

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ



Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

Випуск 26

ЛУГАНСЬК – 2010

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 26

Засновано у 2004 році
Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11 2009 р.), в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 26. – Луганськ, 2010. – 239 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від “26” лютого 2010 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2010
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2010

СТАТТІ

УДК 373.5.016:94 (477)

Байкеніч Г.В.

**ЗМІСТ І СТРУКТУРА СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ТА ЙОГО ВІДПОВІДНІСТЬ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ
В ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНІЙ СИСТЕМІ НАВЧАННЯ**

Висвітлюється зміст та структура підручника, як ядра навчально-методичного комплексу, його зв'язок з компонентами змісту історичної освіти.

Ключові слова: підручник, підручникотворчий процес, особистісно-орієнтоване навчання, зміст історичної освіти.

Шкільна теорія та практика викладання історії перебувають у стані пошуку. Багато аспектів пізнання минулого, співвідношення фактів та авторських інтерпретацій в шкільних програмах і підручниках, оптимальне співвідношення локальних, регіональних, світових компонентів змісту освіти відображаються в навчально-методичному комплексі з історії. Навчально-методичний комплекс з історії – це сукупність навчальних(підручники, посібники, хрестоматії, книги для читання), методичних видань(статті, рекомендації, збірки завдань), наочних засобів навчання, наукової, науково-художньої і художньої літератури, що визначає зміст і методику вивчення конкретних курсів[1,25].

Ядром вищезгаданого комплексу є підручник як специфічна функціональна ланка у системі засобів навчання, виховання, освіти та самореалізації особистості. Його основою завжди мають бути цілісна психолого-дидактична теорія(концепція), створені на її засадах методологія, набір освітніх технологій, методик і технік навчальної роботи.

Підручник – це самодостатній елемент освітнього процесу, причому як традиційного так і інноваційного. Він може повністю функціонувати лише за умов використання всіх одиниць навчально-методичного комплексу. За такого підходу підручник виступає в кількох аспектах одразу: як засіб прилучення особистості до культурного і духовного відродження української державності; як система адаптованих до умов освітнього процесу знань, умінь, норм і цінностей, як невід'ємний атрибут людської діяльності та спілкування; як засіб моделювання паритетних взаєностосунків між учнем і вчителем у процесі спільної освітньої діяльності; як чинник інтелектуального, соціального, психосмислового і духовного розвитку особистості[2,34].

На відміну від інших засобів навчання підручник містить систему знань з конкретного курсу, визначає об'єм, глибину та логіку розкриття матеріалу. В ієрархії засобів навчання ця складова навчально-методичного комплексу – головний засіб навчання, який призначений для повідомлення, осмислення, систематизації та закріплення історичних знань[3,8]. Підручник з історії – це в першу чергу продукт національної історії. Російські методисти Вяземський Є.Є. та Дмитрієва О.В. стверджують, що за останнє десятиліття підручник з історії суттєво змінився на краще. Невід'ємним критерієм успішного підручника є добротний описовий підхід, цікаве викладення, виділений антропологічний

метод, яскраві портрети історичних постатей та приділення значно більшої уваги ніж раніше проблемам культури[4,18].

Однак, доктор психологічних наук, професор Фурман А.В. у своїй монографії «Теорія і практика розвивального підручника»[2]зазначає, що науковий аналіз існуючих підручників в Україні та Росії показує, що більшість з них за змістом, структурою, художнім оформленням та поліграфічними виконаннями не відповідають сучасним суспільним потребам і світовому рівню досконалості аналогічних взірців. Здебільшого зміст наукових книжок є спрощеною моделлю розвитку тієї чи іншої науки або наукової дисципліни і не враховує вікових закономірностей навчально-пізнавальної діяльності учнів; їх структура – спрощено-типова і статична – не стимулює пошуково-діалогічної взаємодії читача з текстом. В оформленні цього виду книжок ігноруються вимоги графічного дизайну, психологічні особливості сприйняття людиною кольорів. Проте, найприкріше те, що підручник у нашій країні виконує лише інформаційну функцію, тим часом, як сучасна закордонна навчальна книжка ґрунтовно й різнобічно реалізує функцію розвивальну, культуротворчу. Відставання практики підручникотворення в Україні від закордонної становить 30 – 40 років[2,13].

Відсутність в Україні чіткої конкурентноспроможної системи підручникотворення – істотна перешкода на шляху реформування національної освіти і науки, їх спрямованого входження в Європейський соціокультурний простір, оскільки саме з книжки, передусім навчальної(ширше – змісту освіти), розпочинається переорієнтація суспільної свідомості громадян, позитивне збагачення їхнього соціального і духовного досвіду. Ось чому такої соціальної гостроти і непересічного наукового звучання набуває проблема створення нового покоління навчальних книжок і відмова від традиційної(вкрай незадовільної)практики вітчизняного продукування посібників, підручників, методичних рекомендацій[2,14].

Особливу увагу слід приділити питанню класифікації, змісту та структури історичного підручника. В методологічній науці існують певні проблеми з класифікацією підручників. Так, Левітас Ф.Л. та Салата О.О. виділяють наступну класифікацію: відновлені підручники, тобто переписані або дещо модернізовані «радянські» навчальні посібники; моноідеологічні підручники; моноконцептуальні підручники; довідкові видання; аналітичні підручники; підручники нового покоління[1,26]. В свою чергу вищезгаданий Фурман А. В. більше схильний до більш складної класифікації за різними ознаками, а саме: спрямованістю(загальноосвітній,науково–освітній,спеціальний); структурою(інтегрований,диференційований,спеціалізований); змістом(базовий, різнорівневий, підручник-енциклопедія); характером викладу освітнього змісту (ігровий, підручник-техкарта, проблемно-дослідний); технологією співпрацею вчителя й учня(алгоритмічний, діалогічний, інформаційно-технологічний); розвивальним потенціалом(традиційний, інноваційний, розвивальний)[2,35].

Пропонована орієнтовна класифікація підручників передбачає створення їх різних видів залежно від концепцій конкретного навчально-методичного комплексу, потреб і можливостей суспільства. Що стосується змісту

підручника, то це – цілісно організована система взаємопов'язаних наукових знань(теорії, закони, закономірності, факти), навчальних умінь(дії, операції, діяння), соціальних норм(плани, проекти, програми, технології)та культурних цінностей(ідеали, ідеї, ставлення, переконання тощо), що адаптована до вікових та індивідуально-типологічних особливостей учнів. Він зумовлюється державним освітнім стандартом, рівнем розвитку відповідної науки та галузі культурної практики, типом освітньої моделі, концептуальним та експериментальним забезпеченням навчально-методичного комплексу, повноцінністю практичного втілення етапів підручникотворчого процесу. Оскільки структура підручника визначається насамперед його освітнім змістовим наповненням, то при її визначенні доцільно керуватися принципами інваріантності і повноцінності добору структурних компонентів розділів і тем, проблемності відкритості кожного її елемента для пошукової мисленнєвої активності, пропорційності і гармонійності освітнього тексту, потенційної просторовості змісту - структури під час свідомої психокультурної взаємодії наступника з підручником[2,36].

Зміст підручника можна умовно представити у вигляді двох компонентів: текстовому та позатекстовому, кожен з яких має ще по три елементи. Увесь текст підручника за своїм об'ємом та призначенням поділяють на основний, додатковий та пояснювальний.

Текстовий компонент складається з основного, додаткового та пояснювального текстів. Основний за розташуванням у підручнику та функціональними завданнями можна охарактеризувати як вступний, інформаційний та заключний. Вступний текст – це вступне слово автора про необхідність та велику значущість вивчення історії, про особливості даного підручника. Інформаційний(учбовий)текст оформлено в розділи та параграфи. Він передає інформацію, яка безпосередньо використовується для вивчення історії як такої. За методами викладення поділяється на описовий, розповідний, пояснювальний та проблемний. У більшості підручників розділи, а іноді і параграфи закінчуються особливим заключним текстом, в якому автори підводять підсумки даного періоду, роблять оціночні висновки. Додатковий текст складається з документів, науково-популярних та художніх текстів. Пояснювальний текст необхідний для уточнення та роз'яснення учнями незрозумілих слів, які використовуються в тексті, а також для коментарів до ілюстрацій. Він може виражатися щосторінковим словником, дужками всередині основного тексту, підписами ілюстрацій тощо.

Позатекстовий компонент може містити ілюстрації, методичний апарат та апарат орієнтування. В свою чергу, ілюстрації поділяються на образотворчі та умовно-графічні. Для суттєвого посилення розвиваючої функції підручника використовується методичний апарат, який складається з текстових таблиць, схем, пам'яток - алгоритмів, тестів самоконтролю, питань і завдань. Нажаль, варто зауважити, що саме ця складова позатекстового апарату найменш розвинена в сучасних підручниках з історії України. До апарату орієнтування належать зміст, який частіше за все розташований на початку книги і слугує для швидкого пошуку потрібних розділів та параграфів, рубрикація та тематичні

символи, сигнали - символи, глосарії, колонтитули, бібліографія, довідники, які теж можуть знаходитися в підручниках з історії[5,175-179].

Очевидно, що у функціонуванні освітніх систем підручник посідає виняткове місце серед інших засобів навчання. Саме він через зміст, структуру, оформлення визначає глибину розкриття специфіки навчального предмета, обсяг знань, умінь, норм і цінностей, який в обов'язковому порядку має одержати кожен учень на тому чи іншому етапі навчання. Відтак підручник передовсім задає єдині вимоги не тільки до освіти підчас організації практичної роботи освітніх закладів, а й визначає поле індивідуальних інваріантів розвитку наставника і наступників. Іншими словами, він нормативно задає конкретний державний освітній стандарт, що становить змістовне ядро процесу культурунаступності[6,67].

Сучасні шкільні підручники є не чим іншим, як авторською інтерпретацією історичних фактів, подій, процесів, тому їх варто віднести скоріш за все до різновидів історичної інформації, бо більшою мірою сучасний підручник відповідає лише одному компоненту сучасної історичної освіти – інформаційному, практично ігноруючи решту(операційний, творчо-пошуковий, ціннісно-смысловий, комунікативний – за класифікацією кандидата педагогічних наук, доцента Турянської О.Ф. [8]). Відомий методист Степаніщев О.Т. так коментує підручники з історії: «По-перше, підручник за об'ємом часто непропорційний кількості годин, які виділяються на його вивчення. Деякі автори не мають уявлення про наукові основи цього питання. По-друге, у підручнику не витримується оптимальна кількість інформативних одиниць, які підпадають під категорію обов'язкового вивчення: фактів, подій, особистостей, дат тощо. Тут спостерігається непомірне перенавантаження. По-третє, багато підручників не містять ілюстративно-графічного ряду. Неможливо вивчати історію без мап, але навіть їх присутність не вирішує цю проблему, бо майже всі вони незрозумілі учням, бо перенасичені різними умовними позначками. По-четверте, окремі підручники не містять якісний дидактичний та методичний матеріал текстового, коментаторського та опитувального характеру»[7,106-107]. Підручник сьогодні не лише носій знань. На ньому учні мають вчитися, як потрібно вчитися. Тому було б доречно кожному містити наступні компоненти: актуальні та доступні учням фрагменти хрестоматійних джерел; вірно сформульовані та організовані питання та завдання по розділах, главах, параграфам; коментарі на полях; добре виважена та об'єктивна система висновків, уроків, значень, а головне – правдиве, яскраве, вміле та цікаве викладення основного матеріалу.

Засоби навчання виконують функцію управління пізнавальної діяльності учнів, що відповідає лише інформаційному компоненту. Що ж стосується організації практичної, творчо-пошукової, ціннісно-смыслові, комунікативної діяльності, то сучасні підручники на це не розраховані, бо містять здебільшого односторонні авторські коментарі до тих чи інших історичних подій та постатей. Нажаль, наукові книжки не мають конкретних творчо-пошукових завдань, які були б направлені на розвиток в учнів креативності, творчих нахилів та активності, а містять лише питання, які мають пряме відношення до

викладеного з даної теми у підручниках тексту, тим самим збільшуючи роль вчителя, який постійно змушений конструювати проблемні ситуації, пов'язані із засвоєнням тексту підручника, будувати за допомогою навчальної книги гармонійні та активні комунікативні відносини між учнями, допомагати підліткам виділити з параграфа необхідні та важливі цінності та смисли.

Особистісно-орієнтований підхід у сучасній освіті ґрунтується на врахуванні особистих та індивідуальних потреб кожного учня, наданні не лише якісної освіти, але й вихованні національно-свідомих, високоморальних особистостей(основні представники та науковці даного підходу – Турянська О.Ф.[8], Якіманська І.С.[9], Бондаревська О.В.[10]). А оскільки підручник – це одна з основних ланок освітянського процесу, то саме він має регулювати та надавати можливість здійснювати вищезазначені завдання(звісно, не без допомоги вчителя), а не перешкоджати цьому, забезпечуючи лише один інформаційний компонент змісту історичної освіти. Для розвитку всебічно та гармонійно розвиненої особистості(а саме це є головним завданням особистісно-орієнтованого підходу)підручник має бути як мінімум інформаційно-розвивально-виховним. Дуже часто автори наукових книжок для школярів забувають про величезні можливості книги, особливо історичної, в аспекті виховання підлітка, який розуміється на людських цінностях, має своїх позитивних героїв, на яких рівняється, творчо та злагоджено підходить до вирішення окремих життєвих завдань. Якщо держава модернізує систему освіти, то це повинно торкатися в першу чергу підручникотворчого процесу і не лише його окремих компонентів, а всієї структури та змісту, бо якість освіти з тієї чи іншої науки визначається саме за станом розвитку та якістю підручників з даної галузі. Зміст і структура підручника в діалектичній єдності мають забезпечувати внутрішню мотивацію освітньої діяльності і спонукати до самонавчання і самовдосконалення тих, хто навчає і тих, хто навчається.

Нині в Україні продовжується велика компанія, спрямована на підготовку так званих «нових» підручників, яка зводиться лише до модернізації окремих фрагментів змісту традиційних підручників і майже не передбачає змін їх структури, функцій, оформлення та спрямування. Та це й закономірно, адже не відбулося належної переорієнтації і прогресивного розвитку теорії, методології, технології і практики створення інноваційних підручників; вони залишаються буденно емпіричними, апроєктивними та безсистемними. Відтак сьогодні «нові» підручники задовольняють державне замовлення здебільшого формально, оскільки ні за змістом, ні за структурою, ні технологічно не зорієнтовані на світові нормативи і стандарти книговидавництва.

Повнокровне відродження системи національної освіти і поетапне її виведення на світові рівні функціонування не можливе без ґрунтового книжкового забезпечення навчально-виховного процесу. Але для реалізації цього призначення потрібні навчальні книжки нового покоління, що стануть базою модернізації змісту, форм, технологій і методів діяльності освітньої системи в Україні.

Література

1. Левітас Ф.Л. Методика викладання історії: [посіб. учителя] / Левітас Ф.Л., Салата О.О. – Х.: Основа, 2006. – 96 с. – (Бібліотека журналу «Історія та правознавство», Вип. 8 (32).
2. Фурман А.В. Теорія і практика розвивального підручника : Монографія / Фурман Анатолій Васильович. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. 288 с.
3. Полторак Д.І. Методика використання засобів навчання у викладанні історії / Полторак Д.І., Аппарович Н.І. – М.: Просвіта, 1987. – 207 с.
4. Історична освіта в сучасній школі: Альманах ; під. ред. Вяземського Є.Є. – М.: «ТВД» Російське слово, 2004. – 127 с.
5. Вяземський Є.Є. Теорія та методика викладання історії: [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / Вяземський Є.Є., Стрелова О.Ю. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
6. Мисан В.О. Писемні джерела на уроках історії: 5 – 11 класи: [навч.- метод. посіб.] / Віктор Мисан. – К.: Шкільний світ, 2009. – 104 с.
7. Степаніщев О.Т. Методика викладання та вивчення історії: [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / Степаніщев О.Т. – М.: ВЛАДОС, 2002. – Ч. 2. – 208 с.
8. Турянська О.Ф. Теорія і практика особистісно - орієнтованого навчання в школі : Монографія / Ольга Федорівна Турянська. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 379 с.
9. Якіманська І.С. Технологія особистісно - орієнтованого навчання / І.С. Якіманська. – М.: Педагогіка, 2000. – 358 с.
10. Бондаревська О.В. Теорія і практика особистісно - орієнтованого навчання / Бондаревська О.В. – Ростов н/Д: Фенікс, 2000. – 275 с.

Байкенич А.В. Содержание и структура современного учебника по истории Украины и его соответствие содержанию школьного исторического образования в личностно-ориентированной системе обучения.

Освещается содержание и структура учебника, как ядра учебно-методического комплекса, его связь с компонентами содержания исторического образования.

Ключевые слова: учебник, процесс создания учебников, личностно-ориентированное обучение, содержание исторического образования.

Baykienich HV. The content and structure textbook the history of Ukraine and his accordance the historical education content in especially personally education.

Lights up the content and structure textbook, as a core of educational and methodological system, his connection with components of the historical education content.

Key words: textbook, creating the textbook, a specially personally education, historical education.

УДК 06.04:727.9

Болотчева К.В.

**ВСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ
КОНТРОЛЮ НАД СФЕРОЮ КУЛЬТУРИ В 20-і рр. ХХ ст.**

Висвітлюються особливості встановлення більшовицької системи контролю над сферою культури в 20-і рр. ХХ ст., зокрема, створення та діяльність партійних, радянських та громадських організацій.

Ключові слова: більшовицька система, сфера культури, партійні, радянські, громадські організації.

Двадцять років увійшли в історію національної культури як період запеклої боротьби в політиці, культурному процесі, а з іншого боку – це час яскравого розвитку літератури, театру, інших видів мистецтв.

Але 20-і роки (особливо друга половина) – це період поступового формування тоталітарної системи, що звела нанівець всі національні надбання. Це час великих сподівань і втрат.

Прийшовши до влади, більшовики почали будувати власну систему контролю за суспільною думкою та інтелектуальним життям. Конкретні завдання державного культурно-просвітницького апарату полягали в тому, щоб керувати народною освітою, закладами культури та мистецтва, щоб здійснювати планування, фінансування, матеріально-технічне забезпечення усієї сфери культури, здійснювати контроль за змістом діяльності усіх культурницьких організацій та установ, політичною спрямованістю їхніх заходів, здійснювати облік усіх видів культурницької діяльності.

Аналізуючи сучасний стан розробки проблеми формування радянської системи керівництва сферою культури, не можна не звернутися до досвіду радянської науки 60 – 70-х років, коли було видано значну кількість робіт, які висвітлювали окремі питання становлення нового, комуністичного, побуту і культури українського народу. Культурному будівництву в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст., а зокрема, створенню закладів політичної освіти та проведенню культурно-просвітницької роботи серед трудящих була присвячена робота Г.М. Шевчука [1].

Пізніше історичний досвід розгортання культурної революції в СРСР в перші роки радянської влади було висвітлено в роботі С.О. Галіна [2]. Дослідник зробив спробу розкрити основоположні принципи партійного керівництва сферою культури, дослідити діяльність комуністичної партії з формування системи партійного керівництва культурним будівництвом та з практичного здійснення ленінського плану культурної революції в перші роки радянської влади.

З 90-х рр. питання становлення та розвитку радянської системи управління культурним будівництвом знову були порушені в працях В.Г.Виткалова [3], Ю. Шаповала [4] та інших дослідників, які виступали з відкритою критикою комуністичної влади та тоталітарної ідеології. Ю.Шаповал, зокрема, в своїй монографії намагався висвітлити проблему виникнення й функціонування органів комуністичної цензури в колишньому СРСР в їх зв'язку з органами більшовицького партійного керівництва.

Метою даної статті є висвітлення особливостей встановлення більшовицької системи контролю над сферою культури в 20-і рр. ХХ ст.

Початок процесу формування радянської системи управління сферою культури поклав декрет ВЦВК і РНК РСФРР від 9 листопада 1917 р. «Про запровадження Державної комісії з освіти», на яку покладался обов'язок здійснювати загальне керівництво всією системою народної освіти і культури. У комуністичну фракцію цієї комісії входило більше 3/4 її складу, тому партійний вплив на всю сферу культури з боку органів державної влади був забезпечений [5].

На чолі комісії з освіти був поставлений народний комісар А.Луначарський. До роботи в цій комісії були залучені Н.Крупська, М.Покровський та інші діячі партії. Під керівництвом комісії формувався

апарат Наркомосу, що спочатку виступав як її робочий орган. Утворення Наркомату освіти офіційно було закріплене Положенням «Про організацію справи народної освіти в Російській Республіці», прийнятим Раднаркомом 18 червня 1918 р. Ним передбачалося управління Наркомосом покласти на колегію у складі народного комісара А. Луначарського, його заступника М.Покровського і п'яти членів. Склад колегії був затверджений на засіданні Раднаркому 18 червня 1918 р. [6].

У перші два – три роки через Наркомос і створені на місцях відділи народної освіти при Радах здійснювався і партійний вплив на сферу культури і освіти, оскільки в партійних комітетах ще не було спеціального апарату для керівництва цими питаннями.

У структурі губернських, повітових партійних комітетів спочатку були різні відділи, колегії, комісії для керівництва питаннями культури й ідеології.

Створення в їх структурі протягом 1919 – 1920 рр. агітаційно-пропагандистських відділів сприяло посиленню партійного керівництва питаннями культури та ідеології [7].

Проте місцеві партійні комітети відчували гостру потребу у направленні їх ідеологічної, культурної діяльності з боку Центрального Комітету партії. Важливим кроком на шляху формування загальнопартійної системи керівництва питаннями культури та ідеології було створення в серпні 1920 р. агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б) [8].

XI з'їзд РКП(б) визнав необхідним укріпити агітаційно-пропагандистські відділи партійних комітетів досвідченими ідеологічними працівниками і перетворити ці відділи на «бойові центри боротьби за марксистську ідеологію та ідейний вплив партії в масах» [9].

Ще в серпні 1918 р. ЦК партії рекомендував губернським і повітовим партійним комітетам направляти йому щомісячну інформацію про стан агітаційно-пропагандистської діяльності, про кількість діючих партійних шкіл, бібліотек, комітетів бідноти, про видання на місцях журналів, газет та іншої друкованої продукції, проведення мітингів, зборів [10].

У січні 1920 року при секретаріаті ЦК КП(б)У було створено декілька відділів, серед них організаційний з підвідділом інформації та зв'язку та відділ видання газет. Згодом було створено агітаційно-пропагандистський відділ з підвідділом партійної освіти та секціями національних меншин. Численні документи засвідчують, що однією з функцій цих підрозділів стала цензорська робота [11]. Саме на початку 20-х років було прийнято багато жорстких рішень, які визначили характер роботи всієї системи цензури і надалі.

Як правило, ці рішення проводилися через малу колегію Агітпропу (тобто відділу агітації та пропаганди). У січні 1922 р. було вирішено розглядати виробничий план Всевидаву в Агітпропі ЦК КП(б)У, а також те, що всі «періодичні видання ЦК видаються підвідділом преси Агітпропу ЦК» [12].

Дедалі більше Агітпроп зміцнював свої позиції. У 1922 р. до нього входили підвідділи агітації, пропаганди, преси, національних меншин, а в структурі ЦК КП(б)У існував ще Істпартвідділ, який збирав і фільтрував документи історико-політичного та мемуарного характеру. Активно Агітпроп

почав здійснювати свої заборонні функції шляхом ухвалення рішень про вилучення книг, заборону видання журналів тощо.

В цілях об'єднання всієї культурно-освітньої і агітаційно-пропагандистської діяльності, яку вели партійні, державні і громадські організації, Політбюро ЦК РКП(б) 28 жовтня 1920 р. прийняло рішення про створення в структурі Наркомосу Головного політико-освітнього комітету. Його головою була призначена Н. Крупська [13].

Визначаючи головні завдання Головополітосвіти, В.І. Ленін указував, що перш за все в роботі цього органу має бути відкрито визнана «зверхність» політики Комуністичної партії і що перед ним постало завдання поєднувати партійне керівництво з вирішенням завдань позашкільної освіти і профосвіти мас [14].

Принципи взаємодії органів партійного і державного керівництва культурним будівництвом були визначені в резолюції X з'їзду РКП(б) «Про Головополітосвіту й агітаційно-пропагандистські завдання партії». В обов'язки агітпропвідділів партійних комітетів входила робота з ідейно-політичного виховання комуністів і загальне керівництво державними політико-просвітницькими органами [15].

Основне завдання Головополітосвіти і її місцевих органів в особі відділів політико-освітньої роботи полягало в проведенні агітаційно-пропагандистської і культурно-просвітницької роботи серед безпартійних мас, а також в сприянні партійним комітетам в справі підвищення політичного рівня членів партії в радпартшколах, школах політграмоти, в координації діяльності загальноосвітніх шкіл, всіх культурно-освітніх установ незалежно від відомчої приналежності. Головополітосвіта фактично повинна була стати прямим апаратом партії в системі державних органів культури.

За прикладом РСФРР український радянський уряд у грудні 1920 р. також створив Головополітосвіту при Народному комісаріаті освіти [16].

V Всеукраїнський з'їзд (березень 1921р.) поставив перед ЦВК УСРР завдання «вжити всіх заходів, щоб якнайшвидше об'єднати культурно-просвітницьку роботу під єдиним керівництвом Головополітосвіти і спрямувати її на боротьбу за політичну освіту трудящих мас, ліквідацію неписьменності, з пережитками анархізму, петлюрівщини, бандитизму, на пропаганду законів і заходів радянської влади, великих завдань господарського будівництва» [17].

Однією з функцій Головополітосвіти стала цензура друку, а з середини 1922 року у її складі було утворено спеціальне управління, що безпосередньо співпрацювало з ДПУ [18].

У серпні 1922 р. XII Всеросійська конференція РКП(б) прийняла резолюцію «Про антирадянські партії і течії», де чітко вказувалося на необхідність організації боротьби з буржуазною ідеологією, мобілізації «науково-комуністичної думки, щоб мати можливість організовано вести лінію «войовничого матеріалізму» і всієї ідеології революційного марксизму». Поряд з організаційно-пропагандистськими заходами в резолюції зазначалася необхідність «застосування репресій не тільки по відношенню до есерів і

меншовиків, але і по відношенню до політиканствуючих верхівок уявно-безпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції» [19].

Це були не лише гасла. Починаючи з 1920 р., в Україні з метою усунення опозиції існуючій владі в повному обсязі використовувався такий засіб, як інститут заручників, коли за будь-який виступ проти більшовиків без суду і слідства розстрілювали певну кількість населення. І, якщо спочатку це були переважно військові, не задіяні в заколоті, то з часом представники місцевих «трійок» знищували жінок, дітей, близьких опозиціонерів та місцеве населення [20].

Поступово посилювався контроль і за творчою думкою. У 1922 р. було ухвалено організувати Головне управління у справах преси. 29 червня Агітпроп ЦК КП(б)У вирішив Головне управління у справах преси організувати як у центрі, так і на місцях при політпросвітах, причому компетенцію кожного губернського відділення визначити особливою інструкцією. 5 травня 1922 р. Оргбюро ЦК КП(б)У принципово ухвалило Положення про це Управління [21]. А виникло Центральне (спочатку пропонувалося назвати «Головне») управління у справах преси за постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 11 серпня 1922 р. при Наркоматі освіти УСРР [22].

В масштабах СРСР було засновано координаційний центр преси – Комітет по нагляду за діяльністю видавництва і розповсюдження творів преси [23].

У 1927 р. відділ Агітпропу та відділ преси, які окремо існували з 1924 р., об'єднали у відділ агітації, пропаганди та преси [24].

Органи цензури діяли у тісному зв'язку із спецслужбою. Чекісти створили свого роду попередника-двійника цензури – систему політичного контролю. Положення про нього було ухвалене Раднаркомом РСФРР 21 грудня 1921 року [25]. Саме цей документ скасовував службу військової цензури і замість неї впроваджував відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВЧК (пізніше ДПУ). На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин губернських відділів ВЧК-ДПУ, у повітах політконтроль здійснювали уповноважені губернських відділів ВЧК-ДПУ. У сферу завдань політконтролю входили контроль за поштово-телеграфною й радіотелеграфною кореспонденцією; відбір кореспонденції відповідно до секретних списків органів безпеки, нагляд за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими закладами, що видавали і продавали друковані твори; перегляд усіх друкованих творів, що вивозились за кордон і ввозились з-за кордону, а також топографічних карт, фотографій, кінострічок, поштових марок; контроль за діяльністю театрів, кінотеатрів, цирків тощо [26].

Згодом систему політконтролю було вдосконалено, а загальне керівництво здійснював Відділ політконтролю Секретно-оперативного управління ОДПУ (він же, до речі, здійснював негласний перегляд кореспонденції осіб, що становили оперативний інтерес для чекістів). Таку саму схему було впроваджено у регіонах. Таким чином, Служба безпеки і міліція також здійснювали цензорські функції.

Художню ініціативу в сфері театрального мистецтва було централізовано і взято під безпосередній контроль Головреперткомом, що діяв під безпосереднім керівництвом Агітпропу ЦК РКП(б) [27]. Йому належала ініціатива в організації постійних громадських переглядів вистав, затвердження репертуарних планів тощо. І хоча позитивні моменти при цьому (стосовно ретельної підготовки) не слід відкидати, надалі оцінка художнього рівня твору в переважній більшості випадків залишалася за особами не з кола мистецтвознавців.

Зростало значення профспілок в загальній системі керівництва сферою культури, їх внесок в організацію культурно-освітньої роботи серед широких мас трудящих, зміцнення матеріально-технічної бази профспілкових установ культури. X з'їзд РКП(б) зобов'язував партійні комітети підсилити увагу до діяльності профспілок в цьому напрямку, активно сприяти зміцненню профспілкового апарату кваліфікованими ідеологічними кадрами [28].

З'їзд партії рекомендував ВЦРПС і губерньським радам профспілок об'єднати всю політико-освітню роботу з відповідними органами Головополітосвіти і використовувати для своїх цілей її сили і апарат. Незабаром вся діяльність профспілок у сфері культури була підпорядкована політосвітам [29].

Виконуючи рішення X з'їзду РКП(б), підсилювали увагу до діяльності профспілок у сфері культури і місцеві партійні комітети.

Для посилення свого впливу у сфері культури партійні комітети використовували комуністичні фракції в позапартійних установах і організаціях. Саме комфракції пролеткультівських організацій активно виступали проти сепаратистських устремлінь їх керівників. За пропозицією фракції комуністів I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти (травень 1919 р.), всупереч думці керівників Пролеткульту, ухвалив резолюцію, в якій визначалося, що пролеткультівська робота має бути складовою частиною всієї політико-освітньої діяльності органів народної освіти і координуватися позашкільним відділом Наркомосу [30].

У жовтні 1920 р. через комфракцію I Всеросійського з'їзду Пролеткульту ЦК РКП(б) вдалося забезпечити ухвалення цим з'їздом організаційної резолюції про підпорядкування пролеткультів в центрі і на місцях органам Наркомосу [31].

На початку 20-х років широкий розвиток отримала практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього профілю, що ставили собі за мету сприяння партії і державі у вирішенні завдань культурної революції. Були утворені такі товариства, як «Геть неписьменність», «Друзі радянського кіно», «Друзі радіо» та ін. Порядок створення добровільних товариств визначався декретом ВЦВК і РНК від 3 серпня 1922 р. «Про порядок затвердження і реєстрації товариств і союзів, не переслідуючих мети отримання прибутку, і порядок нагляду за ними» [32].

Таким чином, прийшовши до влади, більшовики виробили основоположні принципи керівництва сферою культури, в основі яких лежало чітке розмежування функцій партійних, радянських та громадських організацій.

Якщо на початку свого існування партійні органи (агітпропи) проводили безпосередню політосвітню роботу, то з часом за ними залишилися переважно керуючі директивні функції. А політосвітню роботу почали проводити створені держоргани політосвіти і культвідділи профспілок. Центральний комітет комуністичної партії давав загальні провідні директиви і партійним, і радянським органам у центрі та на місцях. А Управління політичної освіти, що перебувало у складі Народного комісаріату освіти, як державний орган комуністичної пропаганди, здійснювало політичну лінію партії через різноманітну мережу політосвітніх установ, скеровуючи в певному напрямку свідомість трудящих. Комуністична партія поширювала та поглиблювала свою політико-просвітницьку роботу, проводячи її на принципах громадськості, тобто через різні громадські культурно-освітні заклади, товариства та об'єднання. В 20-і рр. ХХ ст. вже чітко викристалізувалися охоронно-цензорські функції певних партійно-номенклатурних підрозділів. Становлення й удосконалення цензорських установ відбувалося паралельно із розбудовою партійних структур. Органи цензури діяли у тісному зв'язку із спецслужбою.

Література

1. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К., 1963.
2. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990.
3. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997.
4. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
5. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 21.
6. Там само. – С. 22.
7. Там само. – С. 23.
8. Там само.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд. – М., 1983. – Т.2. – С. 525, 528.
10. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 26.
11. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 160.
12. Там само. – С. 160 – 161.
13. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 27.
14. В. И. Ленин. Полное собрание починений: в 55 т. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1958. – Т. 41. – 1963. – С. 402 – 403, 542.
15. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 27.
16. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К., 1963. – С. 71.
17. Там само. – С. 71 – 72.
18. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997. – С. 83.
19. КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1970. – Т.2. – С. 295.
20. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997. – С. 93 – 94.

21. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 161.
22. Там само. – С. 162.
23. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997. – С. 82.
24. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 161.
25. Там само. – С. 163.
26. Там само. – С. 163 – 164.
27. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997. – С. 92.
28. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С. 29.
29. Там само. – С. 31.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – С. 34.

Болотчева Е.В. Установление большевистской системы контроля над сферой культуры в 20-е гг. ХХ ст.

Освещаются особенности установления большевистской системы контроля над сферой культуры в 20-е гг. ХХ ст., в частности, создание и деятельность партийных, советских и общественных организаций.

Ключевые слова: большевистская система, сфера культуры, партийные, советские, общественные организации.

Bolotchewa K.V. Establishment of the bolshevist checking system above the sphere of culture in 20th of the XX century.

The features of establishment of the bolshevist checking system above the sphere of culture in 20th of the XX century are lightened, in particular, creation and activity of party, soviet and public organizations.

Key words: bolshevist system, sphere of culture, party, soviet, public organizations.

УДК 636(091):001

Бородай І.С.

ВИТОКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано вирішальний вплив інституціональних чинників на становлення зоотехнічної науки в Україні. Висвітлено внесок перших сільськогосподарських, а також спеціалізованих зоотехнічних освітніх і дослідних закладів у фундацію наукових основ тваринництва.

Ключові слова: зоотехнічна наука, сільськогосподарська дослідна справа.

На сучасному етапі національного відродження та державотворення в Україні особливої актуальності набуває проблема історичної реконструкції зоотехнічної науки як невід'ємного елемента загальної культури українців. Вітчизняна зоотехнія має свої вікові традиції та істотні здобутки, окремі з яких визнано пріоритетними у світовій практиці тваринництва. Особливий інтерес викликає період її становлення, пов'язаний із ствердженням перших наукових теорій та вчень, пошуками власного методологічного інструментарію, що визначило шляхи її розвитку на кілька десятиріч уперед. На жаль, до цього часу

комплексного науково-історичного аналізу даної проблеми здійснено ще не було. Певний інтерес представляють наукові праці попередніх дослідників, якими розкрито окремі її аспекти [1, 2, 3, 8, 12, 14].

З огляду на зазначене, автором поставлено мету: 1) обґрунтувати вирішальну роль інституціональних чинників у становленні зоотехнії (друга половина XIX – 20-і роки XX століття); дати комплексну оцінку внеску перших сільськогосподарських, а також галузевих освітніх та дослідних інституцій у фундацію наукових основ тваринництва.

Дослідження ґрунтується на застосуванні спеціальних історичних (предметно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-генетичного) та загальнонаукових (логічного, системного, аналітично-синтетичного) методів.

За результатами дослідження, на шляху становлення зоотехнії в Україні вирішальну роль відіграла її інституціоналізація, що відбувалася через організацію розгалуженої мережі освітніх та дослідних установ, на базі яких здійснювалася теоретизація, спеціалізація та диференціація зоотехнічного знання, відшліфовувався понятійно-категоріальний та методологічний апарат. Принагідно відмітити, що упритул до 20-років XX ст. зоотехнія розвивалася як складова агрономії.

Основи сільськогосподарської освіти закладено в другій половині XIX – на початку XX століття. Після невдалих спроб організації перших сільськогосподарських шкіл у с. Богоявленському (1790-1797) під м. Миколаєвим та с. Чарлеві (1797-1801), розташованому між м. Пушкіним і м. Павловським, викладання агрономії було зосереджене в академіях та університетах на курсах сільськогосподарського домоведення, сільської й домашньої економії [14].

Перший вищий сільськогосподарський учбовий заклад – Маримонтський інститут земельного господарства відкрили в 1816 р. поблизу м. Варшави. Однак, читання зоотехнічних дисциплін у його стінах розпочали лише з 1835 р. У Російській імперії також організовують Гори-Горецьку землеробську школу (Могилевська губернія, 1842), трансформовану згодом на інститут. Розвитку зоотехнії особливо сприяло заснування в 1851 р. кафедри сільського господарства та лісівництва при Університеті Св. Володимира (м. Київ), яка стала одним із найбільш авторитетних наукових осередків із проблем тваринництва завдяки майже 40-річній діяльності відомого вченого, професора С.М. Ходецького. Його зусиллями розвинуто вчення про індивідуальний розвиток тварин, розроблено наукову термінологію з вивчення вівчарства [11, 4].

Вища сільськогосподарська освіта в Україні запроваджувалася за надзвичайно несприятливих умов. Вбачаючи у вищих учбових закладах, передусім, вогнище революційно-визвольного руху, царський уряд всіляко перешкоджав розвитку національної культури. Лише після земельної реформи 1861 р. розкрилася уся неспроможність подальшого піднесення сільського господарства без відкриття низки спеціалізованих вузів та підготовки необхідної кількості фахівців. У зв'язку з цим, у 1864 р. організовують Петербурзький землеробський інститут (на базі Гори-Горецького), а наступного

року – Петровську землеробську і лісову академію (м. Москва), де відкривають перші зоотехнічні кафедри. Їхня діяльність пов'язана з іменами відомих учених, зокрема професорів І.М. Чорноп'ятова, М.П. Чирвинського, П.М. Кулешова, Є.А. Богданова, М.І. Придорогіна, які обґрунтували основні положення науки про розведення сільськогосподарських тварин. У 1882 р. кафедри загального та спеціального тваринництва також сформували при Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва. Їх очолили корифеї зоотехнічної науки, професори І.І. Калугін та І.О. Широких, зусиллями яких розгорнуто низку досліджень, переважно, з вивчення закономірностей онтогенезу та годівлі сільськогосподарських тварин [11, 17].

Викладання окремих зоотехнічних дисциплін запроваджено у заснованій у 1878 р. на базі рільничої школи Академії рільництва (м. Дубляни) та Львівському ветеринарному інституті. Тваринництву також відводиться певне місце у навчальній програмі Новоросійського університету (м. Одеса). На той час на українських землях вже функціонують три землеробських середніх училища (Харківське, Херсонське, Уманське), де зоотехнію читають як обов'язкову дисципліну [14]. Однак, на цьому етапі їй викладанню ще не надається систематичного характеру, культура ведення тваринництва залишається на досить низькому рівні, що зумовлювалося, насамперед, недостатньою кількістю фахівців для розбудови цієї галузі.

До революції суттєвий внесок у становлення підвалин зоотехнічної науки здійснили вчені відкритого в 1898 р. Київського політехнічного інституту. У структурі його сільськогосподарського відділення функціонували кафедри загального та спеціального скотарства, очолювані професорами М.П. Чирвинським, С.О. Івановим, В.П. Устьянцевим. Принагідно відмітити, що здобутком М.П. Чирвинського є розробка наукових основ годівлі, що ґрунтується на глибоких знаннях фізіолого-біохімічних закономірностей травлення, онтогенетичне вчення та основи стаціонарного вивчення вітчизняного вівчарства. С.О. Івановим запропоновано систему протиєпізоотичних заходів у тваринництві, вивчено вплив факторів зовнішнього середовища на здоров'я та формування високої продуктивності тварин. В.П. Устьянцевим удосконалено фізіологічні основи годівлі сільськогосподарських тварин, експедиційний метод обстеження [5, 6, 7].

Вузькогалузеву вищу освітню підготовку започатковано в 1919 р. відкриттям Московського зоотехнічного інституту, до роботи якого залучено плеяду відомих учених у цій галузі, зокрема П.М. Кулешова, О.С. Серебровського, М.Ф. Іванова, О.В. Гаркаві, Є.А. Богданова та ін. В Україні початок вищій зоотехнічній освіті покладено в 1921-1922 роках заснуванням на базі сільськогосподарського факультету Київського політехнічного інституту сільськогосподарського та ветеринарно-зоотехнічного інститутів. До читання зоотехнічних дисциплін запрошено відомих учених, професорів А.К. Скороходька (основи зоогієни), В.П. Устьянцева (годовля сільськогосподарських тварин), С.О. Іванова (молочне господарство), С.П. Амітрова (конярство), І.І. Клодницького (генетика, варіаційна статистика), П.Т. Лавренюка (молокознавство), В.В. Букрабу (птахівництво та

кролівництво), В.Ю. Чаговця (фізіологія сільськогосподарських тварин), І.М. Фалєєва (рибництво), Ф.О. Юркова (екстер'єр сільськогосподарських тварин, вівчарство), Л.І. Сенченка (свинарство, технологія виробництва продуктів тваринництва) та ін. У 1930 р. на базі Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту організували зоотехнічний інститут [8].

Іншим осередком становлення наукових основ тваринництва був відкритий у 1920 р. на базі Харківської середньої землеробської школи – зоотехнікум, який у 1930 р. перетворено на молочно-зоотехнічний інститут. Заклад здобув високий авторитет зусиллями видатних учених у цій галузі: М.Д. Потьомкіна, І.В. Бельговського, А.М. Макарова, В.К. Ключникова, Ю.А. Трувельта та ін. Наукові розробки професорів М.Д. Потьомкіна (з удосконалення симентальської породи великої рогатої худоби) та І.В. Бельговського (з раціональної годівлі, сичужного травлення та вивчення обміну речовин у жуйних) не втратили своєї актуальності й дотепер. Зоотехнію також читали у Львівській політехніці, Одеському, Херсонському, Харківському та Кам'янець-Подільському сільськогосподарських інститутах. На базі останнього в 1930 р. організовано вищий учбовий заклад – Інститут птахівництва. Підготовку спеціалістів у вищезазначених закладах здійснювали професори О.О. Браунер, Ф.Д. Рубін, М.Т. Геращенко, О.С. Мельник, П.М. Бучинський, М.Л. Бернацький, С.А. Плюйко та ін. У жовтні 1920 р. розпочинає свою історію Білоцерківський сільськогосподарський технікум, який у 1929 р. трансформовано на інститут, а в 1930 р. – на зоотехнічний технікум [16, 1, 3].

Запровадження сільськогосподарської освіти за часом співпало зі становленням дослідної справи у галузях тваринництва. На українських землях перші спеціалізовані зоотехнічні станції відкривають у смт Асканія-Нова, зокрема зоотехнічну дослідну станцію фізіологічного відділення ветеринарної лабораторії Управління ветеринарної служби Міністерства внутрішніх справ Росії (1910), а також відділення дослідної станції з вівчарства Петровської сільськогосподарської академії (1916). Утім, обидві функціонували лише до 1917 р. [12]. У Російській імперії на той час активну діяльність розгорнула відкрита в 1913 р. Московська зоотехнічна дослідна станція, де працювали корифеї зоотехнічної науки О.В. Гаркаві, Є.А. Богданов, І.С. Попов та ін. [15].

Роль основних осередків дослідництва у тваринництві до революції відіграли відділи тваринництва агрономічних дослідних станцій. Перший з них відкрили в 1912 р. при Полтавській сільськогосподарській досвідній станції, його очолив видатний учений-селекціонер у галузі свинарства О.П. Бондаренко. З 1915 р. розпочинає свою історію відділ тваринництва Катеринославської обласної дослідної станції. Однак, через значну розораність земель та зростання частки рослинництва в загальногосподарському комплексі цього регіону відділ переводять до Харківської крайової сільськогосподарської досвідної станції [13, 9].

У 1925 р. за ініціативи професора О.О. Браунера в смт Асканія-Нова організовано зоотехнічну дослідну і племінну станцію, яку очолив видатний учений у галузі тваринництва, академік М.Ф. Іванов. За його безпосереднього керівництва проведено фундаментальні дослідження з метизації, селекції та

бонітування сільськогосподарських тварин, вперше розроблено наукову методику породотворення, на основі якої виведено нові породи свиней та овець [12].

Другою за часом організовано Полтавську зоотехнічну дослідну станцію (1928), завідування якою здійснював професор О.П. Бондаренко. Ученим проведено ґрунтовні дослідження з вивчення відгодівельних якостей місцевих свиней, ефективності їхнього схрещування із зарубіжними породами, що стало підґрунтям для виведення нової скороспілої миргородської породи.

У 1929 р. на базі відділу зоотехнії Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції організовано зоотехнічну дослідну станцію. Її співробітниками, зокрема А.П. Редькіним (перший директор), В.П. Устьянцевим, О.А. Соловійовим, А.К. Скороходьком, М.Ф. Щебеко-Соловійовою, Г.Г. Блоком, М.О. Старовіровим, М.А. Базилевичем, С.В. Серапіним, І.Т. Назаренком, М.Г. Ласкавим, В.М. Святненком розгорнуто комплекс досліджень з питань розведення, годівлі та зоогієни утримання сільськогосподарських тварин [10].

Зоотехнічні дослідні станції також відкривають у м. Одесі, Чернігові, на Волині та Поліссі. Водночас заснують низку вузькогалузевих дослідних станцій з бджільництва, вівчарства, кролівництва, рибництва, конярства та шовківництва, чим започатковано становлення наукових основ спеціальної зоотехнії.

Кінець 20-х років ХХ ст. ознаменувався організацією науково-дослідних інститутів у галузі тваринництва. Так, у 1929 р. поблизу м. Ленінграда засновано Всесоюзний науково-дослідний інститут тваринництва. Цього ж року організовано вищий науковий заклад у галузях сільського, водного та лісового господарства – Всесоюзну академію сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (м. Москва). В Україні більшість науково-дослідних інститутів утворені на базі колишніх дослідних станцій, які вже мали певну матеріальну базу, наукові кадри. Найпершим у жовтні 1929 р. на базі зоотехнічного відділу Харківської крайової сільськогосподарської дослідної станції створено Південний науково-дослідний інститут молочного господарства. Наступного року активну діяльність розгорнули Всесоюзний науково-дослідний інститут свинарства (м. Полтава), Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва (м. Кам'янець-Подільський), Науково-дослідний інститут ставкового і озерно-річкового рибного господарства (м. Київ), які виконували роль основних науково-методичних центрів у даних галузях.

Таким чином, у становленні зоотехнічної науки в Україні (друга половина ХІХ ст. – 20-ті роки ХХ ст.) визначальну роль відіграли інституціональні чинники. Інституціоналізація цієї галузі відбувалася як через організацію розгалуженої мережі освітніх та дослідних установ, так і на основі формування концептуальних засад цієї науки (теоретизація, спеціалізація та диференціація наукового знання). На базі перших сільськогосподарських, а також галузевих освітніх та дослідних інституцій зароджуються наукові теорії та вчення зоотехнії, відшліфовується її понятійно-категоріальний та методологічний апарат, що визначило шляхи її розвитку на кілька десятиріч уперед.

Література

1. Біотехнологічний факультет: історія і сьогодення. До 85-річчя від дня народження та 50-річчя відродження / Упор. М. Г. Повозніков, С. М. Басюк, Н. В. Кравець та ін. – Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2005. – 260 с.
2. Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 рік) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – 278 с.
3. Власенко В. М. Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення / В. М. Власенко, О. В. Стародуб, Є. А. Чернецький. – Біла Церква, 2005. – 223 с.
4. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4765. – Арк. 457-486.
5. Державний архів м. Києва. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 284. – 240 арк.
6. Державний архів м. Києва. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 102. – 101 арк.
7. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4820. – 16 арк.
8. Діденко В. В. Нарис історії національного аграрного університету (до сторіччя заснування) / В. В. Діденко. – К.: Аграрна наука, 1998. – 175 с.
9. Доклады и журналы совещания по организационным вопросам Екатеринославской областной станции. – Екатеринослав, 1916. – 47 с.
10. Киевская опытная станция животноводства «Терезино» / В. М. Дзюбанов, Л. Д. Алексеенко, А. С. Артюх и др. – М.: Колос, 1965. – 247 с.
11. Мещерский И. Образование сельскохозяйственное / И. Мещерский // Полная энциклопедія русскаго сельскаго хозяйства и соприкасающихся съ нимъ наукъ. – Т. 6. – С-Птб, 1902. – С. 1-15.
12. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – 2-е изд., доп. – Херсон, 2007. – 504 с.
13. 40 років роботи Полтавської сільськогосподарської досвідної станції. 1884-1924 / В. Сазанів, А. Знаменський, А. Бондаренко та ін. // Праці Полтавської сільськогосподарської досвідної станції. – № 42 – Полтава, 1925. – 112 с.
14. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн та ін. – К.: НАУ, 2005. – 224 с.
15. Труды отделения общей зоотехнии на Опытной зоотехнической станции и труды лаборатории общей зоотехнии / Под ред. Е. А. Богданова. – М., 1915. – 605 с.
16. Харківський зооветеринарний інститут (1851-2001). – Х., 2001. – 64 с.
17. Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. 1816-2006. – Х., 2006. – 367 с.

Бородай И.С. Начала институционализации зоотехнической науки в Украине.

Обосновано решающее влияние институциональных факторов на становление зоотехнической науки в Украине. Освещен вклад первых сельскохозяйственных, а также специализированных зоотехнических образовательных и исследовательских учреждений в фундаментацию научных основ животноводства.

Ключевые слова: зоотехническая наука, сельскохозяйственное исследовательское дело.

Boroday I.S. The basis of institutionalization of the zootechnic science in Ukraine.

The decisive influence of institutional factors for beginning of zootechnic science in Ukraine was proved. The contribution of the first agricultural and specialized zootechnic educational and research establishments also in formation of scientific bases for livestock was elucidated.

Key words: zootechnic science, agricultural research branch.

УДК 631.173.2:338.432(477) “1925/1990”(091)

Бородін С.В.

МІСЦЕ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ АГРОВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ (1925-1990) : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено місце та роль машинно-тракторних станцій у становленні аграрного виробництва.

***Ключові слова:** машинно-тракторна станція, колективне використання сільськогосподарських машин, періодизація.*

Процеси реорганізації системи аграрного виробництва, пов'язані з трансформацією суспільства від командно-адміністративної до ринкової системи господарювання, спричинили негативні явища в галузі матеріально-технічного забезпечення агропромислового комплексу країни, пов'язані зі змінами 1) організаційно-правових форм агропідприємств, 2) власності на засоби виробництва, 3) в підходах держави до системи підтримки агровиробників, тощо.

Виникнення трансформаційних проблем спонукає до звернення в історичну ретроспективу з метою пошуку шляхів подальшого розвитку аграрного сектора на основі використання ефективних механізмів минулого агротехнологічного і технічного досвіду. Вкрай важливим є розуміння того, що при визначенні та формуванні нових методологічних підходів та механізмів ефективного реформування системи матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору в сучасних умовах необхідно врахувати 1) відсутність діючої програми та розрахованого механізму переходу до нових господарських стосунків на основі ресурсного забезпечення; 2) укоріненість командних та адміністративних форм керування в економіці на всіх рівнях управління – виробництва, обслуговування, науки; 3) зміну форм власності та методів господарювання. За таких умов особливу вагу має вивчення та аналіз різних форм господарювання, що пройшли перевірку часом та можуть ефективно застосовуватись сьогодні.

Мета роботи - дослідити прикладні аспекти організації та економічної оцінки системи колективного використання машин в сільському господарстві в першій половині минулого століття.

Зростаючий інтерес до питання ефективного використання машин та механізмів в сучасному аграрному секторі економіки пояснюється постійним пошуком резервів економії витрат та зростання продуктивності, одним з яких є тема колективного використання технічних засобів. Історіографічний напрямок роботи спрямований на більш докладніше вивчення одного із способів ефективного використання машин у минулі часи – це період активної діяльності машинно-тракторних станцій на теренах України.

Визначальною подією в організації системи централізованого агротехнічного обслуговування сільських товаровиробників у першій половині ХХ ст.. прийнято вважати прийняття 5 червня 1929 р. постанови Ради праці і оборони СРСР «Про організацію машинно-тракторних станцій», яка передбачала будівництво розгалуженої мережі МТС. Автор вказує на подвійну

природу МТС : «з одного боку – сільськогосподарський товаровиробник, а з іншого – обслуговуюче підприємство» , що призводить до генерації протиріч в інтересах МТС і в інтересах замовників послуг з послідуочими негативними наслідками, «тому на державному рівні повинні відпрацьовуватися відповідні організаційно-економічні та правові механізми, які забезпечать глибоку інтеграцію МТС із сільськогосподарськими підприємствами-споживачами їхніх послуг. Ці механізми повинні передбачати гармонізацію інтересів, еквівалентності обміну і розподілу, високі кінцеві результати спільного виробництва, чого не можна досягти, якщо діяльність станцій спрямовуватиметься лише на одержання максимального прибутку»[4,107].

Створення мережі МТС було основою для надання сільськогосподарському товаровиробнику виробничої та організаційної допомоги. МТС були вирішальною силою у перебудові дрібного селянського господарства на великі колективні господарства, а шляхом організації МТС держава реалізовувала план індустріалізації сільськогосподарського виробництва. В період до 1938 р. МТС працювали на госпрозрахункових засадах, витрати на їх утримання покривалися за рахунок плати за виконані роботи. Пізніше, починаючи 1 січня 1938 р., фінансування усіх витрат МТС повністю проводилось за рахунок держбюджету за кошторисами МТС. МТС були потужними індустріально-технічними, опорними пунктами держави в керівництві сільськогосподарським виробництвом, виконуючи такі основні завдання: - всебічне підвищення врожайності всіх с.г. культур; - сприяння зростанню поголів'я худоби при одночасному підвищенні її продуктивності; - збільшення валової товарної продукції. До функцій МТС відносилось забезпечення: -механізації у рільництві; - механізації трудомістких робіт в тваринництві; - впровадження у виробництво досягнення науки і передової практики. На роботу було направлено необхідну кількість інженерно-технічних робітників. Після ліквідації МТС (лютий 1958р.) в Україні на базі 1 367 МТС створено 730 ремонтно-технічних станцій (РТС) з відділеннями при них, на які покладено функції продажу техніки колгоспам, ремонту і нагляду за її експлуатацією, постачання пально-мастильних матеріалів, запасних частин, мінеральних добрив, отрутохімкатів. Завершилася реорганізація МТС в Україні в кінці 1958р.: колгоспи купили в МТС 108,4 тис. тракторів, 42,7 тис. зернозбиральних комбайнів, багато іншої с.- г. техніки – всього на суму понад 430 млн крб., а з МТС на постійну роботу в господарства перейшло понад 300 тис. механізаторів[5, 257-264].

На основі принципу історизму важливо розглянути підходи до досліджуваної теми в період, коли питання колективного використання машин в сільському господарстві тільки почали виникати, а це 1915-1927рр. Тому, практичні засади колективного використання сільськогосподарських машин за вказаний період розглядаються в колективній монографії за редакцією В.Г.Котельникова під назвою «Настільна довідкова книга сільського господаря», передуми підходу до колективного використання машин на той час були : - сезонність виконання сільськогосподарських робіт в господарстві; - обмеженість періодів та зайнятості використання технічних засобів, пов'язана

з технологіями вирощування с.-г. культур; - здешевлення витрат на техніку за рахунок збільшення часу використання машин в технологічних операціях вирощування та збирання культур . Відносно організації способів спільного використання сільськогосподарських машин та реманенту на той час (період 1924-1928рр.- прим. автора) наголос робиться на двох основних, на думку авторів, способах спільного(колективного) використання машин : «1. Селянське товариство чи волость, яка-небудь урядова організація або навіть приватна особа може закупити цілий набір різного типу сільськогосподарських машин та обладнання та влаштувати з них так званий «прокатний пункт». Всі машини прокатного пункту знаходяться в якому-небудь конкретному місці і за встановлену оплату відпускаються в користування особі, або конкретному колу осіб... 2. Конкретне коло осіб складає так зване машинне товариство і заповує для спільного використання одну чи декілька сільськогосподарських машин... Машинне товариство організовується для спільного використання однієї або декількох конкретних машин» [2, с. 564-565]. При цьому діяльність товариств повинна базуватися на основі письмового договору, в якому виписуються умови як знаходження машин у спільному використанні так і участі кожного члену товариства. Так, за даними Петрова В.М. «у 1920 році в Україні налічувалося близько 1850 таких пунктів (прокату техніки та реманенту - прим. автора). Зі збільшенням постачання сучасних силових і робочих машин дедалі більшого розвитку набували тракторні колони і загони. У 1928 році селянські землі України обробляли тракторні колони 73 радгоспів, у розпорядженні яких було близько 700 тракторів»[4,103]. За даними різних джерел, перша в Україні державна машинно-тракторна станція була створена в 1927/1928р. на Одещині[4, 5]. Статистичні матеріали зростання кількості МТС показують, що 1930 р. в СРСР функціонувало 158 МТС, у 1932 – 3 100, а в 1948 – понад 7 600 [5,258]. Зроблені автором розрахунки з використанням бази даних [5,259] показали, що за період з 1929 по 1958 рр. в Українській РСР кількість МТС зросла більш ніж в 36 разів (з 37 до 1 367 одиниць), за цей же період кількість тракторів зросла в 100,4 рази (з 1 175 до 118 000 шт.), а середня потужність трактора в 2,3 рази (з 10 до 23.2 к.с.). Вказаний річний інтервал вибраний не випадково - він охоплює період з початку організації функціонування МТС до їх ліквідації в лютому 1958р.

Характеризуючи сільськогосподарський реманент Терниченко А. підкреслює: «Сучасне сільське господарство добре оцінило колективні способи праці й особливо за те, що через них є змога заводити кращі, складніші й дорожчі машини. Замість ручного знаряддя тепер заводять кінне, замість кінської чи волової сили використовують двигуни: паровики, нафтові та гасові, водяні й вітряні », а розподіл тракторів серед різних груп користувачів на 1926р. був такий « в останні роки дуже поширюються на Україні трактори в сільському господарстві. До 1926 року на Україні поширено 3208 тракторів, з них дісталось: колективним господарствам - 707 тракторів; сільськогосподарським спілкам - 564, машиновим товариствам - 1105, радянськ. господарствам, школам, тощо - 832. Трактори працюють на гасі, нафті чи бензині. Частіше вживають машини з двигунами на 18-20 кінських сил, що

здатні замінити в роботі 8-12 коней. Трактором можна орати широкозахватним, двохкорпусним плугом, тягти борони, сіялки, жниварки, вози, а можна крутити молотилки, млини, олійниці і інше. Здебільшого, ширяться у нас трактори „Запорожець” (вироблює завод „Червоний Поступ” ст. Великий Токмак на Єкатеринославщині) та американський „Фордзон”. „Запорожець” працює на сирій нафті і має сторчового двигуна на зразок „Тріумфу”», а наявність мертвого реманенту автор наводить з опитувань 1924р. «Запас мертвого реманенту - знарядь та машин - по сільських господарствах України підрахувати нелегко, але весняний опит 1924 року показав такі числа в цій справі:

	Плугів	Букарів	Сіялок
У степу	629,300	347,800	176,200
В лісостепу	1448,600	162,000	97,100
На Україні	2077,900	509,800	273,300

Із 100 господарств року 1924-го було безреманентних:

Господарства	Безреманентних господарств % %		
	Степ	Лісостеп	Україна
від 1 десятини	86,0	82,7	84,6
від 1 до 3 десятин	66,7	44,3	49,0
3-6	40,1	13,0	24,9
6-9	21,6	4,3	16,8
9-15	11,7	2,0	10,4
більше 15	3,8	0,5	3,6
На круг	42,8	41,0	41,7

Не мають реманенту більш як 40 господарств із сотні. Незаможні господарства найгірше забезпечені мертвим реманентом, як і робочою скотиною. Серед цих господарств із сотні аж 90 мусіли наймати реманент або спрягатися. Господарства, що землі мали від 1 до 3 десятин, теж часто (75% відсотків їх) мусіли шукати ради, бо свого реманенту не вистачало. Навіть багатоземельні господарства, що мали 15 десятин засіву й більше, раз-у-раз (40 їх) зверталися до наймів та спрягання. Ці приклади свідчать, що одною з гальм, що не дає нашим господарствам ставати до кращого ладу в хліборобстві, є також і недостача як живого, так і мертвого реманенту»[6].

Таким чином, вищенаведений стан стосовно наявності тракторів і с.-г. знарядь в агровиробників, а також їх прагнення до колективного використання машин, що потребувало членства в машинному товаристві в 30-і роки минулого століття, відображають прагнення господарів до задоволення потреб з комплектування машинами господарств та ефективного використання машин та обладнання в існуючих на той час умовах. Розглянуті передумови були використані при організації машинно-тракторних станцій (МТС).

Важливим завданням реалізації програми індустріалізації народного господарства було впровадження МТС і на цій основі підвищення продуктивності праці в сільському господарстві та механізації процесів агровиробництва за умов використання машин зростаючої потужності та продуктивності. Так, в монографії [1,220-221] наголошується на значних можливостях підвищення продуктивності праці та рівня механізації агрегатів на операціях посадки та догляду при вирощуванні картоплі завдяки організації робіт агрегатів в складі МТС, що дозволило в Московській області висаджувати машинами різних МТС від 80 до 92% усієї площі конкретних господарств, а «окремі МТС Московської області в 1952р. механізували посадку картоплі майже на 100 %». При цьому висока продуктивність досягалась за рахунок правильної організації робіт з технологічної операції посадки, хорошої підготовки агрегатів та своєчасного і повного проведення технічного огляду.

Поступове зростання колгоспів та посилення їх ролі в сільськогосподарському виробництві дозволяло більш ефективно використовувати матеріально-технічні ресурси у порівнянні з МТС. В середині ХХ ст. (50-і роки) колгоспна система аграрного виробництва, яка орієнтується на власні виробничі одиниці, серед яких «постійна виробнича бригада - основна виробнича одиниця. За бригадою прикріплюються засоби виробництва – земля, робочі тварини, машини, знаряддя і необхідні будівлі. Завдяки цьому в ній створюються умови для найбільш повного і правильного використання робочої сили і засобів виробництва» [3,83]. Посилення колгоспної системи виробництва за умов більш продуктивного виробництва призводило до думки про реорганізацію системи МТС, тому деякі автори робили висновок, що вже за вересневим Пленумом ЦК КПРС 1953 р. МТС втратили свою політичну, технічну і організаційну роль та історично втратили свої функції [8,18-19].

Важливою складовою організаційної системи МТС були політвідділи, які були в складі МТС та виконували функції організаційні, політичного контролю та кадрового забезпечення. Аналіз та діяльність політвідділів розглянута в роботі Лихоманова М.И., в якій проаналізовано, як політвідділи контролюють роботу МТС та вирішують питання «с явленнями саботажа на работе». Автор зауважує, що діяльність політвідділів МТС не зводилась до репресій, а основна маса працівників займалась практичною роботою, та наголошує на тому, що політвідділи МТС забезпечували нові організаційні форми керівництва [10,123-127].

Якісні зміни в розвитку продуктивних сил в аграрному виробництві в досліджуваний період, за даними Соколової О.В., яка розглядала становлення та діяльність МТС Центрального Чернозем'я Росії в період 1930-1958рр., дозволили періодизувати діяльність МТС. У відповідності до цього принципу в становленні та діяльності машинно-тракторних станцій автор виділяє наступні основні періоди: перший - 1930-1940рр.- будівництво та розширення мережі МТС, виконання перших завдань, які були поставлені перед МТС; другий - 1941-1958рр. – положення МТС у воєнні роки, відбудова зруйнованих

війною виробничих сил села і перехід до нових форм суспільно-технічного обслуговування [7].

У лютому 1958 р. пленум ЦК КПРС схвалив постанову «Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій», якою передбачалась зміна старого порядку виробничо-технічного обслуговування колгоспів через МТС і перехід до продажу техніки безпосередньо колгоспам шляхом реорганізації МТС у ремонтно-технічні станції (РТС). Рекомендації пленуму були винесені на всенародне обговорення. Автор вказує на подвійну природу МТС: «з одного боку – сільськогосподарський товаровиробник, а з іншого – обслуговуюче підприємство», що призводить до генерації протиріч в інтересах МТС і в інтересах замовників послуг з послідувачими негативними наслідками, «тому на державному рівні повинні відпрацьовуватися відповідні організаційно-економічні та правові механізми, які забезпечать глибоку інтеграцію МТС із сільськогосподарськими підприємствами-споживачами їхніх послуг. Ці механізми повинні передбачати гармонізацію інтересів, еквівалентності обміну і розподілу, високі кінцеві результати спільного виробництва, чого не можна досягти, якщо діяльність станцій спрямовуватиметься лише на одержання максимального прибутку»[4,107].

В сучасних умовах на початку ХХІст. в розвитку аграрного сектора України активно застосовуються методи колективного використання техніки та обладнання як державними структурами (МТС в структурі державної компанії «Укragenrolizing») так і приватними фірмами та компаніями. Так, в філіях ТОВ СП «Нібулон» діють МТС, завданням яких є забезпечення повного циклу с.-г. робіт на власних та орендованих землях. Кожна МТС є самостійною виробничою одиницею. 19 МТС були створені на основі виробничих баз. Кожна МТС є енергонасиченою одиницею, що дозволяє виконувати повний цикл с.-г. робіт з дотриманням агротехнічних термінів виробництва с.-г. культур та забезпечити високий рівень культури землеробства. Підприємство має 36 підрозділів, розташованих в одинадцяти областях України. Використовуючи передові агротехнології та техніку, СП «Нібулон» стабільно забезпечує виконання комплексної технології вирощування сільгосппродукції на власних та орендованих землях, та виконує послуги іншим господарствам з обробітку ґрунту та збирання врожаю. Підприємство успішно співробітничує з всесвітньовідомими американськими, європейськими та ін. виробниками сільгосппродукції, техніки та засобів захисту рослин. На сьогодні у підприємства в наявності більше 250 одиниць продуктивної техніки, включаючи енергонасичені трактори та комбайни [9].

Висновки. 1. Встановлено, що в період до 1928р. колективні методи використання технічних засобів в сільськогосподарському виробництві включали колективні господарства, прокатні пункти та машинні товариства, а кількість тракторів, що була у їх використанні, склала понад 60% від їх загальної кількості. 2. Створенню МТС передувала Постанова Ради праці і оборони СРСР «Про організацію машинно-тракторних станцій» від 5 червня 1929р., організація колективного використання машин в Україні у вигляді МТС

була започаткована в 1928-1929рр. минулого століття на Одещині і пов'язана з необхідністю підвищення ефективності використання машин в умовах зростаючої товарності агровиробництва. 3. Особливістю МТС було введення в структуру політвідділів з функціями політичного та адміністративного контролю, що знижувало їх ефективність як господарюючих об'єктів. 4. МТС виконали історичну роль у підвищенні продуктивності праці та ефективності в сільському господарстві в 1928-1965рр. 5. Досвід функціонування МТС ефективно використовується в системі сучасного великотоварного аграрного виробництва України, (СП «Нібулон»), у підприємствах з приватним капіталом.

Подальші пошуки дослідників необхідно спрямувати на встановлення резервів ефективного використання ресурсів в агровиробництві минулих часів з метою використання досвіду в сучасних умовах.

Література

1. Картофель / Под редакцией директора института. к.с-х.н. Н.Я.Чморы и Лауреата сталинской премии В.В.Арнаутова / Главное издательство сельскохозяйственной литературы., М., 1953.- 567с.(сс.-220...221)
2. Настольная справочная книга сельского хозяина / Под редакцией В.Г.Котельникова. Изд 2-е перераб и доп., Изд-во «МЫСЛЬ», Ленинград, Б. г. [1928]. - с.562-567.
3. Колхозная производственная энциклопедия, Под редакцией В.В. Мацкевича. Гос. изд-во с.-х. литературы УССР, т.2, К., Б.г. [1950]. - с.83.
4. Петров В.М. Исторична роль машинно-тракторних станцій та перспективи їх розвитку в Україні. / Економіка АПК, № 2, лютий 2010.- с. 102...107
5. Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва / М.В.Зубець, В.І.Власов, І.М.Вергунов та ін..- К.: Аграрна наука, 2005.- с. 257...274.
6. Енциклопедія сільського господарства / Науково-популярний poradnik для сільських господарів України / за ред. проф. А. ТЕРНИЧЕНКА.- КНИГОСПЛКА, Б.р. [1928]. - 720с.
7. Соколова О. В. Становление и деятельность машинно-тракторных станций Центрального Черноземья (1930-1958 годы) : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 : Москва, 2004 199 с. РГБ ОД, 61:04-7/757. Ресурс интернет -www.lib.ua-ru.net/diss/cont/65890.html
8. Колмаков С.А. Экономический анализ рентабельности МТС в 1933-1946 г.г. - М.: Госполитиздат,-1953.-С. 18-19.
9. Материально-техническое обеспечение с/х производства. Ресурс интернет - <http://www.nibulon.com/r/production.php?id=3>
10. Лихоманов М.И. Экономическая политика работников МТС в 40-е годы. Дисс.... докт.ист.наук.- Белгород, 1969.-с.123-127

Бородин С.В. Место машинно-тракторных станций в социалистической системе агропроизводства Украины (1925-1990): историографический аспект.

Исследовано место и роль машинно-тракторных станций в становлении аграрного производства.

Ключевые слова: машинно-тракторная станция, коллективное использование сельскохозяйственных машин, периодизация.

Borodin S.V. Place of the machines and tractors stations at system of socialist of agrarian production of Ukraine (1925-1990): historiographical aspect.

Researched the place and role of machines and tractors stations at establishment of agrarian production.

Key words: machines and tractors station, collective employment of agricultural machines, periodization.

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТА СЕЛЯНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ
ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ (20 - 30-ті рр. ХХ ст.)**

У статті розглядаються відносини священнослужителів православної церкви з селянами у період 20 - 30-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: священнослужителі, ідеологія, церква, селяни, православ'я.

Побудова незалежної демократичної держави неможлива без духовного відродження нації, збереження її етнічної та культурної єдності. За останні роки ця проблема набуває актуального значення, перш за все тому, що перманентна економічна, політична та соціальна криза відбивається на духовному та культурному рівні населення України, нівелюються моральні та етичні цінності, у суспільстві культивуються жорстокість та насилля. Якщо економічні та політичні чинники можливо відтворити або встановити завдяки новій владі, то духовність є історичним надбанням народу. З встановленням радянської влади саме духовна сфера відразу ж потрапила під жорсткий контроль. Одним з перших декретів радянської влади був декрет про відділення держави від церкви та церкви від школи. З плином часу цей контроль вже не потребувався, адже до кінця 30-х років моральні цінності були втрачені, православна єдність, як духовна основа суспільства, похитнулась. Наслідки соціальних експериментів більшовиків відчуваються й по сьогодні. Отже, використовуючи історичний досвід, враховуючи надбання минулого необхідно знайти оптимальні кроки у гуманітарній політиці, щоб знайти правильні підходи до вироблення та втілення нової національної ідеї, яка б здатна була об'єднати український народ. У цьому сенсі важливим є вивчення історії православ'я, яке здатне заповнити собою ідеологічний вакуум та його вплив на духовний та культурний рівень народу.

Метою даної статті є дослідження відносин православного духовенства та селян в умовах тоталітарної системи України у 20-30-х рр. ХХ ст.

Проблему відносин духовенства та селян у 20-30 рр. ХХ ст. розглядають у своїх працях Бобко Т.Г., Бойко О.Д., Євсєєва Т.М. [1] тощо, але не заперечуючи доробок попередників, необхідно зауважити, що проблема духовних відносин та ролі релігійності у повсякденному житті селян у їх працях розглядається дотично.

На початку ХХ ст. православне духовенство становило окрему верству населення, що мала низку станових привілеїв та знаходилося на державній службі. Священнослужителі, окрім функцій церковного характеру, виконували обов'язки чиновника та законовчителя. За законом про вибори служителі обиралися в одній курії з дрібними землевласниками до Державної Думи. Духовенство працювало в земствах. З 1916 р. духовенство залучали до участі у міському самоврядуванні нарівні з міщанами. У період революційних подій 1917 р. духовенство поширило вплив на органи місцевого самоврядування, виступаючи у сільських сходах із правом вирішального голосу.

Встановлення радянської політичної системи в Україні кардинально змінило правове становище православної церкви та духовенства. Декрет

Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. відокремив церкву від держави. Декретом РНК України від 3 серпня 1920 р. церкву позбавили статусу юридичної особи [2, 207].

Керуючись класовим підходом державно-партійна влада ставилася до духовенства як до експлуаторського прошарку населення та вважала його одним з головних ідеологічних суперників у боротьбі за вплив на маси. Зарахування духовних осіб до "соціально-чужого" стану населення зумовило позбавлення духовенства виборчого права. За п. "г" ст. 4 Конституції УСРР 1919 р. на духовенство всіх віросповідань, як і колишніх поміщиків, жандармів, не поширювалося виборче право [3, 275-281].

Що ж до самих відносин держави до священнослужителів, то вона відмежувалася від їхніх соціальних проблем, але постійно контролювала приватне життя. Для цього наприкінці 1923 р. було запроваджено реєстрацію та облік духовенства. НКВС у листах під грифом "таємно" пояснював губернським адміністративним відділам необхідність реєстрації духовенства: "Реєстрація службовців культу має за мету отримати повну характеристику кожного службовця культу, його минуле, політичну й церковну орієнтацію. Взяття на облік має іншу мету: проводити справжній, постійний контроль за службовцями культу, перешкоджаючи їхньому зібранню й агітаційній діяльності" [4, 66].

Церковнослужителі нерідко виступали захисниками інтересів українських селян, разом з ними чинили спротив діям держави щодо нової економічної політики, насильницькій політиці, утворенню колгоспів та радгоспів, державним хлібозаготівельним кампаніям. Найбільш поширеним методом даного напрямку опору виявилися скарги духовенства, їх агітаційні акції, пропозиції щодо вирішення державно-селянського конфлікту. Приміром, криворізький священник Топольницький у 1926 р. не лише критикував "селянську" політику радянської влади, але й пропонував альтернативне бачення розвитку аграрного сектора країни. У розмовах із селянами він говорив про необхідність створення "селянського союзу", який мав би дійсно захищати інтереси селянства [5, 9]. Під час заготівельних кампаній траплялися випадки, коли люди переховували хліб і харчі в церквах та монастирях. У травні 1928 р., наприклад, в Мар'ївському жіночому монастирі Магдалинівського району Дніпропетровського округу хлібозаготівельна комісія знайшла 1600 пудів прихованого хліба [6, 15].

Не зважаючи на не зовсім праведні дії поодиноких священників, що крилися під священною ризою й переслідували власні інтереси, рівень суспільної релігійності, довіри до православної церкви був достатньо високим; значна частина духовенства належала до тієї категорії справжніх священнослужителів, котрі боронили не лише свої права і церкву, але й віруючих від негараздів, спричинених діями влади. Вперше за кілька століть віруючих і духовенство об'єднала загроза суспільної атеїзації, яка

спрямувала їх об'єднані зусилля на захист своєї віри та церкви. Отже, представники духовенства і громади вели спільну боротьбу, спрямовану на опір колективізації, розкуркуленню та покращення свого матеріального та духовного положення в суспільстві, яка нерідко протікала у радикальних формах.

Найбільшого розмаху акції протесту досягли у 1929 - 1930 рр. протягом суцільної колективізації. Незважаючи на небезпеку бути притягненим за це до кримінальної відповідальності, з вуст православного духовенства лунала гостра критика й агітація проти вступу до колгоспів, здачі хліба державі, усупільнення реманенту та худоби. Для прикладу наведемо факти протидії на Дніпропетровщині: дяк с. Лоц-Кам'янка написав у 1930 р. скаргу до ВУЦВК про примусове вербування селян до СОЗу [7, 76]; в с. Одинковка заможні середняки з церковнослужителями відмовляли селян розпочинати сівбу; у Дмитріївці розповсюдили чутки про появу ангела, який нібито наказав селянам не продавати хліб [8, 21]; в Мар'ївському монастирі сталася масова демонстрація жіноцтва з вимогою повернення усупільненого селянського реманенту та худоби, причому ідейними натхненниками виступу виявилися черниці монастиря [9, 17]. Між іншим, негативна реакція служителів культу на колективізацію та розкуркулення не в останню чергу була пов'язана з існуванням церков і добробутом самих священиків, бо одноосібники були їх головними утримувачами, а заможні та середняцькі господарства - вагомим підґрунтям матеріального благополуччя храму. Отже, ставалися такі священики, які встали на боротьбу з новою владою, які настроювали мирян проти ідей соціалізму, зустрічалися навіть такі хто використовував ці ідеї за для власної наживи, але в своїй більшості православне духовенство вважало всяку владу від Бога, але в скрутну хвилину не відмовляло в допомозі селянам, яких все більше й більше заганяли в глухий кут хлібозаготівлі.

Радянська політична система ставила духовенство поза законом, що спонукало віруючих до активного спротиву. Ще в першій половині 1920-х рр. віруючі вдавалися до рішучих дій, захищаючи духовних осіб. У 1923 р. миряни села Голіковка, за повідомленням начальника Черкаського окружного відділу ДПУ, хотіли вбити голову сільради, який намагався виселити священика, і вчителя й агронома як ревних антирелігійних пропагандистів. "Зачинщики інциденту" - найактивніші віруючі того ж дня були заарештовані [10, 26]. Отже, селяни не просто вбачаючи, а й відчувши всі труднощі радянської влади на собі, не могли дозволити так просто лишити їх без того єдиного "свята" яке було пов'язане з Церквою, де вони знаходили духовний спокій та моральне задоволення серед рутинного повсякдення.

Релігія з давніх-давен, як і традиція, була важливим світоглядним авторитетом в масовій свідомості селян. Незважаючи на те, що догмати християнського вчення були малозрозумілими для простого люду, віра та шанування Бога-Отця, Ісуса Христа, Богородиці та святих угодників були беззаперечними. Бог сприймався як поборник (гарант) правди, остання надія.

Селяни ретельно дотримувалися релігійних приписів, беручи участь в церковних обрядах. Не розуміючи їх сенсу, вони, проте, мали тверду впевненість, що саме так належить чинити набожній людині, справжньому християнинові. Селянські домашні молитви теж відрізнялися від церковних, але вважалися обов'язковими, дітей змалечку навчали творити молитви. Селяни головним чином сприймали зовнішній поетичний та естетичний бік культу. Регулярне відвідування церкви багато в чому визначало репутацію селянина. Церковні свята з їх заборонаю працювати протиставлялися нелегкому селянському повсякденню. Коли йшли до церкви, вмивалися, вбирали святковий одяг, для селянина це був своєрідний «вихід в світ». Краса та багатство самого церковного приміщення були предметом піклування всієї громади. З особливою пишністю відзначали храмове свято, на честь «свого» святого. Від церкви починалися всі хресні ходи. Крім того, церква являла собою осередок громадського спілкування, біля неї часто проводилися народні сходи, зачитували укази, збиралися послухати мандрівних співців та богомольців [11]. Отже, церква для українського селянина була другим домом, куди завжди можна прийти зі своїми негараздами, де йому дадуть пораду, вислухають.

Закріпившись біля керма української держави, більшовики спрямували свої зусилля на розбудову соціалістичного ладу з новою системою цінностей, в якій не передбачалось жодного місця для будь-якої релігії. Тому вже з перших днів нова влада впевнено розпочала ідеологічну боротьбу з "релігійним дурманом". Для її успішної реалізації створювалося таке законодавство, яке з кожним новим законом обмежувало або взагалі грубо порушувало права православної церкви, її служителів і віруючих, звужувало їх вплив на суспільство. Через те, що більшовики вважали церкву своїм найсильнішим противником на полі бою за ідеологію, почалися важкі часи для церковнослужителів та прихожан, які не могли водночас змінити своїх поглядів щодо родинних цінностей, вікової традиції віри в Бога.

Політичні зміни в суспільстві приводили до зміни цінностей. Традиційні цінності поступово відсувалися на задній план. Сім'я вже не вважалася першочерговою для людини. Культурно-моральний вакуум, який утворився держава заповнювала новою ідеологією - марксизмом-ленінізмом.

Досліджуючи життя сільського населення можна констатувати величезний вплив релігії на всі сфери його буття. Індивідуалізм української родини та її господарства призвичаював селян в роботі покладатися на себе, допомогу родини та сподіватися на заступництво Всевишнього, святих і природи. Земля, хата і худоба були святою, недоторканою власністю, невід'ємними елементами українського господарства - своєрідного храму, в якому кожному знаходилося місце і всі були рівні перед Богом [12, 11]. Тому розбудова соціалізму в українському селі й утвердження колгоспної системи шляхом впровадження нових методів господарювання суперечили віковичному селянському життю, побуту, традиційній українській культурі [13, 303] з її яскраво вираженими релігійними рисами, а відтак - викликали опір. І хоча теоретично темпи колективізації "певною мірою залежали від успішної заміни християнських традицій радянськими" [14, 658-659], однак, фактично - від

вправного і швидкого застосування командно-адміністративного ресурсу та силових, насильницьких методів. Отже, селяни на відміну від городян були більш консервативними, хоча саме релігійність визначилась більш умовами життя, ніж вихованням. І так як громадянин став вже ідеологічно заангажованим, він не представляв ніякої небезпеки для радянської влади. Селянин же працюючи на себе та ще й тримаючись за священнослужителя, який був духовним наставником, ще деякий час був вільним від нових ідей, доки більшовики не почали боротьбу, як з першим так і з другим суб'єктом, який треба було підкорити любою ціною.

Таким чином, в Україні, де переважало сільське населення, світогляд якого формувався на основі православ'я та селянської етики праці особливо сильною була релігійність, що й викликало труднощі в утвердженні більшовицької комуністичної ідеології. Віками православ'я було єдиною морально-етичною та ідеологічною формою життєдіяльності величезної кількості малописьменного населення, особливо на селі. Століттями усталена релігійність українців адаптувалася до переважно селянського способу життя. Церква для селянина виступала найсвятішим місцем, а священник завжди - захисник віри та наставник приходу, коли останні завжди могли розраховувати на допомогу священнослужителя. У скрутні часи правління більшовиків ця допомога була не лише духовною, а й мала матеріальну основу. З посиленням утисків на Церкву селяни теж не стояли осторонь від проблем церковників. Отже, релігійна духовність утримувала народ не тільки від морального зубожіння, а й допомагала у скрутні часи вирішувати спільні економічні та соціальні проблеми.

Література

1. Бойко О.В. Протидія Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко. - Дніпропетровськ, 2007. С.18.; Бобко Т.Г. Духовенство в громадсько-державних організаціях у 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – С. 162–166.; Євсєєва Т.М. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки безвірників // Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – С.656–675.
2. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Б.О. Ломовик, Р.С. Приходько. – К.: Політвидав України, 1979. – 258 с.
- 3 Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
4. Жилюк С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир, 2000.
5. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України) Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України, 1917 – 1991 рр. – Оп.20. – Спр.2318. Докладные записки справки Государственного Политического Управления СССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и другим вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете “Коммунист” опротестование на статью “Контрреволюция под церковным флагом” (январь 1926 г. – 22 октября 1926 г.). – 69 арк.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (далі ЦДАВО України) Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1921 – 1935 рр. – Оп.6. – Спр.250. Справа за клопотанням Дніпропетровського окрвиконкому про закриття Свенцицького монастиря в с. Богданівці Магдалинівського району Дніпропетровського округу (30 травня 1928 р. – 24 серпня 1930 р.). – 43 арк.
7. Державний архів Дніпропетровської області П.7. Катеринославський окружний комітет КП(б)У, 1923 – 1930 рр. – Оп.1. – Спр.1617. Оперативные сводки и сообщения Днепропетровского Округкома КП(б)У по вопросам коллективизации и ликвидации кулака как класса (1 марта – 15 июня 1930 г.). – 227 арк.
8. Державний архів Дніпропетровської області Ф.Р.305. Виконавчий комітет Катеринославської, з 1926 р. Дніпропетровської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком), 1923 – 1930 рр. – Оп.2. – Спр.42. Протоколи засідання райпарттрійки о проведенні хлібозаготовок, о боротьбі со спекуляцією, ведомости выполнения планов по хлібозаготовкам (4 января – 1 мая 1928 г.). – 387 арк.
9. Державний архів Дніпропетровської області П.7. Катеринославський окружний комітет КП(б)У, 1923 – 1930 рр. – Оп.1. – Спр.1619. Политеводки, информации райкомов КП(б)У о ходе коллективизации и сельскохозяйственных кампаний на селе, Днепропетровского Округа (2 февраля – 13 сентября 1930 г.). – 113 арк.
10. Державний архів Черкаської області Ф.Р.184. – Оп.1. – Спр.3.
11. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2 - 653 с.
12. Іваненко В.В., Бойко О.В. Етнорелігійні традиції українського народу // Вісник Дніпропетровського університету. – 2005. – №5. – С.3–12.
13. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х томах, 5 кн. – К.: Либідь, 1998. – Т.4, ч.1: ХХ ст. – 369 с.
14. Євсєєва Т.М. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки безвірників // Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – С.656–675.

Бублик О.І. Православное духовенство и крестьяне в условиях формирования тоталитарной системы в Украине (20 - 30-е гг. ХХ в.)

В статье рассматриваются отношения священнослужителей православной церкви с крестьянами в период 20 - 30 е гг. ХХ в.

Ключевые слова: священнослужители, идеология, церковь, крестьяне, православие.

Bublik O.I. the Orthodox clergy and peasants in the conditions of forming of the totalitarian system in Ukraine (20 - 30th of the XX century.)

In the article is examined relationships of priest of orthodox church with peasants in the period of 20 - 30th of the XX century.

Keywords: priest, ideology, church, peasants, orthodoxy.

УДК 330.875.2

Власов В.І.

РИМСЬКИЙ КЛУБ – ХЕЛЬСИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ

Обговорено основні положення Хельсінкської Декларації Римського Клубу, прийнятої у 1984 році.

Ключові слова: Хельсінська декларація, Римський Клуб.

Римський клуб, заснований світовою науковою елітою, у 1983 році почав підготовку до чергової конференції Клубу на честь 15-річчя з дня його

заснування, яку вирішили провести у Хельсінкі за темою „Управління глобальними процесами: привід до надії”. Підготовка конференції, на жаль, була перервана кончиною Президента Клубу А. Печчеї, але його друг і співзасновник Клубу О. Кінг зумів довести справу до кінця, провівши конференцію у визначений термін. Головною подією цієї конференції було прийняття Виконавчим комітетом Римського клубу Хельсінкської декларації „The Club of Rome – Reaffirmations of` and Missioni” (Римський клуб – переосмислення місії), яка в доробленому О. Кінгом варіанті була опублікована в журналі „Interdisciplinary Science Reviews” [1, p. 13-18].

Декларація складалася з восьми блоків і вступу, в якому було зазначено, що Римський клуб об’єднує близько 100 людей з 40 країн п’яти континентів світу. Клуб вже відіграв значну роль у розумінні людьми та урядами, політичними партіями та профсоюзами, науковими та релігійними колами глобальних проблем.

Але, на думку авторів декларації, місія Клубу тільки починається.

Тому у блоці „Роль Клубу” було сформульовано, що головне завдання Клубу – всією своєю діяльністю вести людей, що приймають рішення, а також спільноту до більш глибокого розуміння проблем, вирішення яких надасть довгострокові позитивні ефекти.

Торкаючись концептуальних основ діяльності Клубу, автори декларації підкреслили, що три основних принципи діяльності, що були прийняті при заснуванні Клубу, залишаються, що вони знову демонструють і підкреслюють характер Клубу при намірі поширити його географічне і культурне представництво, в тому числі за участю жінок і молоді.

У блоці „Діяльне п’ятнадцятиріччя” була підкреслена значна роль першої доповіді Римського клубу „Пределы роста”, яка розійшлася по світу загальним накладом понад 5 млн примірників і в якій було попереджено, що якщо нічого не буде зроблено, то сформується достатньо руйнівні процеси як наслідок експоненціального зростання.

За 15 років було проведено понад 30 нарад майже на всіх континентах світу (за винятком Австралії), у ході яких виник всесвітній діалог, а дослідження Римського клубу підштовхнули до роздумів і обговорення важливих фундаментальних питань майбутнього, серед яких у блоці „Найближче майбутнє” управління сучасною спільнотою при пошуках нових підходів до управління динамічними складними системами, ненасильницька спільнота, зростаюча у світі бідність, майбутнє океанів.

Відмічаючи те, що з дня заснування Клубу глобальна ситуація – геополітична, демографічна, технологічна – значно змінилася і тому було зазначено, що світ вступив у перехідний період, який веде до еволюції глобальної спільноти, в межах якої доля кожної країни критичним чином залежить від того, що відбудеться у світі в цілому.

Значна вірогідність того, що може відбутися кардинальний переділ світової торгівлі, виробництва, влади, що вже зараз вимагатиме розгляду наслідків тих перемін, що зараз відбуваються.

Виходячи з цього при одночасному дотриманні положень початкового

проекту Клубу „Складності людства”, а також з накопиченого досвіду автори Декларації у блоці „Рамки і план дій” зазначили, що парадигми органічного зростання і холистичного розвитку визначають:

- систематичний взаємозалежний розвиток . при якому жоден елемент не може зростати за рахунок інших;
- багатоаспектний розвиток відповідно різних потреб і бажань різних регіонів світу;
- гармонійність цілей;
- можливість нейтралізації тих ефектів, що перешкоджатимуть розвитку;
- переніс акцентів на якість розвитку людства, добробут кожної особистості;
- постійне оновлення з переглядом старих цілей як відповідь на виникнення нових цілей.

Разом з тим, у блоці „Деякі питання, що турбують” було зазначено, що на конференції в Хельсінкі рекомендовано на найближчі роки приділити увагу одній головній темі, яку треба шукати серед деяких важливих сфер, що окреслені Виконавчим комітетом:

- ненасильницька спільнота, як протидія загрози війни, особливо ядерної, при позиції Виконавчого комітету Клубу в тому, що війна – це симптом набагато глибшої хвороби, проявом якої є гонка озброєнь. Водночас в межах цієї проблеми потрібні дослідження інших хвороб спільноти – тероризму, насилля, в тому числі морального, щоб краще зрозуміти причини цих явищ з метою взяття їх під контроль без ущемлення політичних та інтелектуальних свобод;

- наслідки зростання чисельності населення, особливо в країнах, що розвиваються, навантаження на природну систему, вплив на міграційні процеси, перерозподіл економічного та політичного впливу, промислового виробництва і трудових ресурсів, накопичення і розподіл багатств, зростання безробіття, на що впливатиме не тільки чисельність населення, а й технологічні нововведення, і що призведе до зростання розриву між багатими і бідними країнами світу, зростання конкуренції щодо земельних ресурсів і розростання мегаполісів у країнах третього світу. При цьому важливою темою можуть стати наслідки і різні темпи зростання чисельності населення в різних країнах;

- наслідки втрат керованості суспільством, що Клуб бачить у зростанні насильства, невміння при наявності величезного бюрократичного апарату у вигляді урядових органів та інститутів взяти під контроль рівень забруднювання, процеси опустелення, непродуктивного використання земель, слабкості ООН, слабкості фінансової системи, безсилля перед голодом (зазначимо, що дві останніх позиції були окреслені 25 років тому, як би передбачаючи глобальні фінансові та продовольчі кризи 2007-2009 років).

Ієрархічна структура прийняття рішень не дозволяє, з одного боку, максимально наблизити ці рішення до людей, а з іншого – створити ефективний міжнародний механізм вирішення основних глобальних проблем, що ставить на порядок денний державний суверенітет.

Ще одна тема – це неадекватність системи ООН з її масою випадкових

спеціалізованих агентств і програм при слабкості регіональних структур.

Обговорюючи цей спектр можливих головних тем Клубу, в Декларації водночас зазначено, що основна тема – майбутнє людства від створення нормального рівня життя для всіх жителів планети до питань якості життя, створення умов, що гарантують гідність особистості та її вільний розвиток. При цьому особливої уваги заслуговує психологія лідерів і людей, що приймають рішення, вплив їх несвідомих надій і бажань на практичні дії. Крім того, необхідно зосередити увагу на необхідності розвивати невикористані ресурси інтелекту, фантазії, творчості, що приховані в кожній людині.

У блоці „Соціальні, культурні та політичні наслідки наукових відкриттів і технічних винаходів” зазначено, що, не дивлячись на відсутність завдань Клубу з проведення наукових досліджень або технологічного прогнозу його зобов’язання – з’ясувати наслідки інновацій і допомогти тим, хто приймає урядові і виробничі рішення формувати політику таким чином, щоб взяти під контроль темпи і напрямки наукових досліджень і технічних розробок, спрямувавши їх на задоволення потреб всього людства для запобігання того, щоб технологічний прогрес продовжував робити багатих ще багатшими, а бідних ще біднішими.

В останньому блоці Декларації „Оновлена місія” висловлений оптимізм щодо можливості людства успішно боротися за краще майбутнє, тому що людина має великий запас невикористаних ресурсів, які дадуть можливість розуміти і передбачати, займатися творчістю і мобілізувати моральні сили, роблячи його найціннішим надбанням для будівництва такого майбутнього і для культурної еволюції. Закінчується Декларація висловленням, що члени Клубу мають рішучість продовжувати свою місію при потребі передбачення, і в першу чергу щодо майбутнього людства і віри в нього.

Таким чином, підсумовуючи результати роботи за 15 років, Римський клуб, його члени в прийнятій Декларації не тільки фактично звітувалися про проведену роботу з вирішення глобальних проблем, з намагання стимулювати людство на їх вирішення, а й окреслили основні теми на майбутнє, які, зауважимо, були успішно розкриті в наступних доповідях Римського клубу і доповідях самого Римського клубу.

Література

1. King A. The Club of Rome. – Reaffirmations of and Missions // Interdisciplinary Science Review, 1986, – Vol. 11, No. 1. – P. 13-18.

Власов В.И. Римский клуб – Хельсинская декларация.

Обсуждены основные положения Хельсинской Декларации Римского клуба, принятой в 1984 году.

Ключевые слова: *Хельсинская декларация, Римский Клуб.*

Vlasov V.I. Declaration of Helsinki, the Club of Rome.

In the article the main positions of Helsinki Declaration of the Club of Rome, which has been adopted in 1984, are discussed.

Key words: *Declaration of Helsinki, the Club of Rome.*

УДК 94(477.4)"1906/1909"

Гаухман М. В.

**"ОСВЯТА" В РОСІЙСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглянуті дії центральної та місцевої влади стосовно київської "Освяти", які призвели до заборони товариства на Правобережній Україні. Зроблено висновок, що загроза польського національного руху, з точки зору влади, полягала в прагненні ополячити українців.

Ключові слова: національна політика, національне питання, польське питання, польський культурницький рух, "Освята".

Актуальність вивчення історії українських поляків обумовлена тим, що в сучасній Україні поляки є національною меншою, що має багатовіковий історичний досвід проживання на українських землях. Правобережна Україна в складі Російської імперії являла собою поліетнічний і поліконфесійний регіон, одною з найбільших етнічних спільнот якого були поляки. Південно-Західний край, як офіційно називалося Правобережжя, був політичною ареною українського, єврейського й польського національних питань. Перша російська революція (1905–1907 рр.) призвела до загострення національного питання в Російській імперії, перетворення національних рухів на масові рухи, актуальну соціальну базу яких утворювала національна інтелігенція, а потенційну соціальну базу – всі суспільні верстви етнокультурних спільнот. Наслідком Першої російської революції була поява польського культурницького руху, покликаною зробити національні рухи масовими.

Українська історіографія польського питання в Правобережній Україні початку ХХ ст. представлена працями І. Лісевича, Н. Черкаської, В. Шандри та Н. Щербак. Праці І. Лісевича присвячені соціальній і культурній історії поляків Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. [2]. Польське питання в Правобережній Україні та політичне становище польської шляхти на початку ХХ ст. розглядається в статті Н. Черкаської [10]. Державному управлінню в Правобережній Україні присвячені праці В. Шандри [11]. Лейтмотивом урядування після Січневого повстання (1863–1864 рр.) була деполонізація Південно-Західного краю в спосіб усунення поляків від державного управління. Російська національна політика в Правобережній Україні висвітлена в монографії Н. Щербак, у якій окремий розділ відведено польському питанню [12, 81-205]. Дана праця цінна, насамперед, значним обсягом фактичного матеріалу, але авторці, на наш погляд, бракує власної концепції національного питання в Російській імперії, що дало б можливість увести фактичний матеріал у визначене теоретичне річище.

Іноземна історіографія польського питання в Правобережній Україні початку ХХ ст. представлена працями французького історика Д. Бовуа, японського історика К. Мацузато та американського історика М. Гемма. Відносини між російською владою та польським, українським і єврейським населенням Правобережної України в 1863–1914 рр. стали об'єктом дослідження в монографії Д. Бовуа, який вивчав польську шляхту Правобережжя як окрему етнополітичну спільноту [5]. Проблемі відносин у

трикутника українського, російського та польського національних проєктів у Правобережній Україні присвячені праці К. Мацузато [3]. Етнокультурна історія Києва була висвітлена в монографії М. Гемма, окремий розділ якої присвячений київським полякам [13, 55-81].

Джерельна база нашої праці утворена матеріалами фонду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора із Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Метою діяльності генерал-губернатора була русифікація Правобережної України, а тому до нього надходили всі матеріали про польський національний рух.

Мета нашої праці – дослідити польське національне питання в політиці російської влади в Правобережній Україні на початку ХХ ст. Новизна нашої праці полягає в розгляді російської національної політики з точки зору оцінок, що давалися бюрократією польському національному руху.

14 липня 1906 р. Київське губернське в справах про товариства Присутствіє зареєструвало польське культурно-просвітницьке товариство "Освята" ("Польське товариство просвіти "Oswiata"), що охоплювала своєю діяльністю Київ і Київську губернію. Метою діяльності "Освяти" був розвиток польської національної свідомості, а засобами переведення в життя мети – організація шкільництва, загальноосвітніх курсів, публічних лекцій, благодійних установ тощо [8, арк. 11]. Київська "Освята" відкрила три відділення – в Умані (8 жовтня 1906 р.), Ружині (6 березня 1907 р.) та Бердичеві (16 березня 1907 р.) [7, арк. 2]. Подальше розширення мережі "Освяти" зупинило протистояння з центральною й місцевою владою.

Поява в Києві польської національної організації було здобутком Першої російської революції (1905–1907 рр.), коли громадськість примусила владу до поступок. Однією з таких поступок був закон, за яким дозволялося відкривати неполітичні організації, "Тимчасові правила про товариства і союзи" від 4 березня 1906 р. [5, № 27479].

Інституалізація польського національного руху суперечила російській національній політиці на Правобережній Україні, спрямованою на русифікацію цієї національної окраїни Російської імперії. 8 грудня 1906 р. генерал-губернатор заборонив діяльність "Освяти" на весь час дії в Києві та Київській губернії воєнного стану. Рішення обґрунтовувалася дома причинами. Першою причиною була суперечність між російською національною політикою та польським національним рухом, бо урядовець визнав "просвітницькі завдання Товариства в польському дусі невідповідними інтересам корінного населення". Друга причина була формальною та полягала в невідповідності, на погляд генерал-губернатора, законодавству статуту "Освяти", бо, за статутом, товариство мало право відкривати польські школи та набувати нерухоме майно, хоча чинне законодавство вимагало дозволу на це з боку органів влади. Тому генерал-губернатор, відповідно до "Правил про місцевості, оголошені на воєнному стані", тимчасово припинив діяльність київської "Освяти" [7, арк. 1].

У день закриття "Освяти", 8 грудня 1906 р., начальник Південно-Західного краю відзвітував про своє рішення міністру внутрішніх справ. Генерал-губернатор обґрунтував заборону діяльності київської "Освяти" посиленням на

мету національної політики на Правобережній Україні та вказівкою на порушення статуту товариства чинного законодавства. Генерал-губернатор клопотав перед міністром про остаточне закриття "Освяти" [8, арк. 9-9 зв.].

Саме в російській національній політиці на Правобережжі полягала причина тимчасового закриття київської "Освяти" генерал-губернатором і появи його клопотання про закриття товариства. Формальне порушення законодавства в статуті товариства стало лише приводом для дій влади. Адже це нібито порушення не завадило зареєструвати "Освятю" київською губернською адміністрацією.

21 грудня 1906 р. київський віце-губернатор направив начальнику Південно-Західного краю обґрунтування, чому Київське губернське Присутствіє дозволило зареєструвати "Освятю". Урядовець вказав, що товариства здійснюють свої права за погодженням і з дозволу відповідних органів влади. Так, відкриття шкіл можливо винятково з дозволу керівництва навчального округу, а придбання нерухомості – з дозволу губернатора. Відтак Присутствіє не вбачило порушення законодавства в статуті "Освяти" [8, арк. 10-10 зв.].

Позиція керівництва Київської губернії фактично була повторена міністром внутрішніх справ у відповіді генерал-губернатору від 18 січня 1907 р. Однак міністр зауважив, що місцева влада повинна спостерігати за діяльністю "Освяти" [8, арк. 14 зв.]. Останнє зауваження було, на наш погляд, натяком: якщо товариство допоки не порушило закон, то знайти причину для закриття "Освяти" може губернська адміністрація.

Тим часом, допоки можновладці розглядали питання про діяльність "Освяти", керівництво товариства подало до міністерства народної освіти клопотання про відкриття двох польських шкіл. Попечитель Київського навчального округу відхилив клопотання, пояснивши генерал-губернатору відмову загрозою польського впливу на українців: польські школи були, за його словами, "могутнім засобом для ополячення малоросійського населення". міністерство народної освіти підтримало свого київського представника [8, арк. 17-17 зв.].

Місцева влада, представлена губернською адміністрацією та керівництвом навчального округу, була провідником російської національної політики на Правобережній Україні та займала одностайну позицію щодо польського питання: польський національний рух становив загрозу російській національній політиці, будучи насправді спрямований не стільки на розвиток національної свідомості польського населення регіону, скільки на спольщення українців (офіційно – "малоросів"), які підлягали русифікації та включенню в триєдину "велику російську націю", православне східнослов'янське ядро імперії.

1 лютого 1907 р. київська "Освятя" відновила свою діяльність. Позаяк статут "Освяти" викликав питання про відповідність його законодавству в начальника Південно-Західного краї, 13 лютого Київське губернське Присутствіє постановило змінити формулювання параграфу II-го статуту товариства, додавши слова "з дотриманням чинних законів" перед переліком напрямків діяльності "Освяти": "...Товариству дозволяється з *дотриманням*

чинних законів..." [курсив наш. – М. Г.] відкривати польські школи та набувати нерухоме майно [7, арк. 2].

10 квітня 1907 р. "Освяті" було повідомлено про внесення зміни в статут товариства. Керівництво товариства вбачило в зміні статуту обмеження діяльності товариства. Тому 8 травня подало скаргу до Сенату [7, арк. 2]. Останній відхилив подання товариства через недотримання двотижневого терміну оскарження, але взяв скаргу до розгляду в порядку нагляду за діяльністю губернської влади [8, арк. 24].

Під час розгляду скарги київського товариства Сенат отримав також скарги від керівництва подільської та волинської "Освяті", яким було відмовлено в реєстрації відповідно 23 серпня 1906 р. і 9 квітня 1907 р. [8, арк. 22, 23]. Усі три скарги від польських товариств були розглянуті окремо в трьох указах Сенату, які датовані одним днем, 9 вересня 1909 р.

Указ щодо київської "Освяті" мав загальний характер, будучи спрямованим проти всієї мережі польських товариств "Освяті" на Правобережній Україні. Первинний текст указу стосувався винятково київської "Освяті". Згодом у тексті слова в однині були виправлені на слова в множині. Відтак указ набув загального значення для польського руху в регіоні [8, арк. 24-25 зв.].

Протягом двох років розгляду Сенатом скарги "Освяті" сталася незначна, на перший погляд, подія. Права газета "Новое время" 26 січня 1908 р. надрукувала статтю про польський рух у Привісленських губерніях і Південно-Західному краї. Основною темою статті була ініціатива київської "Освяті" відкрити польські школи на Правобережжі, висловлена загальними зборами товариства [4].

Газетне повідомлення привернуло до себе увагу адміністрації Південно-Західного краю. 6 лютого 1908 р., невдовзі після появи статті, начальник канцелярії генерал-губернатора звернувся до Київського губернатора з проханням перевірити відомості, уміщені в статті [7, арк. 1]. Урядовець відповів, що "Освяті" не має права самостійно відкривати школи, навіть згідно з попереднім, до внесення зміни Присутством, формулюванням статуту товариства [7, арк. 2-4].

Особлива увага, виявлена місцевою владою до публікації "Нового времени", пояснюється консервативно-охоронним спрямуванням газети, що видавалася в Санкт-Петербурзі та вважалася за одну з найбільш авторитетних газет Росії. Тому можновладці, які відповідали за ситуацію в регіоні, повинні були перевірити відомості столичної газети.

Відповіддю на скаргу київської "Освяті" щодо зміни статуту був сенатський указ про скасування реєстрації товариства. По-перше, Сенат визнав дії Київського губернського Присутствія незаконними: Присутствіє мало право або дозволити, або заборонити реєстрацію товариства, але не мало право вносити зміни до її статуту. По-друге, указ містив обґрунтування заборони діяльності "Освяті". Польські товариства загрожували національній політиці в Південно-Західному краю. Сам по собі польських національний рух не був небезпечним для влади через відносну малочисельність польського населення

Правобережжя. Проте мету польських організацій влада вбачала в спольщенні українське населення. Поляки Південно-Західного краю представлялися в Указі не нацією, а партією ("термін "поляк" [є. – М. Г.] не стільки терміном етнографічним, скільки політичним") [8, арк. 25]. Відтак сенатське рішення "Освяті" спиралося на "Тимчасові правила про товариства і союзи", за якими заборонялися товариства, що становили загрозу "суспільному спокою й безпеці" [5, № 27479].

Зауважимо, що в указі "корінне населення" Правобережної України називалося російським, а в попередніх службових записках генерал-губернатора – малоросійським. Різниця між позначенням українського населення пояснюється, на наш погляд, тим, що місцева влада повинна була враховувати дійсне становище в регіоні, а центральна влада керувалася офіційною ідеологією, згідно з якою українці були складовою частиною росіян. Натомість, попри наявність ідеологеми "триєдиного російського народу", саме росіяни ("великороси") вважалися владою за опору імперії [6, арк. 6-6 зв.]. Урядовці не вбачали загрози денационалізації росіян, на відміну від українців. "Малороси", по-перше, могли потрапити під загрозу спольщення, по-друге, пристати до "сепаратистського" українського національного руху.

Після появи сенатського указу начальник Південно-Західного краю розіслав своїм підлеглим, – київському, подільському і волинському губернаторам, – лист, у якому наказав взяти до відома завдання національної політики на Правобережжі, викладені в указі [8, арк. 26-26 зв.]. Невдовзі після цього, у грудні 1909 р., київська губернська адміністрація почала перевірку діяльності українських і польських культурницьких товариств, наслідком чого було закриття київської "Просвіти", українського аналогу "Освяті", 8 квітня 1910 р. [9, арк. 1-4, 28-33].

Таким чином, губернська адміністрація Правобережної України вбачила в польському культурницькому русі, представленому "Освятою", масовий національний рух, що суперечив російській національній політиці, спрямованій на русифікацію населення Південно-Західного краю. Адже Російський національний проект, що проводився в дійсність російською бюрократією, виборював у польського національного проекту право залучити українців Правобережжя до "великої російської нації", православного східнослов'янського національного ядра Російської імперії. Річ не в тім, чи була здатна російська влада зрусифікувати українців, чи прагнув і чи був здатен польський національний рух ополячити українців. Річ у тім, як російською бюрократією уявлялися російсько-польські відносини, а відтак – на підставі яких уявлень проводилася національна політика в Південно-Західному краї.

Подальшими напрямками дослідження російської національної політики на Правобережній Україні щодо польського національного питання є, по-перше, висвітлення політики стосовно польського культурницького руху загалом, по-друге, вивчення політики стосовно польських політичних партій.

Література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]; Даніель Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
2. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.) / Іван Тимофійович Лісевич. – К.: Інститут історії НАН України, 1993. – 87 с. – (Історичні зошити); Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.) / Іван Тимофійович Лісевич. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 102 с. – (Історичні зошити).
3. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / Кимитака Мацузато. // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – С. 81-99; Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / Кимитака Мацузато // *Новая имперская история постсоветского пространства* / ред. и сост. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. – Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004. – С. 427-458.
4. "Освята" (Корреспонденция "Нового времени") // *Новое время*. – 1908. – № 11449 (26 января). – С. 14.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб: Б. и., 1909. – Т. XXVI: 1906. – № 27173-28753.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2982.
7. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 118.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 679.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 797.
10. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталя Черкаська // *Український археографічний щорічник: збірник наукових праць*. – К., 2007. – Випуск 12. – С. 186-206.
11. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Валентина Шандра. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 1998. – 75 с. – (Студії. Випуск 2); Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832 – 1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Валентина Степанівна Шандра. – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. – 144 с.
12. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.
13. Hamm M. *Kiev: A Portrait, 1800 – 1917* / Michael F. Hamm. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 304 p.

Гаухман М. В. "Освята" в російській національній політиці на Правобережній Україні в началі XX в.

Рассмотрены действия центральных и местных властей по отношению к киевской "Освяте", приведшие к запрету общества на Правобережной Украине. Сделан вывод, что угроза польского национального движения, с точки зрения властей, заключалась в стремлении ополячить украинцев.

Ключевые слова: *национальная политика, национальный вопрос, польский вопрос, польское культурное движение, "Освята".*

Gaukhman M. V. "Oswiata" in Russian national politics on Rightbank Ukraine in the early XX century.

The actions of central and regional authorities toward kievian "Oswiata", which caused closing of the association on Rightbank Ukraine, are viewed. The author asserts that in the point of

Russian bureaucracy's view the threat of Polish national movement consisted in the intention of Ukrainian's polonization.

Key words: *national politics, national question, Polish question, Polish cultural movement, "Oswiata".*

УДК 94 (477) «193»: 070-053.5

Гогохія Н.Т.

РАДЯНСЬКІ ІСТОРИЧНІ МІФИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ПРЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930 рр.

У статті аналізуються елементи радянського історичного міфу та їх специфіка в Україні у кінці 1930-х рр., досліджуються механізми їх впровадження засобами дитячої преси.

Ключові слова: *тоталітарне суспільство, міфологія, історичний міф, масова свідомість, стереотип.*

На думку Ролана Барта, міфологізація є ознакою будь-яких соціумів. Ілюзорні уявлення про навколишній світ існували і продовжують існувати за всіх режимів. Міфологія є невидимою, оскільки створюється звичними засобами комунікації і повсякденного життя. У роботі «Міфології» [1] Р. Барт семіотично пояснює механізми появи політичних міфів як перетворення історії на ідеологію за умови знакового оформлення цього процесу. Але не можливо не помітити, що у ХХ ст. міфологізаторство набуло нечуваних масштабів. Особливо це стосується тоталітарних суспільств, в яких міф зайняв домінуюче положення в усіх сферах життя. У Радянському Союзі 1930-х рр. його вплив на культуру і суспільство в цілому був особливо великим. Вже у перші роки після революції була створена колосальна система закладів і механізмів, що мали пропагандистські цілі, спрямовані на продукування і відтворення нових міфів.

Міфологічна картина світу була невід'ємною складовою офіційною ідеології. Вона створювала певну систему координат, точок відліку. Тут була і своя космогонія і своєрідна есхатологія [2, с. 117-122]. У повній відповідності до механізмів міфологічної свідомості вона уявляла світ, як арену великої боротьби сил добра і зла. Добро, зрозуміло, уособлювали більшовики, зло – безліч ворогів, як постійні так і ті, що додавались у відповідності до потреб і завдань влади. Вся радянська ідеологія була покликана нав'язувати цю міфологічну картину світу цілому суспільству для того, щоб забезпечити спроможність партії, її керівництва зайняти у масовій свідомості місце реального захисника вищої Правди, образ якої склався у процесі тисячолітнього розвитку народних традицій. Саме в 1930-х рр. були винайдені настільки ефективні механізми міфологізації масової свідомості, що завдяки ним вдалось змінити радянську людину в надзвичайно короткий термін. Радянська міфологізація була комплексом заходів, спрямованих на створення у масовій свідомості нової міфологічної моделі світу зі своїми символами й необхідними елементами, яка повинна була сприйматись як реальність. Вражаюча успішність такої діяльності та живучість сформованих тоді міфологічних уявлень роблять необхідним вивчення процесу міфологізації та його наслідків

для радянського суспільства 1930-х рр. Ця проблема плідно вивчалася зарубіжними істориками[3], але почала досліджуватися на пострадянському просторі відносно недавно[4; 5; 6], тому продовжує лишатися науково і практично актуальною. Отже метою роботи є визначити основні елементи та місце нового радянського історичного міфу, що постав на українському ґрунті, у процесі ідеологізації суспільства та з'ясувати механізми його впровадження в масову свідомість засобами дитячої преси в другій половині 1930-х рр.

Історичний міф є засобом боротьби різноманітних політичних груп, спрямованим на затвердження власної системи цінностей і дискредитацію противника, як зовнішнього так і внутрішнього [7, с. 176] Міфи використовуються владою для керування суспільством, спрямування масової свідомості в потрібний бік.

В процесі міфологізації суспільної свідомості у 1930-х рр. важливу роль відіграла сталінська політика пам'яті. Зображення українського минулого, а особливо російсько-українських стосунків стає важливим завданням мас-медіа доби тоталітаризму. Новітні дослідження доводять, що навіть професійні історики у 1930-х рр. не мали чіткого уявлення про обриси нової офіційної політики пам'яті, іноді вони навіть не встигали реагувати на суперечливі сигнали згори. Впродовж 1920-1930-х рр. трактування історії України неодноразово змінювалося. Динаміку цього процесу в академічній сфері прослідкував у своїй роботі С. Єкельчик [8, с. 66]. Але не менш цікавим був процес міфологізації української історії у засобах масової інформації, що поширювали нові уявлення набагато швидше спеціалізованих наукових видань, з якими не була знайома більшість населення. Та й мова цих видань була набагато більш зрозумілою не дуже освіченим масам робітників та селян. Саме завдяки пресі створювались і поширювались нові стереотипи.

Особливою сферою використання міфологічних сюжетів сталінської доби стала дитяча література і преса. Причина такої уваги до дитячих видань очевидна – діти легше і скоріше засвоювали нові «істини», їх простіше було переконати емоційною розповіддю в тому, що більшовики – найкращі друзі українського народу. Велику роль у конструюванні радянського міфу відіграла тема історично російсько-української дружби та братерства. Плідним ґрунтом для її розвитку стала всім відома історична доба – Хмельниччина. Постійні апеляції до спільної російсько-української боротьби проти поляків-поневолювачів використовувались у другій половині 1930-х рр. не тільки для обґрунтування становища України в складі СРСР, але й для піднесення морально-політичного і бойового духу населення напередодні майбутньої війни. В нарисі про Богдана Хмельницького розповідь про те, як український народ «за допомогою братерського російського народу вигнав шляхту геть з України» супроводжується обіцянкою так само разом боронити нову Батьківщину – СРСР [9, с. 21]. У нарисі «Розгром шведських окупантів під Полтавою» відомий історик О. Оглоблін зазначив, що «в героїчному минулому двох братніх народів – російського і українського – є чимало яскравих прикладів спільної боротьби проти іноземних завойовників, які намагалися захопити Україну і поневолити Український народ. Але кожного разу

український народ виступав проти загарбників і з допомогою великого російського народу виганяв їх за межі своєї батьківщини [10, с. 17]. Стаття увінчувалась традиційним вже висновком: «І хай знають фашистські палії війни, що непереможна сила братніх народів великого Радянського Союзу ніколи не дозволить кривавим фашистським свиням переступити священні кордони нашої соціалістичної батьківщини» [10, с.21].

У роботі Є. Іщенка про Івана Богуна та його боротьбу з поляками перекидався місточок у недалеке минуле і у сучасне: згадувався М. Щорс, знамениті богунці та давалася обіцянка від імені усіх українців: «і коли вороги знову спробують напасти на священні кордони нашої щасливої батьківщини, на бій стане весь радянський народ, щоб грудьми відстояти своє вільне щасливе життя. [11, с.28-31].

Не менш популярної постаттю із ближчого минулого для обґрунтування міфу про щасливу радянську Україну у дитячий пресі став Тарас Шевченко – як поет-демократ, поет-революціонер. До відзначення 75 років зі смерті Тараса Шевченка журнал «Піонерія» надрукував оповідання про боротьбу поета проти царського режиму, яке закінчувалось словами: «давно минули ті тяжкі роки. В жорстоких боях, керовані непохитною партією більшовиків, здобули трудящі собі вільне, щасливе життя. Ростуть і міцніють на нашій соціалістичній батьківщині заводи і колгоспи, цвітуть на нашій соціалістичній батьківщині розкішні сади, а в тих садах стоять величні пам'ятники тим, хто життя віддав боротьбі проти гнобителів» [12, с. 14]. Поступово образ кобзаря трансформується вже в образ борця за більшовицьку справу. В поемі І.Муратова «Нічна розмова» розповідається, як Т. Шевченко покинув свій постамент біля Держпрому і пішов Україною і не впізнав людей – які вони тепер щасливі. Він розмовляє з усіма героями своїх творів, пригнобленими і експлуатованими в минулому. Вони звертаються до нього в дуже показових рядках:

Тарасе, брате наш,
Ти в лавах Щорса з нами був,
Ти з нами брав Сиваш!
І тихо вимовив Тарас:
О рідний краю мій!
Прийшла щасливая пора –
Засяяв час новий! [13, с.11].

Отже, образ Шевченка починає використовуватися як образ провідника українських більшовиків. Така легітимація була потрібна для позиціонування більшовицької влади, як такої, що продовжує дбати за українські національні інтереси, перехопивши прапор боротьби в найбільш авторитетних борців за українську національну справу.

Очевидно, що міф є засіб політичної боротьби і використовується як потужна зброя, спрямована проти цілих суспільних груп, становлячись теоретичним виправдання терору. Тому найбільший інтерес викликає надзвичайно ефективно використана радянською пропагандою тема революції 1917-1921 рр. Здавалось би, що ці події ще не відійшли в минуле, ще багато хто

пам'ятав про українські національні уряди, ще були живі люди, які в роки громадянської війни воювали зовсім не на боці більшовиків. Тим більш вражають масштаби фальсифікації подій в Україні, яку розгорнули радянські засоби мас-медіа, оскільки як раз дискредитація політичних противників, які ще могли мати якийсь вплив на суспільство і була метою влади. На відміну від дорослих, діти не бачили революції на власні очі, їх можна було переконати, вбиваючи таким чином клин між дорослими і зростаючим поколінням.

Найбільш активно та плідно революційні події в Україні починають висвітлюватися з другої половини 1930-х рр. Червоною лінією в цих творах проходить ідея: українські трудящі одразу були на боці більшовиків, але ворогам народу і революції вдалось змовитися зі світовою буржуазією і захопити владу. Без допомоги особисто Сталіна (іноді з'являється постать Орджонікідзе) українцям нізачо не вдалось би подолати ворогів. Найулюбленішим прийомом республіканських ідеологів була «народна творчість» – пісні, думи, частівки, які нібито збирались в українських колгоспах. Такий прийом створював ілюзію ширості і правдивості, переконував в істинності описуваних подій. В такому псевдофольклорі події революції подавались в такому ракурсі: «ось засмутилась Україна», тіло її шматують мерзенні запродавці Петлюра і Скоропадський, багатства її нищать і грабують чорні круки контрреволюції, німецькі і польські окупанти. Але червоного прапора революції з рук трудящих їм не вирвати, гордий і сильний орел революції – Сталін – очолює революційний народ, жене ворогів з нашої батьківщини[14, с.27-32]. У цих піснях використовуються традиційні для українських дум образи: вороги – круки, Сталін – орел, сонечко.

Відомі літератори також не відставали від «народної творчості». У п'єсі О.Корнійчука «Правда» змальовується ніч напередодні більшовицького перевороту у Смольному. Ленін розмовляє з солдатом Тарасом Голотою, українським селянином: «Що на Україні? Якої влади хочуть у вашому селі? Тарас: Погано в нас. А влади в нашому селі хочуть такої, щоб війну долой,...щоб землю селянам,...щоб поміщиків долой. Ленін: Значить, за більшовиками ваше село піде.

Тарас: Не може не піти, бо так жити – то краще вмерти. Ленін: З Керенським тут покінчимо, допоможемо й товаришам українцям, грузинам, білорусам». Квінтесенцією моменту є прийняття Тараса до лав партії і його щира подяка: «Довго шукав я правди і тут знайшов її...тепер ми знищимо усе, що стане на дорозі нашій»[15, с. 8]. Ця розмова мусила б здатися дивною тому хто пам'ятав про Центральну раду та її декрети, але хто б наважився у 1938 р. сказати дитині, що в журналі написана неправда, і що в Україні в той час були інші політичні сили, які намагалися дати землю селянам. Тим більше, що Центральну Раду вже давно було затавровано як «буржуазних націоналістів».

У оповіданні «Непереможний», присвяченому М. Щорсу, розповідається про «часи приходу німців на Україну – 1918 р.». Йдеться про те, як «білогвардійський ватажок Петлюра уклав з німцями договір,...білогвардійці дарували їм за допомогу десятку мільйонів пудів залізної руди, хліба, худоби, масла та як Микола Щорс визволив від усіх цих ворогів Україну [16, с. 31-38].

Але апогеєм колективної творчості заляканих владою українських митців була «Дума про Остапа Нечая», авторства М. Бажана, М. Гацмана, С.Голованівського, А. Гонтаря, І. Гончаренка, О.Корнійчука, А. Малишка, Н.Рибак, Л. Первомайського, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, М.Шеремета з посвятою двадцятиріччю ленінсько-сталінського комсомолу. Герой – Остап Нечай – комсомолец, який в лютому 1919 р. боровся проти німців і Петлюри, під прапором Щорса, говорить такі слова: «Бийте хлопці німця і Петлюру! Брати наші, російські робітники й селяни, допомагають нам. Слава їм братам нашим! А ворогів будемо бити...бо стоїть за нами Ленін і партія» [17, с. 1]. Таке змішання всіх українських політичних сил, об'єднання тих, хто не міг бути об'єднаним в силу своїх політичних поглядів, і маніпулювання датами і фактами було характерним для офіційного дискурсу в цілому.

Популярним героєм дитячої преси в цей час став Микола Щорс, в якому втілювалися кращі риси народного визволителя від катів-експлуататорів. Велика кількість творів про те як він боровся із гайдамаками і німцями традиційно прикрашала сторінки журналу «Піонерія». Особливо пошвавився інтерес до цієї постаті у 1939 р., коли відзначали 20 років з дня його загибелі [18, с. 19, 22-25, 26-27].

Але крім легендарних червоних військових ватажків молоді потрібні були і молоді герої, приклад яких закликала наслідувати дитяча преса. До численних сюжетів про загальноросійську громадянську війну [19, С. 3-6 С.6-8. С. 9.-10] додалися розповіді про юнаків, що загинули в Україні в боротьбі із білогвардійцями, отаманщиною, «петлюрівцями», «махновцями» – Михайло Ратманський, Люба Аронова та їх друзі – 96 київських комсомольців, що пішли воювати із «куркульськими бандами» та були закатовані у 1919 р. біля села Трипілля отаманом Зеленим [20, с.2-7; 21, с.2], Тамара Мальт, розстріляна в Миколаєві Слащовим [21, с. 5], Іда Краснощокіна та одеські комсомольці, що загинули в Одесі від рук білогвардійців[21, с.4, 19-21] та інші. Такі розповіді обов'язково супроводжувались сюжетами з сучасного життя: сьогоднішня молодь не зраджує ідеали загиблих бійців, вона віддано працює або виявляє мужність в Хасанських боях [21, с.9, 34]. Важливим моментом такого виховання була поява образів дітей, що в громадянську війну допомагали більшовикам – пробирались через лінію фронту з донесеннями, рятували поранених червоних партизан, не піддались на бандитські катування і не виказали якоїсь таємниці [22, с.10-11; 23, с.8-10]. Хлоп'ячі образи доповнювались яскравими образами дівчат-партизанок, що гордо гинули не здаючись ворогам [24, с. 22-29]. Отже такий міф націлював дитячу аудиторію на масове тиражування подвигу, його повторення. Це й відрізняло радянську міфологію від класичної, в якій подвиг завжди був виключенням, рідкістю, чимось надзвичайним.

В результаті такої ретельної пропагандистської роботи остаточно склався міф, який можна вважати досить повно втіленим у листі товаришеві Сталіну від окружної передвиборної наради трудящих Сталінської виборчої округи м. Києва напередодні виборів до «верховної ради квітучої української радянської

соціалістичної республіки – невід'ємної частини великого СРСР»: «Ми, трудящі Радянської Соціалістичної України, особливо вдячні Вам, товариш Сталін. Адже Ви були безпосереднім організатором і керівником перемог українського народу над полчищами німецьких і польських загарбників, під Вашим безпосереднім керівництвом український народ розгромив дикі орди буржуазно-націоналістичної контрреволюції – всіх цих петлюрів і винниченків, скоропадських і Левицьких». [25, с.1]. Цей лист прикрашав першу сторінку червеного номеру журналу «Піонерія» 1938 р., закликаючи дітей приєднатися до думки дорослих.

Отже, новий історичний радянський міф в Україні будувався на таких концептах: віковічні братерські українсько-російські стосунки, всенародна підтримка трудящими України більшовиків в добу революції, надзвичайний героїзм, проявлений українцями, в тому числі дітьми, у роки громадянської війни і допомога росіян в боротьбі з власними зрадниками-націоналістами. Це було потрібно владі для підняття бойового духу підростаючого покоління у війні, що наближалася, сприяло народженню готовності захищати кордони нової радянської батьківщини.

Література

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт [Пер. с фр., вст. Ст. и коммент. С. Зенкина]. – М. : Академический Проект, 2008. – 351 с. – (Философские технологии).
2. Гогохія Н. Мифологічна картина світу радянської людини 1920-1930-х рр. / Н. Гогохія // Бахмутський шлях. – 2008. – №3-4. – С.117-122.
3. Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России / Н. Тумаркин [пер. с англ. С. Сухарева]. – СПб. : Академпроект, 1997. – 285 с.
4. Коновалова Ж.Ф. Миф в советской истории и культуре / Ж.Ф. Коновалова. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 1998. – 140 с.
5. Неклюдов С. Ю. Структура и функции мифа / С.Ю. Неклюдов // Современная российская мифология / Сост. М.В. Ахметова. М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2005, 285 с. – с.9-26.
6. Чернышов А.В. Современное состояние советской мифологии / А. В. Чернышов Там само. – С.27-50.
7. Левкиевская Е. Е. Русская идея в контексте исторических мифологических моделей и механизмы их образования / Е. Е. Левкиевская // Там само – с.175-206.
8. Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скульчик [пер. з англ.]. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
9. Бергер М. 290 років тому / М. Бергер // Піонерія. – 1938. – №8. – с.21.
10. Оглоблін О. Розгром шведських окупантів під Полтавою / О. Оглоблін // Піонерія. – 1938. – №9. – с.17-21.
11. Іщенко Є. Іван Богун. Нарис / Є. Іщенко // Піонерія. – 1939. – №4. – с.28-31.
12. Поет-революціонер // Піонерія. – 1936. – №3. – с.14.
13. Муратов І. Поема. Нічна розмова / І. Муратов // Піонерія. – 1939. – №1. – с.9-11.
14. Народні пісні про бої і походи громадянської війни // Піонерія. – 1938. – №1. – с.8, 27-32.
15. Корнійчук О. уривок з п'єси «Правда» / О. Корнійчук // Піонерія. – 1938. – №1. – с.8-9.
16. Ходза Н. Непереможний / Н. Ходза // Піонерія. – 1938. – №8. – с. 31-38.
17. Дума про Остапа Нечая // Піонерія. – 1938. – №11. – с.1.
18. Піонерія. – 1939. – №8.
19. Піонерія. – 1935. – №10.

20. Піонерія. – 1935. – №12. – с.3-7.
21. Піонерія. – 1938. – №10. – с.2.
22. Піонерія. – 1935. – №11. – с.10-11.
23. Піонерія. – 1936. – №3 – с.8-10.
24. Піонерія. – 1938. – №5. – с.22-29.
25. Піонерія. – 1938. – №6. – с.1.

Gogokhiya N. Soviet historical myths in the Ukraine kid's media in the second part of 1930.

The basic elements of the Soviet historical mythology, mechanisms of its creating and introductions in children consciousness are analyzed in article.

Key words: totalitarian society, mythology, historical myth, a mass consciousness, stereotype.

Гогохія Н.Т. Советские исторические мифы на страницах украинской детской прессы во второй половине 1930-х гг.

В статье анализируются советские исторические мифы, их специфика в УССР, механизмы их внедрения в детское сознание во второй половине 1930-х гг.

Ключевые слова: тоталитарное общество, мифология, исторический миф, массовое сознание, стереотип.

УДК 94 (477) “1941/1944”

Гончаренко О.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМЕНДАТУР ТИЛОВИХ РАЙОНІВ ГРУПИ АРМІЙ «ПВДЕНЬ» У СФЕРІ СТВОРЕННЯ МІСЦЕВИХ ПОЛІЦІЙНИХ ФОРМУВАНЬ (ЧЕРВЕНЬ 1941 – ВЕРЕСЕНЬ 1942 РР.)

У статті розглядаються проблеми, пов'язані із функціонуванням українських поліцейних органів у системі гітлерівського окупаційного апарату влади на територіях підвладних військовим комендатурам вермахту.

Ключові слова: поліцейні органи, гітлерівський окупаційний апарат влади, вермахт.

Однією із проблем гітлерівського окупаційного режиму в Україні є діяльність українських (місцевих) поліцейних формувань. Праці радянської історіографії, предметом яких виступала діяльність місцевих поліцейних установ в Україні, на сьогодні не можна визнати науковими.

У сучасній історіографії проблеми слід назвати ряд робіт, автори яких прагнуть до об'єктивного висвітлення діяльності цих воєнізованих карально-репресивних органів у період окупації України. Серед них слід назвати публікації І.Дерейко, предметом досліджень яких визначаються особливості формування українських поліцейних батальйонів [1, 179-193], функціонування й компетенція окупаційних органів влади Рейхскомісаріату “Україна” [2, 259-268], питання підготовки поліцейних кадрів [3, 79-86]. Необхідно відзначити монографію В.О.Шайкан, автор якої аналізує форми співпраці місцевого населення з окупантами, визначає роль української допоміжної поліції в системі гітлерівського карально-репресивного апарату [4]. Образом українського поліцейя присвячена публікація О.Єрмака [5, 69-79]. Прояви

колабораціонізму на Полтавщині розглядає К.Лобач [6, 133-141]. Разом з тим, поза полем дослідників продовжують перебувати проблеми формування поліцейного апарату у період перебування регіонів України під владою військової адміністрації тилових районів групи армій “Південь”.

Відповідно до зазначеного, об’єктом даної статті є гітлерівський окупаційний режим в Україні, предметом – організаційна структура та службова компетенція українських поліцейних формувань, створених з ініціативи військових комендатур вермахту.

При аналізі ситуації щодо формування поліцейних формувань з числа місцевих мешканців та військовополонених слід зважати на кілька обставин.

По-перше, ініціатива створення цих формувань належала військовій адміністрації тилових районів групи армій “Південь”. Восени 1941 та 1942 рр. вона передала відповідні території цивільній владі Райхскомісаріату “Україна”. Передача відбувалася разом із вже створеними місцевими органами влади та поліцейними формуваннями.

По-друге, створена окупаційною адміністрацією система місцевих поліцейних органів забезпечувала специфічні завдання, викликані функціональними (часто невідкладними) потребами та викликами тогочасної ситуації в українському суспільстві. Найбільш вагомими серед них слід вважати: наведення елементарного порядку та здійснення контролю за їх дотриманням, реалізація господарсько-економічних установок окупаційної адміністрації, боротьба з противниками режиму, участь у технічній підготовці та забезпеченні каральних заходів гітлерівців. Масштабність цих завдань неминуче призвела до використання кадрового потенціалу українського суспільства. Окупанти не могли обійтися без послуг осіб, що не лише добре знали місцеві умови, а й володіли певними професійними навичками. Без них гітлерівці взагалі не могли створити найелементарнішої управлінської системи. Німецькі поліцейні формування мали невеликий чисельний склад, а тому їх не могло вистачити для виконання поставлених завдань.

По-третє, у перші місяці окупації досить великий вплив на місцеву поліцію мали представники ОУН. Доволі часто саме за їх ініціативою і виникали перші поліцейні формування. Звісно, що військова адміністрація не могла допустити безконтрольного впливу націоналістів на поліцейні органи. Тому, доволі швидко ці структури і були переформовані, а вплив націоналістів на них суттєво послабився.

Місцеві поліцейні формування виникли практично в перші дні окупації. Разом з тим, у цей період спостерігається розмаїття їх назв, організаційної структури та службової компетенції. Під керівництвом та контролем військових комендатур вермахту в Україні постали “Козацькі сотні”, “Українська народна міліція”, “Служба безпеки”, “Служба порядку” тощо. Лише з часом підходи до створення поліцейних формувань були уніфіковані, а вже створені підрозділи переформовані. Це ж зауваження стосується і підпорядкування поліцейних органів. В одних регіонах вони спочатку входили до структури органів місцевого управління, а в інших – підпорядковувалися військовим комендатурам. При цьому, тенденція до підпорядкування військовим органам

управління увесь час посилювалась. Навіть у разі входження поліційних формувань до структури органів місцевого управління, це рішення німецької влади було суто формальним. Найбільш тісно місцеві поліційні органи цього періоду співпрацювали з польовою жандармерією.

Військове керівництво створювало різноманітні за назвою та організаційною структурою поліційні органи, завданням яких стала підтримка елементарного порядку у містах та селах, охорона організацій, установ, а також забезпечення адміністративних та каральних заходів, що могли здійснюватися виключно за погодженням і санкцією польових комендатур. Одночасно з допоміжною поліцією в зоні відповідальності військової адміністрації створювались допоміжні охоронні (вартові) частини.

Серед українських поліційних органів, створених військовою адміністрацією виділяються Служба підтримки громадського порядку (Служба порядку) та Допоміжна поліція. Представники Служби порядку не мали права на проведення самостійних обшуків. Ця компетенція покладалася на німецьку фельджандармерію та допоміжну поліцію [7, 15]. Допоміжна поліція підпорядковувалася наказам вищого СС і поліцейського керівника і мала більш серйозні повноваження аніж служба порядку. Поліцейські озброювались радянськими гвинтівками та пістолетами із запасів охоронних дивізій. Кількість виданих їм набоїв обмежувалась 10 патронами [8, 14].

На початку окупації наймасовішим поліційним формуванням стала Служба порядку. Так, до фельдкомендатури розташованої в районі Вінниці звернувся голова Немирівської районної управи з проханням затвердити ескізи уніформи для Української служби порядку. Відповідно до цього подання в цій службі нараховувалося станом на 5 листопада 1941 р. нараховувалось 14 особи: комендант УСП та його заступник, начальники адміністративного та організаційного відділів, 4 інспектори, 2 караульних начальники, 9 службовців, секретар, діловод, перекладач, шофер та конюх. Окрім цього у кожному селі перебував росвий та 10 службовців служби порядку. Характеристики на них були передані до ортскомендатури [9, 102, 103]. У підпорядкуванні обласної управи у Луцьку перебувала обласна Служба Порядку – тимчасовий поліційний орган, на зміну якому вже у серпні 1941 р. готувалась допоміжна поліція [7, 16]. Саме остання мала право проводити обшуки та інші оперативно-розшукові дії

Створювалась в Україні і поліційні органи під назвою “українська міліція”. Так, відповідно до розпорядження № 1 начальника української міліції м. Дніпропетровська було оголошено, що українська міліція у співробітництві з “німецькими порядковими службами” бере на себе завдання боротьби із злочинністю, аж до повного її знищення. Усім місцевим мешканцям у трьохденний термін було наказано повернути органу міського управління усе награване майно. По закінченню цього строку, особи, які володіли неналежними їм речами оголошувались грабіжниками і підлягали покаранню за законами військового часу. Для виявлення цих осіб міліція розпочинала “домашні обшуки” [10, 1-3].

Усі без виключення військові комендатури займалися проблемами зі створення місцевої поліції. У середині листопада 1941 р. сільські старости

одного з районів Полтавщини отримали наказ голови районної управи, який повідомила, що відповідно до розпорядження військової комендатури у м. Хорол відкриваються курси по підготовці “міліціонерів”. Старости зобов’язувалися направити на ці курси по 3 особи, не старших 40 років, які не мали “плям у минулому”. Курсанти забезпечувались безкоштовним харчуванням та виплатою добових [11, 28].

Старости, які направляли на ці курси односельчан несли за їх поведінку персональну відповідальність та підписували відповідні зобов’язання. “Я староста с. ... гр. ... даю це зобов’язання Хорольській райполіції в тому, що виділені особи на курси поліції гр. ... цілком відповідають цьому призначенню і що вони безперечно і добросовісно будуть виконувати покладені на них обов’язки і за яких я ручусь”, - за таким типовим зразком сільські старости підписували зобов’язання про надійність виділених ними людей [11, 29].

Найбільшою та найчисельнішою місцевою поліційною установою стала Українська допоміжна поліція. Процес її створення на місцях унаочнює наказ по ортскомендатурі м. Каховка від 10 червня 1942 р. № 2417 надісланий усім районним керівникам та підвідомчим комендатурам. Відповідно до цього наказу удосконалювалась організаційна побудова вже діючої допоміжної поліції. Її керівником призначався районний староста. Керівнику району надавалось право призначити здібного поліцейського для призначення його на посаду заступника шефа поліції. Саме він безпосередньо відповідав за керівництво цим органом влади. Підбором поліцейських займався районний староста, який ніс особисту відповідальність за підібраних ним осіб з представників виключно німецької та української національності. Кількість поліцейських встановлювалась в розмірі 1 % до загальної чисельності населення.

Наказ по ортскомендатурі конкретизував завдання допоміжної поліції, яка являлась “постійним допоміжним органом Райстарости та сільських і старост сільських управ для підтримки порядку та інших доручених їй завдань”. За наказом ортскомендатури допоміжна поліція могла бути використана для будь-якого завдання дорученого військовими частинами німецької армії.

Поліцейські озброювались виключно гвинтівками радянського зразка з розрахунку 1 одиниця зброї на 10 осіб. Автоматична зброя поліцейським не видавалась. Вони мали право носити цивільний одяг, або ж у разі наявності – радянську військову форму. Жовто-блакитні пов’язки, які носились на передпліччі підлягали здачі в ортскомендатуру для відповідного штампування [12, 149].

Матеріальне забезпечення особового складу допоміжної поліції мало непоганий як на той час рівень. Заробітна плата була порівняно невисокою. Виплачувалася вона за рахунок органів місцевого управління, тобто – завдання забезпечення охорони порядку у захоплених областях України покладалося на місцеві громади. З 1 квітня 1942 р. рядовий поліцай отримував 240 крб. на місяць, сержанти від 300 до 450 крб., лейтенант (командир роти) – 690 крб. Найвищу заробітну плату розміром 990 крб. отримував комендант поліції.

Передбачалася грошова доплата одруженим – 300-450 крб. на місяць, у залежності від посади поліцая. Ці особи звільнялись від сплати податків.

Поліцаї одержували і продуктове забезпечення нарівні з вермахтом. Це був важливий вид забезпечення, оскільки ціни на місцевих базарах мали надзвичайно високий рівень, а тому гроші увесь час обезцінювались. Поліцай одержував: 1 кг. м'яса або риби щотижня, щоденно 500 грам хліба, 150 гр. сала або олії щотижня, 250 гр. мармеладу або штучного меду щотижня, 1,5 кг. картоплі щоденно. Передбачалась безкоштовна видача мила та тютюну [13, 21, 22]. Поліцаї користувались і певними пільгами, зокрема, правом безкоштовного отримання допомоги у місцевих медичних закладах [14, 13 зв.]. У окремих районах при вступі до поліції обіцялось окрім заробітної плати забезпечувати безкоштовним харчуванням та гуртожитком [15, 2].

У випадку, якщо працівник допоміжної поліції гинув під час виконання службових обов'язків, то у цьому випадку його вдова, діти до 16-ти річного віку та батьки, які перебували на його утриманні отримували певну допомогу від органів місцевого управління. Те ж саме стосувалося і випадків настання непрацездатності від нещасного випадку. На підставі наказу № 16 Начальника тилових військових територій Півдня (відділ VII від 8-10-41 р. та наказу від 2-2-42 р., відділ VII № 886/42, передбачалось видавати з польової каси комендатури членам допоміжної поліції або допоміжних вартових частин, які зазнали нещасних випадків або померли під час виконання службових обов'язків, “премію до 1000 крб.” [13, 21].

Керівники місцевих органів влади прагнули зосередити у своїх руках контроль над поліцією. Невизначеність питань пов'язаних з реалізацією поліцейських функцій з підтримання елементарного порядку спостерігалася і в інших містах України. Так, 11 вересня 1941 р. міський голова Вінниці отримав доповідну записку керуючого справами у якій зазначалося: “На сьогодні створилося неможливе становище з таким важливим питанням як підтримка порядку в м. Вінниці. Міліція має настанову нести виключно вартову службу і всіх хто звертається до неї із заявами про крадіжки, бійки та інше, – відсилає до Самоуправління “по належності”.

Існуючий карний відділ завалено такими заявами і він по своїй структурі не має ніякої можливості займатися розглядом цих заяв, оскільки компетенція його зовсім інша. Відсутність такої служби, яку за дореволюційних часів несла поліція, в час існування Укр. Нар. Республіки – міліція і за радянських часів – міліція тоб-то: нагляд за виконанням постанов і притягнення до відповідальності винних в порушенні, боротьбу з крадіжками, тоб-то службу порядку приведено до такого стану, що грабіжі, самоуправство, непідкорення вимогам санітарної інспекції набуло масового характеру.

Тому виникає потреба створити такий орган в функції котрого входило-б підтримання порядку в м. Вінниці.

Таким органом повинен бути адміністративний відділ міського Самоврядування. Положення про цей відділ і структуру його додаю.

Що до карного відділу, – то поскільки функції його цілком входять до Адміністративного відділу – як частина роботи, вважаю доцільним ліквідувати” [16, 6].

Отже, автор проекту вважав за необхідне передати адміністративному відділу завдання підтримання порядку в місті. Проте під час роботи над проектом з нього було викреслено ряд положень, зокрема, пропозицію щодо створення слідчого відділу та завдання проведення слідства про “грабежі, розбої, вбивства” та заходи щодо розшуку пограбованого майна і злочинців [16, 7]. Зазначимо, що ця ініціатива не знайшла підтримки у німецького командування, про що свідчать як штатні розписи Вінницької міської управи так і відсутність згадок про цей проект у службовій документації.

Таким чином, допоміжна поліція і служба порядку були схожими за походженням, але за службовими завданнями це були різні поліційні органи. Реорганізаційні заходи із створення допоміжної, а невдовзі і охоронної поліції призвели до повної ліквідації служби порядку.

Військові комендатури під час перебування на території РКУ мали право створювати власні поліційні підрозділи, особовий склад яких набирался з місцевого населення. Військова комендатура Миколаєва вже у січні 1942 р. розпочала набір в допоміжну поліцію, яка охороняла об’єкти на які поширювалась компетенція вермахту [17, 72].

Отже, серед українських поліційних органів, створених військовою адміністрацією у перші місяці окупації виділяються Служба підтримки громадського порядку (Служба порядку) та Допоміжна поліція. Представники Служби порядку не мали права на проведення самостійних обшуків. Ця компетенція покладалася на німецьку фельджандармерію та допоміжну поліцію. Допоміжна поліція підпорядковувалася наказам вищого СС і поліцейського керівника і мала більш серйозні повноваження аніж служба порядку.

Реорганізаційні заходи військової адміністрації тилкових районів групи армій “Південь” призвели до повної ліквідації Служби порядку та утворення уніфікованої поліційної формації, яка отримала назву допоміжної (охоронної) поліції. Ці формування були виведені з-під юрисдикції органів місцевого управління і підпорядковувалися виключно військовій адміністрації.

Джерела та література

1. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942 – 1944 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2003. – 261 с.
2. Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату “Україна” // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., – 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – 239 с.
3. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті “Україна” // Наукові записки // Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 161 с. / Серія “Політологія і етнологія”. – Вип. 31.
4. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

5. Єрмак О. Постать поліція-колаборанта періоду тимчасової німецько-фашистської окупації Полтавщини (1941 – 1943 рр.) // Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині: Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23 – 24 травня 2007 року). – Полтава: АСМІ, 2007. – 228 с.

6. Лобач К. Прояви колабораціонізму на Полтавщині в період гітлерівської окупації // Маловідомі сторінки ...

7. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-2. – Оп. 2. – Спр. 4.

8. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-83. – Оп. 1. – Спр. 1.

9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-1311. – Оп. 1. – Спр. 4.

10. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 2.

11. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 1.

12. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-1520. – Оп. 19. – Спр. 4.

13. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-1433. – Оп. 3. – Спр. 1.

14. ДАПО. – Ф.Р-2899. – Оп. 1. – Спр. 7.

15. Державний архів Київської області. – Ф.Р-2539. – Оп. 1. – Спр. 4.

16. ДАВО. – Ф.Р.-1312. – Оп. 1. – Спр. 10.

17. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р-1432. – Оп. 1. – Спр. 1.

Гончаренко А.Н. Деятельность военных комендатур тыловых районов группы армий «Юг» в сфере создания местных полицейских формирований (июнь 1942 – сентябрь 1942 гг.).

В статье рассматриваются проблемы функционирования украинских полицейских органов в системе гитлеровского оккупационного аппарата власти на территориях подвластных военным комендатурам вермахта.

Ключевые слова: полицейские органы, гитлеровский оккупационный аппарат власти, вермахт.

Goncharenko O.M. Activity of soldiery commandants headquarters of rearward districts of group of armies "South" in the field of creation of the ukrainian constabulary formings (june 1941 - september 1942).

Problems, related to functioning of the Ukrainian constabulary organs in the system of the Hitler of occupation vehicle of power on territories subject by soldiery commandant's headquarters of Wehrmacht, are examined in the article.

Key words: constabulary organs, Hitler occupation vehicle of power, wehrmacht.

УДК 930+94

Дворкін І.В.

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920 РР.)

У статті розглядається розвиток музейної справи у період національно-демократичної революції. Висвітлюється діяльність музеїв Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини.

Ключові слова: музейна справа, національно-демократична революція, історико-культурні пам'ятки, музей.

Розвиток музейної справи в Україні у період національно-демократичної революції проходив в умовах відновлення національної державності, значної активізації процесу національно-культурного відродження. Складовою цього процесу стало посилення зацікавленості до культурної та історичної спадщини українського народу, що сприяло розвитку музейництва. З іншого боку, важкі

умови Громадянської війни, постійна зміна влади, звичайно ж негативно відбилися на становищі музейної справи.

У новітній українській історіографії проблема розвитку музейної справи України на зазначеному етапі розглядалася у роботах, присвячених національно-культурному відродженню, створенню системи охорони пам'яток культури періоду національно-визвольної революції (Д. Розовик [1], О. Нестуля [2]); а також – безпосередньо історії українського музейництва (Р. Маньковська [3], Є. Ярошенко [4]). Метою даної статті є дослідження розвитку музейної справи у зазначеному регіоні, а саме на Полтавщині, Чернігівщині та Харківщині у 1917 – 1920 рр.; тобто у час від Лютневої революції до реорганізації радянською владою усіх музейних установ.

У досліджуваній період продовжували роботу вже існуючі, відкривалися нові музеї у багатьох містах. Так, влітку 1917 р. у Харкові було засновано організацію, метою якої стало створення у місті національного художнього музею – товариство „Музей Слобожанщини”. Товариство було зорганізовано завдяки ініціативі видатного українського художника С. Васильківського, який передав у дар майбутньому музею 600 своїх картин, колекцію старовинної зброї та українського одягу [4, с. 109]. Його членами були відомі науковці та діячі мистецтв: Д. Багалій, М. Баркос, К. Жуков, М. Сумцов, М. Таранушенко, Восени 1917 р. Організацію було перейменовано у Товариство „Музей України”. Усі підготовчі роботи до відкриття Музею Слобідської України були завершені у жовтні 1917 р. [2, с. 55], але цей задум так і не був втілений у життя. Ідея членів товариства була реалізована після остаточного встановлення радянської влади та реорганізації харківських музеїв. У 1920 р. на основі колекцій декількох музеїв було відкрито Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди [5, с. 270].

Робота вже існуючих на момент Лютневої революції харківських музеїв проходила у дуже складних умовах. Втім, Харківський міський художньо-промисловий музей (заснований у 1886 р.) не припиняв своєї роботи, незважаючи на важкі умови та постійну зміну влади у місті. Тільки у січні 1919 р. музей відвідало близько 3500 осіб. Тривало поповнення колекцій: у 1919 р. на це було витрачено 5000 крб. Музей фактично перейшов на самозабезпечення: витрачалися гроші, отримані за відвідування музею. У травні 1919 р. у його стінах пройшло 225 безкоштовних екскурсій для учнів навчальних закладів (понад 8 тис. екскурсантів), музей відвідало 5146 мешканців Харкова. Взимку 1919 р. музей майже не працював через відсутність дров, внаслідок чого температура у приміщенні сягала 4 градусів морозу. В останній місяць перед реорганізацією радянською владою (грудень 1919 р.) музей відвідало лише 40 осіб. Також продовжував свою роботу Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету. До нього було передано на зберігання предмети від приватних осіб та деяких організацій. [6; Ф. Р-820, Оп.1, Спр. 3-г, арк. 41, 48, 93, 153].

У найгіршому становищі серед харківських музейних закладів знаходився Єпархіальний церковно-археологічний музей, відкритий у 1913 р. Останнім періодом його повноцінної роботи став 1918 р. (до цього року включно

церковно-археологічний музей отримував стабільну фінансову допомогу від єпархії). Останній запис про надходження предметів старовини у картотеці музею датовано 28 грудня 1918 р. До того ж, в цей час було проведено повний опис фондів та підготовлено до друку каталог зібрання, який було відправлено до Міністерства сповідань при уряді Української держави [6; Ф. Р-820, Оп.1, Спр. 3-г, арк. 48].

Найбільшою проблемою для музею було збереження приміщення, де розташовувалося давньосховище – Єпархіального будинку на вулиці Каплунівській. Воно було насильницьким шляхом захоплено типографією газети „Возрождение”. На звільненні музеєм приміщення та перенесенні його до Покровського монастиря, також наполягала єпархіальна влада [6; Ф. Р-820, Оп.1, Спр. 3-г, арк. 36]. Лише взимку 1919 р., після приходу до влади у місті більшовиків, П. Фомін та члени церковно-археологічного товариства наполягли перед Всеукраїнським комітетом охорони пам’яток старовини та мистецтв на тому, щоб музей залишився в Єпархіальному будинку [7, с. 48].

Охороною історико-культурних пам’яток Полтавщини у період революції опікувався місцевий Комітет охорони старовини та мистецтв. До його складу увійшли визначні науковці, діячі музейної справи К. Мощенко, В. Щепотьєв, В. Липинський, В. Щербаківський. Представники комітету проводили активну громадську роботу з метою розповсюдження історичних знань. Зокрема були організовані екскурсії до Полтавського природничо-історичного музею для студентів історико-філологічного факультету в Полтаві. У листопаді 1918 р. в місті виникла ще одна громадська організація – Українське наукове товариство дослідження й охорони пам’яток старовини та мистецтв на Полтавщині, яке очолив відомий музейник В. Щербаківський. Метою товариства мало стати виявлення та зосередження у музеях та наукова обробка пам’яток старовини та мистецтва [2, с. 37, 111, 113].

У 1917 р. за сприяння Комітету охорони старовини та мистецтв й за ініціативи відомого російського письменника, збирача українського фольклору В. Бірюкова було відкрито Народний науковий музей у Хоролі Полтавської губернії [1, с. 167]. В. Бірюков був мобілізований до царської армії та у 1916 – 1917 рр. перебував зі своєю частиною у м. Хоролі, де зумів зібрати фольклорні зразки, пам’ятки народного мистецтва, провести археологічні розкопки. Матеріал, що він зібрав був представлений на виставці старожитностей та української народної творчості, яка проходила у приміщенні Хорольської земської управи у квітні 1917 р. Експонати виставки, доповнені іншими колекціями місцевих збирачів старовини, стали основою новоствореного музею. На зборах громадськості Хоролу і Хорольського повіту було вирішено відкрити у місті повноцінний музей, який мав підпорядкуватися місцевій „Просвіті”. Завідувачем було призначено художника М. Бринцева [2, с. 38, 39].

Відкритий на початку ХХ ст., Глухівський повітовий музей значно збагатився у період національно-демократичної революції. Так, у 1917 р. до музею надійшло зібрання Ф. Уманця, що складалася з копій та оригіналів історичних документів, рукописів, портретів гетьманів. Пізніше музей отримав у власність колекцію П. Дорошенка [3, с. 21 – 22].

Не зупинялася робота й найбільшого місцевого музею – Полтавського губернського природничо-історичного. Співробітниками музею у 1917 – 1919 рр. проводилися археологічні розкопки. Продовжувалося й поповнення колекцій за рахунок пожертв від різних осіб. Члени Комітету охорони старовини та мистецтв вивезли, із метою збереження, до музею цінні археологічні знахідки поміщиків братів Горвіц, завдяки чому колекції музею поповнилися предметами епохи бронзи та скіфського часу [8, с. 55, 97].

Навесні 1917 р. було створено Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтв у Чернігові, до якого ввійшли: В. Модзалевський (голова), П. Дорошенко, О. Карпінський, В. Еланський та інші місцеві діячі культури [1, с. 168]. Одним з заходів установи стала організація виставки пам'яток української старовини, яка проходила у приміщенні дворянського пансіону в Чернігові. На виставці були представлені предмети з зібрання Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, Музею губернської вченої архівної комісії та приватних колекцій [2, с. 33].

У 1918 р. практично припинилася робота усіх чернігівських музеїв. Найбагатший місцевий музей – Музей українських старожитностей В.В. Тарновського – був постійно зачинений [9, с. 203]. Після приходу до міста більшовиків у 1919 р. музей поновив діяльність, втім досить складна ситуація періоду Громадянської війни дала про себе знати: музей зазнав збройного нападу, в результаті якого було викрадено близько 70 музейних експонатів [10, с. 38]. Значна частина зібрання Чернігівського єпархіального давньосховища також постраждала у період революції [11, с. 183]. Музей чернігівської вченої архівної комісії опинився у дуже скрутних умовах: практично було призупинене його фінансування. Комісія не мала можливості навіть сплатити зарплату сторожу [12, с. 204]. За часів Центральної Ради музей архівної комісії, так само як і два згадані вище чернігівські музеї, перебував під охороною козаків другого батальйону I українського запасного полку [13, с. 5]. У 1917 р., завдячуючи голові Комітету охорони старовини та мистецтв В. Модзалевському, до музею архівної комісії надійшли на тимчасове зберігання колекції найбільш відомих місцевих збирачів мистецьких творів [3, с. 18].

Із новою силою за умов національно-культурного відродження чернігівська громадськість обговорювала питання об'єднання усіх міських музеїв [9, с. 203]. Нажаль, це питання так і не було вирішене позитивно. Зі встановленням радянської влади, у 1919 р. об'єднання місцевих музеїв знову постало на порядку денному. Була створена спеціальна комісія, яка мала провести реорганізацію чернігівських музеїв [14, с. 183], проте давній задум об'єднання усіх чернігівських історичних музеїв був втілений у життя лише 1923 р.

Таким чином, під час національно-демократичної революції продовжували свою роботу музеї, відкриті протягом XIX – початку XX ст. (в кардинально відмінних умовах), створювалися нові заклади. Розвиток музейної справи у цей час набув значного прискорення, що було зумовлене загальним національним піднесенням та культурним відродженням. Значний внесок у розвиток музейної

справи зробили новостворені громадські пам'яткоохоронні установи, що опікувалися музейними установами. Водночас музеї, особливо на периферії, знаходились у надважкому становищі, відчували катастрофічну нестачу фінансування, їхні фонди перебували під загрозою знищення або викрадення. Громадянська війна та постійні зміни влади призвели до втрати значної частини музейних експонатів. Із встановленням радянської влади музеї були націоналізовані та реорганізовані, розпочався новий етап історії музеїв України – радянський. На нашу думку, подальші дослідження діяльності окремих музеїв періоду національно-визвольних змагань дозволять доповнити картину розвитку українського дорадянського музейництва.

Джерела та література

1. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : монографія / Д. Ф. Розовик. – К., 2002. – 311 с.
2. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / О.Нестуля. – Київ ; Полтава, 1994. – 240 с.
3. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – К., 1997. – 140 с.
4. Ярошенко Є. Українське музейництво в роки національно-визвольних змагань українського народу (1917–1918 роки) / Є. Ярошенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 105–112.
5. Рябокобила О. О. Музей Слобідської України як важливий краєзнавчий осередок на Харківщині (1920–1930 роки) / О. О. Рябокобила // Вісник Харківського університету. – 1999. – Історія. – № 441. – Вип. 31. – С. 269–277.
6. Державний архів Харківської області
7. Романовський В. Пам'яткознавча діяльність Харківського Єпархіального церковно-археологічного товариства (1913–1920 рр.) / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. – 2003. – Весна-лето. – С. 45–50.
8. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – 1919. – Вип. 1. – 111 с.
9. Музей В. В. Тарновського в Чернігові // Наше минуле. – 1918. – Ч. 2. – С. 202–204.
10. Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського / С.Половникова // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 34–38.
11. Чернігівське єпархіальне дrevлехранилище // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1–2. – С. 183.
12. Чернігівський історичний музей міський та архівної комісії // Наше минуле. – 1918. – Ч. 2. – С. 204.
13. Охрана музеев // Черниговская земская газета. – 1917. – 17 ноября. – № 88–89.
14. Справа об'єднання музеїв м. Чернігова // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1–2. – С. 183.

Дворкин И.В. Музейное дело на Левобережной Украине в период национально-демократической революции (1917 - 1920 гг.).

В статье рассматривается развитие музейного дела в период национально-демократической революции. Освещается деятельность музеев Полтавщины, Черниговщины и Харьковщины.

Ключевые слова: музейное дело, национально-демократическая революция, историко-культурные памятники, музей.

Dvorkin I. Museology at the Left-Bank Ukraine in the period of the national democratic revolution (1917 - 1920 years).

The paper deals with a museum affairs during the Ukrainian revolution. The work of Polava, Chernihiv and Kharkiv regions museums is illuminated.

Key words: museum case, the national democratic revolution, historical and cultural monuments, museum.

**І.О. ВИШНЕГРАДСЬКИЙ (1831-1985) ЯК ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ**

В статті розкрито наукові та педагогічні здобутки видатного вітчизняного вченого і педагога, фахівця в галузі механіки і державного діяча І.О. Вишнеградського

Ключові слова: *І.О. Вишнеградський, педагогіка, вчений, механік, техніка*

Іван Олексійович Вишнеградський народився (20 грудня 1831(1 січня 1832), Вишній Волочок — 25 березня (6 квітня) 1895, Петербург) — російський вчений (фахівець в галузі механіки) і державний діяч. Основоположник теорії автоматичного регулювання. Почесний член Петербурзької АН (1888). Навчався у Тверській духовної семінарії (1843 — 1845). Закінчив у 1851 р із срібною медаллю. фізико-математичний факультет Головного педагогічного інституту в Петербурзі. За відмінні оцінки на іспитах отримав звання старшого вчителя.

Іван Вишнеградський з родини священика. Учень математика М.В. Остроградського. У 1865-75 професор прикладної математики в Михайлівській артилерійській академії, у 1875-78 директор Петербурзького технологічного інституту.

У 1860 — 1862 перебував за кордоном для підготовки до професорського звання, вивчав стан машинобудування на промислових підприємствах і у вищих технічних навчальних закладах Німеччини, Франції, Бельгії і Великобританії, слухав лекції по конструюванню машин у вищому технічному училищі в Карлсруе.

•З 1851 — викладач математики в 2-му Петербурзькому кадетському корпусі.

•З 1854 — репетитор по математиці та прикладній механіці в Михайлівському артилерійському училищі.

•З 1855 — викладач Михайлівської артилерійської академії.

•З 1859, одночасно, дійсний член тимчасового Артилерійського комітету.

•У 1862 — 1887 — професор механіки Петербурзького технологічного інституту.

•У 1865 — 1875 — професор практичної механіки Михайлівської артилерійської академії.

•У 1867 — 1878 — інженер-механік Головного артилерійського управління.

•У 1875 — 1880 — директор Петербурзького технологічного інституту.

•З 1878, одночасно, дорадчий член Артилерійського комітету.

У 1869 був призначений членом Комітету з будівництва Всеросійської мануфактурної виставки в Петербурзі в 1870, під час якої був головою комітету

експертів в одному з її відділів («п'ятій групі предметів»). У 1873 — член Міжнародного комітету експертів Віденської всесвітньої виставки, займався організацією російського машинного відділу виставки. У 1876 був відряджений на виставку наукових предметів до м. Лондона. У 1878 виконував обов'язки віце-президента експертів з машинної та інженерної справі на виставці в Парижі. У 1879 став генеральним комісаром Всеросійської виставки промисловості і мистецтв у Москві [1]. Зіграв велику роль у створенні наукових основ конструювання машин. Створив вітчизняну наукову школу інженерів-машинобудівників. Увів викладання курсу теоретичних основ машинобудування, читав курси прикладної механіки, термодинаміки, теорії пружності, вантажопідйомних машин, токарських верстатів, парових машин та ін. Увів для студентів курсове і дипломне проектування. Автор посібника «Елементарна механіка», який протягом багатьох років вважався кращим в даній області.

Видатний інженер-конструктор. Серед сконструйованих ним машин: автоматичний прес для виготовлення призматичного пороху, піднімальні машини, прес для випробування матеріалів, механічний перевантажувач вантажів (для річкового порту) і ін. Брав участь у будівництві Охтинського порохового заводу, механічних майстерень Петербурзького арсеналу, патронних, порохових і збройових заводів. У роботі «Про регулятори прямої дії» (1877) представив метод розрахунку регуляторів цього типу. Сформулював умову стійкості системи регулювання (критерій Вишнеградського). Вперше введені ним у практику: метод графічного поділу площини параметрів системи регулювання на області стійкості і метод дослідження якості перехідного процесу, лежать в основі сучасної теорії регулювання.

Математичні здібності Вишнеградського описані в спогадах С.Ю. Вітте: «Вишнеградський був великим прихильником обчислень, — його хлібом не годуй — тільки давай йому різні арифметичні обчислення. Тому він завжди сам робив всі арифметичні розрахунки й обчислення з позик. У Вишнеградського взагалі була чудова пам'ять на цифри, і я пам'ятаю, коли ми з ним якось раз заговорили про цифри, він сказав мені, що нічого він так легко не запам'ятовує, як цифри. Узяли ми книжку логарифмів, — він мені і говорить: — От відкрийте книжку і хочете.— я прочитаю голосно сторінку логарифмів, а потім, — говорить, — ви книжку закриєте і я вам усі цифри скажу на пам'ять. І, дійсно, узяли ми книжку логарифмів, я відкрив, першу сторінку: Вишнеградський її прочитав (там, принаймні, 100, якщо не більше, цифр) і потім, закривши сторінку, сказав мені на пам'ять усі цифри (я стежив за ним по книжці), не зробивши ні однієї помилки» [2].

З 1862 професор механіки Петербурзького технологічного інституту, а з 1865 професор практичної механіки Михайлівської артилерійської академії. У 1867—78 працював інженером-механіком у Головному артилерійському управлінні. З 1875 директор Петербурзького технологічного інституту. Вишнеградському належить велика заслуга в створенні наукових основ конструювання машин. Увів викладання курсу теоретичних основ машинобудування. У Петербурзькому технологічному інституті і

Михайлівській артилерійській академії Вишнеградський читав курси прикладної механіки, термодинаміки, теорії пружності, вантажопідйомних машин, токарних верстатів, парових машин і ін.

Головний педагогічний інститут у Петербурзі - той самий, про який згадується в "Горе от ума" Грибоєдова, займає в історії російської освіти особливе місце. У ньому викладали першокласні вчені того часу - знаменитий математик М.В. Остроградський, чудовий фізик Э.Х. Ленц, астроном А.Н. Савіч і ін. З його стін вийшли знаменитий критик М.О. Добролюбов і геніальний хімік Д.І. Менделєєв. На все життя І.О. Вишнеградський зберіг найкращі спогади про цей навчальний заклад і особливо про лекції і бесіди М.В. Остроградського, що пробудили в ньому жвавий інтерес до математики і механіки і бажання самому спробувати свої сили в цих науках.

Видатні здібності І.О. Вишнеградського звернули на нього увагу М.В. Остроградського. За його рекомендацією І.О. Вишнеградський після закінчення інституту був призначений викладачем математики в 2-й Петербурзький кадетський корпус і одержав, таким чином, можливість, не пориваючи з Петербургом, продовжувати свою освіту.

З 1851 по 1854 р. І.О. Вишнеградський поділяв свій час між викладанням математики в Кадетському корпусі і систематичному вивченні, головним чином по першоджерелах, математики й аналітичної механіки під керівництвом М.В. Остроградського. Він успішно здав магістерські іспити й у 1854 р. захистив у Петербурзькому університеті дисертацію на ступінь магістра математичних наук "Про рух системи матеріальних точок, обумовленої повними диференціальними рівняннями".

Ці заняття по математиці й аналітичній механіці, особисте спілкування з М.В. Остроградським розвинули математичні здібності І.О. Вишнеградського і дали йому серйозну математичну підготовку. На багатьох подальших, навіть чисто прикладних роботах І.О. Вишнеградського помітна відмінна математична школа, добірність викладів і геометричних побудов.

У 1854 р. І.О. Вишнеградський, за рекомендацією М.В. Остроградського, одержав місце викладача математики в Михайлівському артилерійському училищі, що у наступному, 1855 році, було перетворене на вищий навчальний заклад - Михайлівську артилерійську академію. Випускники, що закінчили академію, за сукупністю отриманих ними знань, повинні були бути близькі до інженерів-технологів. Тому поряд з розгорнутим викладанням математики і теоретичної механіки в Академії дуже велика увага приділялася технічним дисциплінам: різним відділам прикладної механіки, механічній технології і металургії.

І.О. Вишнеградському спочатку в Артилерійському училищі, а потім, після 1855 р., і в Академії, було доручене ведення репетицій у різних відділах математики, а частково і з механіки, більшу частину лекцій яких читав сам М.В. Остроградський. Ця викладацька діяльність в артилерійських навчальних закладах, спілкування з артилеристами і військовими інженерами, Кримська війна, що виявила технічну відсталість Росії, необхідність модернізації стрілецької зброї й артилерії, вплинули на напрямок наукових інтересів І.О.

Вишнеградського. З винятковою енергією він почав займатися прикладною механікою, знайомитись з технікою артилерійської справи, з технікою виробництва артилерійського озброєння і боєприпасів, вникаючи в усі дрібниці і деталі.

Рідке з'єднання в одній особі фундаментальних знань в галузі математики і механіки із знаннями техніки артилерійської справи звернули увагу адміністрації Артилерійської академії на І.О. Вишнеградського.

У 1858 р. І.О. Вишнеградському доручили читання лекцій з прикладної механіки й у тому ж році він був відряджений академією до Києва, Шостки і Брянська - для детального ознайомлення з заводами артилерійського відомства.

З цього часу діяльність І.О. Вишнеградського стала більше прикладною. Він викладає різні розділи прикладної механіки, проводить курсове проектування механізмів і починає виступати як конструктор і інженер-практик.

І.О. Вишнеградський вкладає багато сил у справу популяризації знань по прикладній механіці і машинобудуванню. У 1858 р. він читає публічні популярні лекції про машини в залі Петербурзького пасажу. Ці лекції мали величезний успіх. Видані в наступному році окремою книгою, вони принесли І.О. Вишнеградському широку популярність. Деякі з цих лекцій (наприклад, лекція про настінний і кишеньковий годинник) не втратили свого інтересу дотепер.

У 1860 р. І.О. Вишнеградський випустив "Елементарну механіку", що була затверджена військовим відомством як обов'язковий підручник і яка протягом багатьох років вважалася кращим посібником з цього предмету.

У 1860 р. Артилерійська академія відрядила І.О. Вишнеградського за кордон для вивчення машинобудування. Понад півтора роки І.О. Вишнеградський провів за кордоном, знайомлячись зі станом машинобудування як у вищих технічних навчальних закладах, так і на заводах.

Після повернення в 1862 р. у Росію І.О. Вишнеградський був затверджений професором практичної механіки Михайлівської артилерійської академії, а незабаром і професором механіки Петербурзького технологічного інституту.

В обох цих навчальних закладах він розгорнув інтенсивну професорську діяльність. Він читав різні курси з машинобудування і машинознавства (курси вантажопідйомних машин, токарних верстатів, парових машин і ін.) і по суміжних дисциплінах (по прикладній механіці, теорії пружності, термодинаміці), а також провадив курсове і дипломне проектування.

Ось як характеризує цю його діяльність О.П. Бородін, один з видатних учнів І.О. Вишнеградського, у промові, присвяченій його пам'яті: "Численні колишні слухачі Івана Олексійовича зберігають захоплені спогади про його лекторський талант. Він мав рідкісний дар приковувати увагу слухачів до предмета, що пояснює, зацікавлювати їх і все ним розказане запам'ятовувалося в пам'яті надовго, якщо не назавжди... У той же час він умів просто і ясно викладати самі важкі теорії або, краще сказати, при його дослідженні в науці зовсім не виявлялося ні темних, ні важких місць..."

Крім читання лекцій, Іван Олексійович керував проектуванням слухачами різного роду машин: піднімальних, парових, робітників верстатів і т.д.; тут він був найвищою мірою корисним для своїх учнів, готуючи з них прекрасних конструкторів. Сам покійний мав чудовий конструкторський талант, тобто здатність творчо мислити в області машинобудування, талантом створювати нове як у загальному пристрої машин, так і в їхніх деталях" [3]. Ця інтенсивна професорська діяльність І.О. Вишнеградського була пов'язана з науковою розробкою ряду питань машинобудування.

Ще до закордонного відрядження І.О. Вишнеградський відправив у "Артилерійський журнал" дві роботи про порохіві преси й у бюлетень Російської Академії наук роботу про розрахунок деяких деталей водяних двигунів. У 1863 р. він надрукував у "Артилерійському журналі" роботу "Про міцність ланцюгів". Ряд інших наукових результатів в області машинобудування І.О. Вишнеградський виклав у своїх лекціях.

Далеко не усі з цих результатів побачили світ, тому що не всі лекції І.О. Вишнеградського були надруковані. Роботи з регулювання, що прославили його ім'я і на які ми зупинимося особливо, були опубліковані в 1877-1878 р. у "Віснику технологічного інституту" – який був заснований І.О. Вишнеградським для друкування робіт з різних додатків науки до техніки.

І.О. Вишнеградський не тільки сам проводив наукову розробку питань прикладної механіки, але і залучав до цієї роботи талановитих молодих вчених, з яких деякі згодом одержали велику популярність. Тут варто вказати, насамперед, на М.П. Петрова - одного з найбільш видатних російських механіків, "батька гідродинамічної теорії тертя", що одержав математичну і механічну підготовку в М.В. Остроградського, але першими кроками якого в області прикладних дисциплін керував І.О. Вишнеградський; на В.Л. Кірпічова - згодом визначного вченого-інженера, автора чудових посібників з механіки і організатора вищої технічної освіти; на О.П. Бородіна - згодом видатного залізничного інженера, автора ряду удосконалень у конструкціях паровозів.

У 1871 р. І.О. Вишнеградський організував у Петербурзі зі своїх співробітників і учнів "пентагональне товариство", душою якого був він сам. Це товариство, метою якого була наукова розробка питань прикладної механіки і суміжних дисциплін, одержало свою назву в зв'язку з тим, що складалося з п'яти членів (Бородін, Вишнеградський, Кірпічов, Петров, Демчинський), причому щотижневі засідання членів товариства відбувалися на квартирі по черзі в кожного з них. Цей невеликий гурток науковців, що розпався через кілька років, зіграв визначну роль у розвитку прикладної механіки в Росії. Саме тут І.О. Вишнеградський уперше виклав свої міркування про розрахунки регуляторів, що остаточно були оформлені ним пізніше. Не менш інтенсивною була діяльність І.О. Вишнеградського й в галузі машинобудування.

З 1859 р. І.О. Вишнеградський разом зі своїми товаришами по Артилерійській академії - М.В. Маєвським, роботи якого із зовнішньої балістики згодом одержали світове визнання, і О.В. Гадоліним, видатним кристалографом і найвизначнішим фахівцем з артилерійської технології, - був членом тимчасового Артилерійського комітету, на який була покладено

завдання з переозброєння армії. З 1867 по 1878 р. І.О. Вишнеградський безпосередньо працював у Головному артилерійському управлінні на посаді інженера-механіка.

Шістдесяті і сімдесяті роки ХІХ ст. - це роки революції в артилерійській і стрілецькій справі. За цей час відбувся масовий перехід від бронзових гармат до нарізної сталевих зброї, від сферичного ядра до продовгуватого снаряда, від звичайного пороху до призматичного піроксилінового пороху, від гладкоствольної рушниці, що заряджається з дула, до скорострільної гвинтівки, що має патрони з металевими гільзами.

Роль І.О. Вишнеградського в проведенні з 1863 р. перетворень російської артилерії й у реконструюванні заводів артилерійського відомства досить велика. Найбільші заводи артилерійського відомства реконструювалися за його проектами, і внутрішнє устаткування багатьох інших заводів і майстерень було виконано за його вказівками і кресленнями. У своїй промові про діяльності І.О. Вишнеградського В.Л. Кирпичов говорить: "По кресленнях покійного було виконано багато машин, переважно для артилерійського відомства, у якому він довгий час був головним механіком і для якого він улаштував механічну частину багатьох технічних закладів: гарматних, патронних, порохового заводів та ін. Найбільш чудовою роботою Івана Олексійовича в області практичного машинобудування була будівля Охтинського порохового заводу, для якого покійний улаштував двигун (три турбіни Жонваля по 140 сил кожна) і дровову передачу роботи від двигуна до окремих порохових фабрик, які були збудовані на декількох верстах, у відстані 25 сажнів одна від одної, і багато виконавчих механізмів... З числа виконавчих механізмів цього заводу чудовий придуманий Іваном Олексійовичем прес для виготовлення призматичного пороху - досить дотепна автоматична машина, що була потім застосована і на німецьких порохових заводах" [4].

Діяльність І.О. Вишнеградського в області практичного машинобудування не обмежувалася артилерійським відомством. Ним були виконані численні проектні роботи для залізниць (у тому числі пристань у Рибінську з механічним перевантаженням вантажів з барж у вагони) і окремих приватних підприємств [5].

Починаючи з другої половини сімдесятих років, І.О. Вишнеградський став брати участь в управлінні залізницями і промисловими підприємствами (Південно-Західні залізниці, Рибінсько-Бологовська залізниця, Петербурзьке товариство водопроводів і ін.), займаючись не тільки технічною стороною їхньої діяльності, але і їхніми фінансами, входячи, як і завжди, в усі деталі адміністративних, фінансових, зокрема біржових, операцій. Поступово він скорочував свої професорські обов'язки, передаючи співробітникам і учням свої курси і керівництво проектуванням.

З початку 80-х років ХІХ ст. І.О. Вишнеградський почав висуватися як організатор технічної освіти в Росії і як державний діяч [6].

У 1875 р. І.О. Вишнеградський був призначений директором Петербурзького технологічного інституту, професором якого він був з 1862 р. У 1881 р. цей інститут був переданий від Міністерства фінансів у Міністерство

народної освіти, і І.О. Вишнеградський взяв участь у справах цього міністерства. Після робіт з перегляду університетського статуту, по перегляду статуту училищ, по будівництву Всеросійської промислово-художньої виставки в Москві (1882 р.) він організував (у 1883 р.) при Ученому комітеті Міністерства народної освіти відділення з технічної і професійної освіти. У 1884 р., як член Ради Міністерства народної освіти, І.О. Вишнеградський склав проект розвитку професійної освіти в Росії. Цей проект, що представляє значний інтерес з багатьох сторін, передбачав як підготовку інженерів з вищою освітою і техніків із середньою освітою, так і широку підготовку майстрів і кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Цей проект, з деякими змінами, був прийнятий пізніше і докорінно поліпшив справу середньої і нижчої професійної освіти в Росії. Особливо слід зазначити участь І.О. Вишнеградського в реорганізації Петербурзького й у створенні Харківського технологічних інститутів

Одночасно з кінця 1860-х рр. до 1878 Іван Олексійович Вишнеградський служив інженером-механіком у Головному артилерійському управлінні. Член Ради торгівлі і мануфактур. Як підприємець займався в основному залізницями, міськими службами, входив до правлінь ряду залізниць. Мільйонер. З 1884 член ради Міністерства народної освіти, з 1886 по 1895 член Державної ради. З 1887 керуючий Міністерством фінансів, у 1888-92 міністр.

Іван Вишнеградський підвищив ряд податків, увів додаткові акцизи. Прихильник протекціонізму в митній політиці [7]. Прагнув залучити в країну іноземний капітал і обмежити ввіз іноземних товарів. Сприяв розвитку експортно-орієнтованих галузей, розширенню експорту. Провів конверсію зовнішніх позик з 5-процентних у 4-процентні. Домігся встановлення активного платіжного балансу в зовнішній торгівлі, підготував уведення винної і тютюнової монополій. У цілому його політика опиралася на зроблене до нього Н.Х. Бунге, причому Вишнеградський також прагнув до зменшення витрат на озброєння і пропонував почати міжнародні переговори про обмеження нарощування озброєнь.

За своїми політичними поглядами І.О. Вишнеградський був близький до консерваторів, підтримував дружні стосунки з М.М. Катковим, виступав проти робітничого законодавства.

Його син, Олександр Іванович, також відомий підприємець і провідний співробітник Міністерства фінансів, був близький до С.Ю. Вітте і В.Н. Коковцова, брав участь в успішних переговорах про представлення Росії міжнародних позик у Парижі (1906). Відомий і як композитор. Після 1917 в еміграції у Франції.

У 1875 р. І.А. Вишнеградський був призначений директором Петербурзького технологічного інституту, а в 1887 р. — управлячим Міністерства фінансів і через рік — Міністром фінансів. У 1892 р. він подав у відставку з цієї посади через хворобу.

І.О. Вишнеградському вдалося, за допомогою ряду жорстких заходів, домогтися відсутності дефіциту в державному бюджеті Росії. Він організував при Міністерстві фінансів спеціальний департамент залізничних справ, провів

ряд заходів щодо упорядкування, в інтересах держави, залізничних тарифів і почав ряд істотних кроків, спрямованих до переходу приватних залізниць у руки держави.

І.О. Вишнеградський розділяв точку зору тих кіл, що вважали, що Росія може бути дійсно самостійною і сильною державою лише в тому випадку, якщо вона буде країною не тільки землеробською, але і промисловою, і при ньому Росія круто повернула митну політику, перейшовши до системи мит, що охороняють вітчизняну промисловість. Проведений ним тариф 1891 р. надзвичайно ускладнив поширення німецьких фабрикатів на російському ринку і зумлівив митну війну з Німеччиною. Ця митна війна при І.О. Вишнеградському не була закінчена. Як відомо, ця війна закінчилася сприятливим для Росії торговельним договором 1894 р.

У серпні 1892 р. з І.О. Вишнеградським, сильно перевтомленим напруженою роботою в Міністерстві фінансів, де неврожайний рік викликав багато несподіваних утруднень, трапився удар. Йому довелося залишити посаду міністра фінансів і майже зовсім відмовитися від усякої діяльності. 6 квітня 1895 р. І.О. Вишнеградський помер.

Професор В.Л. Кирпічов на урочистому засіданні Харківського відділення Російського технічного товариства, присвяченому пам'яті І.О. Вишнеградського, у промові, так охарактеризував значення діяльності І.О. Вишнеградського для Росії: "...введення в Росії викладання машинобудування, а отже, і підготовка до вітчизняного виробництва машин є справа І.О. Вишнеградського і в цьому складається головна заслуга й особливе значення покійного... І.О. Вишнеградський виховав кілька поколінь механіків і конструкторів машин; учні його тепер розсіяні по всій території нашої великої Батьківщини і, користуючись знаннями які він дав, успішно працюють практично і теоретично на ниві машинобудування; воно стало в нас туземною справою..." [5, С.13].

Популярність І.О. Вишнеградського серед російських технічних діячів була досить велика. Через кілька років після його смерті Товариство технологів зібрало по підписці значну суму грошей, відсотки з якої раз у три роки виплачувалися у вигляді премій імені І.О. Вишнеградського за кращі роботи в області "додатку наук до промисловості". Перше присудження премії відбулося в 1903 р.

Найбільш значні наукові заслуги І.О. Вишнеградського в області теорії регулювання. Усім відомий найпростіший відцентровий регулятор, винайдений ще Джеймсом Уаттом. Задачею такого регулятора Уатта є підтримка в можливо вузьких межах - навколо заданого значення - середньої кутової швидкості парової машини при змінах навантаження, тобто, наприклад, при включенні і вимиканні верстатів, що обслуговуються цією динамо-машиною і т.д. Коли число обертів машини зростає вище нормального, кулі регулятора, у результаті збільшення відцентрової сили, розходяться, муфта піднімається і за допомогою системи важелів зменшує надходження пари в циліндри машини. Навпаки, при зменшенні числа обертів муфта опускається, і надходження пари в циліндри збільшується. Регулятор Уатта - найпростіший регулятор прямої дії. Тут

перестановка заслінки, що управляє надходженням пари в машину, виконується за допомогою системи важелів самим індикатором (чутливим органом) - у даному випадку масивними кулями, що сходяться або розходяться при зміні числа обертів. Але там, де для перестановки заслінки, або аналогічного пристосування, що управляє надходженням робочого тіла (пари, води), потрібна більша сила, там улаштовуються регулятори непрямої дії. У них роботу перестановки робить не сам індикатор, а особливий двигун - так званий сервомотор, що володіє достатньою силою, а індикатор лише управляє цим сервомотором, на що потрібна незначна сила.

На перший погляд здається, що принцип дії регулятора Уатта настільки очевидний, що знання механіки дозволить швидко провести всі необхідні для техніки розрахунки. Однак справа зовсім не така проста. Коли у другій половині минулого сторіччя практика наполегливо зажадала від тільки що виниклого наукового машинобудування відповіді на питання, як розрахувати регулятор, як заздалегідь теоретично визначити його конструктивні дані таким чином, щоб він безвідмовно працював, то це питання викликало великі труднощі. Актуальність і життєвість задачі викликали появу десятків робіт, присвячених теорії регуляторів, але першою роботою, що дозволила конструкторам по-справжньому розраховувати регулятори типу Уатта і багато інших регуляторів прямої дії, була робота І.О. Вишнеградського "Про регулятори прямої дії" (1876 р.).

До І.О. Вишнеградського, як правило, розглядали рух машини окремо від руху регулятора. При розгляді регулятора припускали, що його вісь обертається з наперед заданою постійною кутовою швидкістю, тобто діяли, як правило, за законами статички, лише додаючи до сили ваги відцентрову силу інерції. Такий грубий, свідомо неправильний розгляд міг дати лише початкове орієнтування.

І.О. Вишнеградський твердо поставив розгляд процесу регулювання на ґрунт динаміки, врахувавши в керуваннях фактори, дійсно істотні для ходу процесу регулювання, зокрема взаємодію машини і регулятора, а також тертя в'язке і кулонівське.

При подальшому дослідженні отриманих у такий спосіб рівнянь руху І.О. Вишнеградський зневажив кулонівським тертям і одержав можливість розглядати всю задачу за допомогою теорії лінійних диференціальних рівнянь. Зневага кулонівським тертям привела І.О. Вишнеградського до твердження про необхідність для правильної роботи регулятора комплектувати його "катарактом" - спеціальним поршнем, який рухається в циліндрі з маслом і створює в'язке тертя. Озлоблена дискусія, що виникла навколо питання про необхідність катаракта, достатньо сприяла з'ясуванню багатьох пунктів теорії регулювання, і роботи які з'явилися через кілька років виправили цю помилку І.О. Вишнеградського і показали, як потрібно враховувати кулонівське тертя. Однак при обліку кулонівського тертя задача стає нелінійною і настільки складною, що аж до самого останнього часу залишалася не вирішеною в загальному випадку.

Само собою зрозуміло, що це помилкове твердження І.О. Вишнеградського не позначається на фундаментальному значенні всієї

його роботи. Якщо кулонівське тертя достатньо мале, а це часто на практиці має місце, усі висновки І.О. Вишнеградського залишаються в повній силі.

Зразковий аналіз цієї "лінеаризованої" задачі дозволив І.О. Вишнеградському зробити чіткі технічні висновки й установити знамениті "нерівності Вишнеградського", що з тих пір складають основу розрахунку регуляторів. Ці нерівності були ним наочно представлені у виді так званої "діаграми Вишнеградського", яка увійшла в багато, у тому числі і сучасні, підручники; по прямокутних осях цієї діаграми відкладені безрозмірні величини, просто пов'язані з практичними, конструктивними параметрами машини і регулятора; діаграма вказує області стійкої і нестійкої роботи системи машина - регулятор; більше того, вона показує в стійкій області окремо ту її частину, що відповідає роботі регулюючого пристрою без усяких небажаних коливань.

Висновки І.О. Вишнеградського, сформульовані також у вигляді декількох тез, були звернені безпосередньо до інженерів і винахідників, що займались проектуванням і конструюванням регуляторів, і утримували фундаментальні, практично у край важливі відомості про необхідні співвідношення між даними регуляторами і даними машини, що пояснили, зокрема, невдачу багатьох конструкцій.

Ця робота І.О. Вишнеградського, що з'явилася майже одночасно кількома мовами, відразу стала предметом самої пильної уваги в Німеччині, Франції й Америці. Загальноновизнане її фундаментальне значення для сучасної теорії регулювання, як і її вплив майже на всі наступні роботи з теорії регулювання. Так, наприклад, відомий інженер Хорт, автор багатьох робіт і книг з прикладної механіки і теорії коливань і автор одного з деяких наявних у літературі оглядів з історії теорії регулювання, прямо пише, що цю працю І.О. Вишнеградського "варто розглядати як складову в основі сучасної теорії регулювання".

Подальший розвиток машинобудування призвів до ускладнення схем автоматичного регулювання, причому основний розвиток теорії регулювання ішов по лінії дослідження "лінеаризованих" задач, тобто по лінії узагальнення результатів, отриманих І.О. Вишнеградським. На прохання знаменитого фахівця з парових турбін Стодола, роботи якого з теорії регулювання носять прямі сліди впливу Вишнеградського, німецький математик Гурвіц у 1895 р. розглянув загальний випадок лінеаризованих задач теорії регулювання й одержав "нерівності Гурвіца", що є не чим іншим, як узагальненням нерівностей Вишнеградського. Ці нерівності Гурвіца або, як їх іноді називають, Рауса-Гурвіца і зараз становлять основу більшості розрахунків теорії регулювання.

Після смерті І.О. Вишнеградського було виявлено, що існує робота знаменитого англійського фізика Максвелла, опублікована ще в 1868 р., у якій Максвелл займається тією ж задачею, що поставив і вирішив І.О. Вишнеградський. У своїй роботі Максвелл приходять до тих же математичних умов правильної роботи регулятора, що і Вишнеградський, але в Максвелла відсутні ті послідовні і виразні технічні висновки, що становлять чудову особливість роботи Вишнеградського.

Друга робота І.О. Вишнеградського "Про регулятори непрямой дії" (1878 р.), що відрізняється, як і перша, послідовною динамічною точкою зору і цікава тим, що тут робиться спроба розглядати нелінійні задачі теорії регулювання, має менше значення. Але і ця робота, що займалася такими регуляторами непрямой дії, конструкції яких швидко вийшли з використання, безсумнівно вплинула на наступні роботи з регулювання.

Сучасна техніка, зокрема військова, характеризується винятково великою і все зростаючою роллю різного роду автоматичних пристроїв. У зв'язку з цим і теорія автоматичного регулювання з кожним роком одержує все більше і більше значення.

Недалеко той час, коли елементи цієї теорії будуть необхідним предметом освіти кожного інженера і технічного фізика. Безсумнівно, що й ім'я вітчизняного вченого й інженера Івана Олексійовича Вишнеградського, роботи якого зіграли видатну роль у розвитку теорії автоматичного регулювання, отримає ще більшу популярність.

Література

1. Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802—1917: Библиографический справочник. - СПб, 2001. - С. 149-154.
2. Андронов А. А. И. А. Вышнеградский / А.А. Андронов // Люди русской науки. - Москва, 1965. - Кн.4.
3. Бородин А.П. И.А. Вышнеградский / А.П. Бородин // Инженер. - 1895.- №4.
4. Кирпичев В.Л. И.А. Вышнеградский как профессор и ученый / В.Л. Кирпичев // Вестник общества технологов. - 1895. - № 6.
5. Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802—1917: Библиографический справочник. - СПб, 2001.-С. 149-154.
6. Константинов В.М., Недосекина И.Б. У истоков женского образования в России // Высшее образование в России - 1992. - № 4.
7. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). - СПб., 1895.

Демченко В.А. И.А. Вышнеградский (1831-1895) как ученый и педагог: штрихи к портрету.

В статье раскрыты научные и педагогические достижения выдающегося отечественного ученого и педагога, специалиста в области механики и государственного деятеля И.А. Вышнеградского.

Ключевые слова: И.А. Вышнеградский, педагогика, ученый, механик, техника.

Demchenko V.A. I.A. Vyshnegradskiy (1831-1895) as a scientist and teacher: strokes to the portrait.

In the article the scientific are exposed and pedagogic achievements of prominent domestic scientist and teacher, specialist, in industry of mechanics and statesman I.O. Vishnegradskogo

Key words: I.A. Vyshnegradskiy, pedagogics, scientist, mechanic, technique.

МЕТОДИКА ВИЯВЛЕННЯ ТА КРИТЕРІЇ ВІДБОРУ УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті розглядаються проблемні питання щодо виявлення та відбору унікальних документів Національного архівного фонду України.

Ключові слова: Національний архівний фонд, унікальний архівний документ, історична інформація, Держкомархів.

Майбутнє місце та роль документа в інформаційному середовищі після його використання у діловодстві визначена – тимчасове або постійне зберігання. Саме на стадії архівного зберігання відбувається віднесення документа до категорії особливо цінного або унікального. Нині майже кожна галузь знань і сфера практичної діяльності, що має справу із джерелами інформації, вивчає питання їхньої цінності. Причому декілька століть тому ними опікувалася фактично тільки історична наука, а з нею такі напрями, що сьогодні мають назву історичне джерелознавство, архівознавство, книгознавство, бібліотекознавство, а вже у ХХ ст. до цього переліку долучається журналістика, видавнича справа, соціологія та інші науки. Однак, якщо в деяких науках ці питання розглядаються час від часу, то в історичному джерелознавстві та архівознавстві вони набули пріоритетного значення. В історичному джерелознавстві ціннісні аспекти джерела пов'язують з ключовими методиками щодо визначення його автентичності й разом з тим значущості для суспільства. В архівознавстві поряд з цим – також із методиками аналізу характеристик документа для визначення строку його зберігання.

Розглядувану проблему так чи інакше зачіпали у своїх працях А.В.Єлпат'євський, Н.І.Хіміна, І.Б.Матяш, З.В.Крайська, Е.В.Чіліні та інші дослідники.

Основу джерельної бази проблеми становлять Положення про принципи і критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій з питань віднесення документів до Національного архівного фонду; Положення про порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам'яток, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання.

Визначення ціннісних ознак документів традиційно вважається спільною справою двох наукових дисциплін – документознавства та архівознавства. Цілком зрозумілою є спеціалізація кожної з них щодо об'єктів вивчення – відповідно це оперативні та архівні документи. Однак для розвитку аксіології документа, тобто у прагненні створення загальної, цілісної теорії цінності документа вона не є суттєвою, оскільки йдеться про один і той же об'єкт, який з часом змінює статус у зв'язку із завершенням виконання основної функції (заради виконання якої його було створено). Між тим, безперечно, строк зберігання документа від одного року до довічного визначається вже для статичної фази його побутування і залежить від значущості документа для держави, суспільства, окремої установи або особи як джерела поточної фактографічної інформації, правового акта і/або джерела історичної

інформації. Поняття значущості документа під час відбору на постійне зберігання охоплює не тільки низку критеріїв (походження, зміст, зовнішні ознаки), а й враховує певні його інформаційні характеристики, пов'язані з відображенням діяльності юридичної або фізичної особи (залежно від функцій, виду, номіналу документа), поглинанням або дублюванням інформації інших документів, мірою узагальнення інформації у документі. Аналіз потоків оперативних службових документів з метою визначення строків зберігання різних видів документів є важливим і перспективним напрямом у документознавстві. Не менш важливою залишається проблема диференціації за ціннісними ознаками документів Національного архівного фонду України.

У сучасному українському архівознавстві утвердилася така ієрархія документів Національного архівного фонду України за ціннісними ознаками: унікальні, особливо цінні, цінні [1, 72-73]. Зазначений поділ зумовлений потребою виокремлення певної групи документів, що мають виняткову історичну та іншу культурну цінність, і це, відповідно, вимагає особливого порядку їх обліку, зберігання та користування ними. Так, виявлення унікальних документів в Україні пов'язане з формуванням відповідної частини Державного реєстру національного культурного надбання [2]. Для забезпечення збереженості унікальних (а за можливості й особливо цінних) документів вони мають зберігатися відокремлено [3]; необхідним є виготовлення їхніх страхових копій та копій фонду користування.

У першому українському термінологічному стандарті з діловодства та архівної справи (1994 р.) [4] було зафіксовано диференціацію на цінні, особливо цінні та унікальні документи. Визначення цінного та особливо цінного документа у ньому було відтворено з ГОСТ 16487-83 (змінено одне слово), а от дефініція такої поняттєвої інновації для термінологічних стандартів як унікальний документ була дубльована зі «Словаря современной архивной терминологии социалистических стран» 1982 р. видання.

Прийнятий 1994 р. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» визначав одну категорію архівних документів – унікальні документальні пам'ятки. Їх було трактовано як документи Національного архівного фонду, що мають особливу історико-культурну цінність [5]. Виокремлення цієї категорії документів було стимульовано необхідністю здійснення роботи щодо виявлення цих документів для створення відповідного розділу Державного реєстру національного культурного надбання.

Певні аспекти роботи з унікальними документами у подальшому було унормовано в другій редакції Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [6], а ще раніше також «Порядком віднесення документів до Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання» і «Методикою і критеріями виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання».

У новій редакції вітчизняного термінологічного стандарту з діловодства й архівної справи було застосовано порівняно з попередньою інші підходи щодо

поділу документів за ціннісними ознаками. По-перше, прийнято, що йдеться не про документи взагалі, а про архівні документи. По-друге, що цінні, особливо цінні та унікальні архівні документи – це визначені експертизою ціннісні категорії архівних документів (зрозуміло, віднесені за ціннісними характеристиками). По-третє, що визначення однієї категорії документів не може здійснюватися через визначення іншої (особливо цінний документ через цінний, унікальний через особливо цінний). Тобто за логікою визначення категорій об'єктів це мають бути окремі, чітко розмежовані групи документів, що відрізняються за своїми ціннісними характеристиками.

Так, у ДСТУ 2732:2004 поняття унікального архівного документа трактовано як визначена експертизою категорія цінності архівного документа, який має виняткове значення для історії держави та суспільства, і аналоги якого за документною інформацією і/або зовнішніми ознаками документа відсутні. У стандарті також подано таке визначення терміна «цінність документа»: це інформаційні та інші характеристики документа, що зумовлюють його значимість для особи, суспільства, держави.

У трактуванні унікального архівного документа не було враховано деякі ознаки, наявні у попередніх його визначеннях у вітчизняних нормативно-правових актах. Зокрема, щодо важливого значення для формування національної свідомості українського народу і його вкладу у всесвітню культурну спадщину. Зрозуміло, що не кожен унікальний документ впливає на формування національної свідомості народу, а до всесвітньої культурної спадщини може бути внесена дуже малочисельна група документів. Не відображено таку якість характеристика як «неможливість заміни у разі втрати», хоча дещо в іншому контексті її збережено в актах України, що стосуються унікальних пам'яток [7].

Зокрема, у «Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» унікальна пам'ятка – це «єдина свого роду серед цінних пам'яток, що містить винятково важливу інформацію про події, явища, факти з усіх сфер життя держави, суспільства чи окремих видатних осіб і має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину, немає собі подібних і щодо походження, змісту, автографічності, наукової, художньої цінності, зовнішніх ознак не може бути відновлена в разі непоправної шкоди або втрати».

Роботу щодо виявлення та віднесення документів НАФ до УДП проводять усі їхні власники: державні архіви, архівні підрозділи самоврядних наукових установ, архіви об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій, заснованих на колективній і приватній формах власності, архіви громадян (фізичні особи), які постійно зберігають документи НАФ.

У незалежній Україні проведення робіт щодо віднесення документів НАФ до унікальних було розпочато у зв'язку з формуванням Державного реєстру національного культурного надбання. До зазначеного реєстру повинні бути внесені унікальні об'єкти матеріальної та духовної культури і такими об'єктами є також унікальні документи НАФ. Внесення їх до Державного

реєстру національного культурного надбання (далі – Державний реєстр) має здійснювати Державний комітет архівів України (Держкомархів). Основні аспекти цієї роботи було унормовано вже згадуваною «Методикою...» 1998 р. («Методикою і критеріями виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання»). Застосування «Методики...» зумовило виявлення в центральних державних архівах, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, державних обласних архівах міст Києва і Севастополя унікальних документів і складення ними анотованих переліків цих документів. На сьогодні розділ «Унікальні документи НАФ» Державного реєстру представлений сукупністю анотованих переліків, наданих Держкомархіву державними архівами.

Зміни нормативно-правової бази організації архівної справи, необхідність коригування змісту «Методики...» відповідно до сучасних реалій зумовили її перероблення і прийняття у 2008 р. Держкомархівом оновленого її варіанту з назвою «Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних». На попередньому етапі розроблення нової редакції «Методики...» було проаналізовано анотовані переліки унікальних документів, стан організації їх виявлення, зроблено певні висновки й окреслено головні проблеми щодо виявлення і віднесення документів НАФ до категорії унікальних.

Важливим є питання конкретизації меж унікальності архівних документів. Аналіз анотованих переліків унікальних документів, наданих Держкомархіву державними архівами, засвідчив різні підходи до визначення таких меж. Зазначені розбіжності зумовлювала специфіка складу фондів державних архівів залежно від профілю архіву, стану збереженості фондів та історії їхнього формування у зв'язку з розвитком окремих регіонів України. Зокрема, оскільки масштабне освоєння (переважно промислове) сходу України відбулося тільки у ХІХ ст., то унікальні документи цього регіону стосуються саме цього століття чи початку ХХ. Цілком зрозуміло, що документи віднесені у цих архівах і, наприклад, в історичних архівах Києва та Львова до унікальних, будуть значно різнитися за своїми характеристиками цінності. Суттєві відмінності за цими ознаками мають документи фондів державних обласних архівів, які зазнали і не зазнали значних втрат під час Другої світової війни. За умови застосування однакових критеріїв фонди історичних архівів та й мабуть усіх центральних, слід було б віднести до унікальних. Звертаючись до визначення унікального документа у Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (документ НАФ, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину) у даному випадку «виняткову культурну цінність» можна розглядати не тільки у світовому або державному масштабах, а й з точки зору регіональної історії, тобто врахувати ситуацію віднесення документа до унікального як винятково важливого джерела краєзнавчої історичної інформації. Оскільки саме з історії регіонів складається цілісна історія України. Не врахування цієї умови призведе

до того, що ті документи НАФ, задекларовані окремими державними архівами східних та південних областей як унікальні навряд чи можуть бути віднесені до цієї категорії.

У разі внесення унікальних справ та архівних фондів до Державного реєстру постає низка питань. Наприклад, чи можна вважати унікальними окремий документ у складі таких сукупностей? Зокрема, утрата такого документа, що зберігався у справі, порушить логічні зв'язки між документами і справа втратить ознаки унікальності. Інше питання: як здійснювати описування в анотованому реєстрі та Державному реєстрі унікальних об'єктів, якщо справа чи фонд слід визнати унікальними, але вони також містять унікальні документи? Можливо у цьому разі слід застосувати подвійне внесення як окремих унікальних об'єктів. Втім, у результаті кардинального перегляду ознак характеристик унікальних документів і значного зменшення кількості документів, що можуть мати цей статус, їхнє внесення до Державного реєстру має бути подокументним.

Отже, процес виявлення і віднесення до унікальних документів НАФ потребує наявності в архівістів, які його здійснюють, високих професійних знань як стосовно фондів власного архіву, так і документів в інших архівах. Більшість практиків усвідомлюють, що ніякі методики і рекомендації не можуть дати універсальних і однозначно сформульованих порад з параметрами або дихотомічними класифікаціями унікальних документів, зважаючи на специфіку фондів державних архівів, склад їхніх документів, історію фондоутворювачів, міру репрезентативності збереженими документами історії регіонів та певних історичних періодів. Визначення цінності документа, за об'єктивної її притаманності цьому документу, має суб'єктивний характер. У багатьох випадках суб'єктивний підхід є вирішальним і позитивний результат прямо залежний від професійних якостей експерта. Йдеться про рівень компетентності архівістів, які здійснюють виявлення унікальних документів, членів комісій з експертизи документів, які розглядають пропозиції цих архівістів щодо віднесення документів НАФ до унікальних, членів експертно-перевірних комісій, які схвалюють анотовані переліки документів, що пропонується віднести до унікальних, та Центральної експертно-перевірної комісії Держкомархіву, яка погоджує ці переліки і вносить унікальні документи до відповідної частини Державного реєстру.

Література

1. Основні правила роботи державних архівів України // Вісник Держкомархіву України. – 2004. – Вип.2. – С.72-73.
2. Про затвердження «Положення про державний реєстр національного культурного надбання»: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992р. №466 // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – №9. – Ст.220.
3. Ащеулова Е.Н. К проблеме особо ценных документов // Отчественные архивы. – 1994. – №3. – С.44.
4. ДСТУ 2732 – 94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1994. – 33с.
5. Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993р. № 3814-12 // Відомості Верховної Ради України. -1994. – №15. – Ст.86

6. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» // Офіційний вісник України. – 2002. – №2.

7. Хранение и учёт уникальных и особо ценных документов // Сов. архивы. – 1990. – №6. – С.81-83.

Довжук І.В., Ливадина А.О. Методика выявления и критерии отбора уникальных документов.

В статье рассматриваются проблемные вопросы выявления и отбора уникальных документов Национального архивного фонда Украины.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд, уникальный архивный документ, историческая информация, Госкомархив.

Dovzhuk I.V., Livadina A.O. The methods of finding out and selection criteria of unique documents.

The problem questions of finding out and selection criteria of unique documents of the National archival stock of Ukraine are examined in the article.

Key words: National archival stock, unique archival document, historical information, State Committee of Archives.

УДК 94 (477.41+477.53)“1941/1944”

Д’яконіхін А.В.

СТАВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Розглянуто причини змін у ставленні німецько-фашистського керівництва на окупованих українських територіях до представників української інтелігенції. Використовуючи архівні матеріали, наведено характеристику радянського інтелігента того часу.

Ключові слова: *німецька окупація, українська інтелігенція, репресії, ідеологічний вплив.*

Українська інтелігенція впродовж усієї воєнної доби перебувала в центрі складної системи стосунків, що залишається недостатньо вивченою дотепер. Попри наявність в радянський період значної кількості публікацій, присвячених різним класам і «прошаркам» суспільства, вони позначені заідеологізованістю, замовчуванням окремих аспектів функціонування суспільства під час масштабного збройного протистояння, а то й відвертим перекручуванням фактів.

Глибоке осмислення феномену війни вимагає детальної характеристики становища саме інтелігенції, з’ясування її життєвих алгоритмів в екстремальних умовах війни, ставлення до неї німецько-фашистської окупаційної влади, дослідження причин коливання німецької адміністрації у стосунках з представниками означеної соціальної ланки. Нині у дослідників з’явилася можливість виявити та ввести в науковий обіг нові, досі невідомі документи, на їх основі вийти на вагомі теоретичні узагальнення та по-новому оцінити роль української інтелігенції в суспільно-політичних процесах.

Окремі питання життя української інтелігенції розглядалися у працях М.В. Ковалю [1], В.М. Гайдабури [2], В.О. Шайкан [3], Л.М. Бриль [4] та інші. Вони підкресливали, що саме інтелігенція відображала ставлення народу до

радянської та окупаційної влади. Показали, що, незважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України, інтелігенція продовжувала свою мистецьку та наукову діяльність, іноді співпрацюючи з «ноюю» владою, найчастіше щоб зберегти національну культуру та традиції.

Мета статті полягає у визначенні ставлення німецького-фашистського керівництва до української інтелігенції.

Відомо, що після військового захоплення влади найбільше страждає від наслідків такого захоплення місцеве населення. При окупації України спочатку не було жодних точних інструкцій, за якими той чи інший чиновник мав би керувати окупованими територіями. Тому більшість новостворених адміністративних округів працювали цілковито самостійно, згідно з уявленнями самого керівника. Міністр східних окупованих територій Альфред Розенберг був ще зайнятий створенням свого міністерства в Берліні, в Берліні, в той час, як частину України вже передали цивільній адміністрації. Поведінка некваліфікованих, часто примітивних людей, які у більшості випадків не мали жодного досвіду керування і яких без погодження з ними відправляли в Україну, позначилася на ситуації в Україні [5].

Німецька сторона очікувала на вдячність і радість з боку українського населення за звільнення від більшовизму, сподівалася на готовність населення до праці. Думали, що широкі маси населення візьмуть активну участь у нововведеннях. Активно пропагувалася ідея добровільної праці на Велику Німеччину у справі побудови Нової Європи. Зокрема вказувалось, що українське населення, яке було визволено з-під більшовицького ярма повинні включитися у загальноєвропейський фронт праці у відплату за це та, щоб зайняти відповідне місце в колі народів Нової Європи [6]. Нове керівництво постійно пропагувало тезу про необхідність добровільного від'їзду до Німеччини на працю через періодичну пресу, яка виходила невеликим тиражем і під жорсткою цензурою. Великою кількістю подавались статті де були опубліковані листи від українських громадян до своїх родин, знайомих. В цих листах вони розповідали про своє гарне життя у Німеччині, зокрема деякі з них вказували, що виїзд на роботу був їх єдиним вірним рішенням майже за все життя [7].

Проте, населення окупованих українських територій не дуже активно включалось до праці на користь німецько-фашистських окупантів. За спогадами Харківського професора Гехтмана, якому пощастило вижити під час гітлерівської окупації бачимо, що якщо б інтелігенція працювала на німців, вона б не вмирала від голоду. А в 1941 р. була виключно висока смертність і виключно від голоду[8]. Вчені, яких німці використовували для праці в науково-дослідних інститутах, як такої наукової роботи не вели, так як не бажало віддавати свої знання окупантам. Навіть завершені роботи відомі вчені, в тому числі й математик професор Сушкевич, сховали від німців і передали вже радянській владі, коли вони повернулись до звільненого Харкова [9].

Щодо відправлення молоді на роботу до Німеччини, то населення взагалі всіляко це саботувало. Таким прикладом була діяльність комсомолки, лікаря Мартинової Олександри, яка разом із подругою зірвала дві великі поставки

молоді на праці до Німеччини. Так як вони знаходились в медичній комісії, то поставили діагнози різних хвороб и визнали цих молодих людей не придатними до фізичної праці. За це німці їх заарештували та розстріляли, покидавши їх тіла до шурфу шахти 14-17 м. Свердловська [10].

Само ставлення німецької окупаційної влади до української інтелігенції було також непослідовним і змінювалось залежно від тих обставин, які були як на фронтах, так й на вже окупованих територіях. З початку німецька окупаційна влада отримувала вказівки, що ніколи не потрібно вірити комусь із місцевих мешканців, особливо, якщо він інтелігентна людина, так як він завжди залишиться представником слов'ян, які постійно будуть ворожо ставитись до германської раси. Особливої недовіри, на думку німецького командування заслуговували місцеві інтелігенти, що повернулись з еміграції, так як вони представляють собою найбільш цілеспрямованих ворогів германської раси й, тому, повинні бути залишені без всілякого впливу на їх колишній батьківщині [11].

Потрібно додати, що німці у перші місяці окупації не звернули особливої уваги на інтелігенцію. Пояснення цьому подає у своєму звіті капітан професор Ганс Кох для головного командування сухопутних військ. Там вказувалось наступне, що центром національного керівництва є українська інтелігенція, яка в цілому вважається знищеною, проте вона є. По-перше українська інтелігенція в своїй більшості поки що знаходиться в лавах Червоної Армії, концентраційних таборах або потягах, що відвозять її на Схід, проте німці були впевнені, що вони будуть намагатись повернутись на свою батьківщину та включитись в структуру нового порядку [12].

Але на думку Ганса Коха ця інтелігенція принципово відрізнялась від західноєвропейської тим, що її не можливо по зовнішнім ознакам відокремити від пролетарія: вона не носить стоячих комірців і рідко голиться, її розвиток і становище в суспільстві складалося не так як в Німеччині. Український інтелігент в СРСР – це не «універсальний» або «класичний» тип освіченої людини в Європі. Обмеженість освіти захищала його від інтелектуальної проблематики, практика професії прив'язувала інтелігенцію до мас народу, тактика системи рішуче відрізала її від комуністичної партійної організації. Сформована таким чином інтелігенція не мала нічого спільного з ліберально-шовіністичними проблемами ХІХ ст., з бунтарством і непокірністю, вона лишена бажань, непримітна, але в своїй більшості почуває себе частиною трудовою частиною своєї звільненої нації. Її зацікавлення на далеку перспективу будуть лише життєво-побутового характеру, вона буде з повною готовністю брати участь у створенні нового порядку, буде дисциплінованим виконавцем [13].

З іншої сторони давав оцінку ситуації з інтелігенцією професор Браун. Він вказував на те, що зверхність і міцність німецького керівництва не будуть гарантовані, якщо вони унеможливлять утворення української інтелігенції [14]. Якщо звільнити цих здатних людей від можливості інтелектуального розвитку, то вони відреагують на цю заборону створенням таємних товариств й ідеологічних гуртків. Відкриття дверей вищих навчальних закладів для

широкого загалу населення вважається великим соціалістичним досягненням, тому їх закриття було б великим кроком назад і розбудило би значні сили спротиву [15].

У меморандумі про пропаганду та агітацію на звільненій Україні, що був складений бургомістром 17 району м. Харкова Кублицьким де було подано мюнхенську промову Гітлера від 08.10.1941 р. Там він стверджував, що в СРСР майже вся інтелігенція (кращі люди – гордість країни) винищена більшовиками і, що там залишились тільки невелика кількість пролетарських, менш цінних людей, повністю боязкі та принижені. Крім того робився наголос на те, що майже повністю інтелігенції не залишилось, так як нова інтелігенція являє собою зброю в руках єврейсько-комуністичної групи. Наприкінці німецькому командуванню рекомендувалось про це пам'ятати та при зайнятті нової території необхідним було дізнаватись про залишених живими представників інтелігенції, поціновувати їх, приймати від них допомогу, щоб ліквідувати залишки більшовизму [16].

Не випадково, що після такої директиви від фюрера, німецьке військово керівництво почало змінювати своє ставлення до української інтелігенції. Вони припинили відкритий терор, який проявлявся в масових розстрілах тих людей хто не бажав підкорятись окупантам [17], або утисках тих, хто не виконував якихось маленьких побажань німецького керівництва [18]. Зацікавлені в налагодженні відносин з українським населенням, вони почали активно загравати, особливо з українською інтелігенцією.

Таким чином, німецьке керівництво яке спочатку окупації розглядало українську інтелігенцію як звичайну трудову силу, піддівало масовим репресіям всіх тих хто дещо не погоджувався з курсом нової адміністрації, поступово почало змінювати своє ставлення до означеної соціальної ланки, всіляко загравати з ними. Проте це пояснюється не турботою про їх майбутнє життя у межах «Нової Європи», а звичайним використанням в науковій роботі на користь вермахту та в ідеологічних цілях для боротьби з залишками радянських діячів та боротьби проти партизанського руху.

Література

1. Коваль М.В. Доля української культури за „нового порядку”(1941 – 1944) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. - №11-12. – С.15 – 38; Коваль М.В., „Просвіта” в умовах „нового порядку”(1941 – 1944) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. - №2. – С.37 – 41.
2. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. / В. Гайдабура. – К.: Мистецтво, 1998.
3. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 452 с.
4. Бідоча Л.М. Інтелігенція в умовах «нового порядку». /Л.М. Бідоча // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. – К., 2005. – Вип. 9, частина 2. – С.151 – 163.; Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та

- історична доля. /Л.М. Бідоча // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. – К., 2008. – Вип.11.– С.72 – 82.
- 5.Єржабкова Б. шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабкова / переклад з німецької мови. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 42-43.
- 6.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 39. – Арк. 86.
- 7.ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 43. – Арк. 18-19.
- 8.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 454. – Арк. 22.
- 9.ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 549. – Арк. 2.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Опис 10. – Спр. 59. – Арк. 79.
11. ЦДАГОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 33.
12. Там само. – Арк. 63.
13. Там само. – Арк. 64.
14. ЦДАГОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 7.
15. Там само. – Арк. 8.
16. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 531. – Арк. 14-15.
17. Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного). – од.обл. 0-236500.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр. 549. – Арк. 3.

Дьяконихин А.В. Отношение немецкой оккупационной власти к украинской интеллигенции.

Рассмотрены причины изменений в отношении немецко-фашистского руководства, на оккупированных украинских территориях, к представителям украинской интеллигенции. Используя архивные материалы, приведена характеристика советского интеллигента того времени.

Ключевые слова: *немецкая оккупация, украинская интеллигенция, репрессии, идеологическое влияние.*

Dyakonikhin A.V. Attitude of German of occupation power is toward Ukrainian intelligentsia

Reasons of changes are considered in regard to fascist guidance, on the occupied Ukrainian territories, to the representatives of Ukrainian intelligentsia. Using the archived materials description of soviet intellectual of that time is resulted.

Keywords: *German occupation, Ukrainian intelligentsia, repressions, ideological influence.*

УДК 82-92:821.161.1 Даль

Євдокимов М.О.

ПЕРЕДУМОВИ ПОЧАТКУ ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

В статті розглянуті питання впливу на юного Даля гідного домашнього виховання і відмінного навчання у Морському корпусі, які в подальшому стали передумовами початку його літературно-публіцистичної діяльності.

Ключові слова: *джерела публіцистики, батьки Даля, виховання, навчання, Морський корпус, записна книжка, публіцистика.*

Актуальність даної статті посилюється тим, що незважаючи на величезну бібліографію праць про В.І. Даля, відому сьогодні, залишаються все ж таки маловивченими передумови початку його літературно-публіцистичної діяльності.

Творча історія літературних творів будь-якого художника слова починається, як правило, з відновлення процесу їхнього створення, для того щоб «...уточнити соціально-психологічні передумови й біографічні умови творчої роботи, повніше зрозуміти конкретно-історичний зміст твору в його завершеній формі» [1, 436].

З таких позицій й будуть розглянуті передумови початку літературно-публіцистичної діяльності Володимира Івановича. Мета статті – показати як гідне домашнє виховання і відмінне навчання в Морському корпусі сформували на ранньому етапі життя В. Даля і виробило у нього тягу до російського слова, поезії і прози, до публіцистичних роздумів про долю російської народної мови.

Дослідники життєдіяльності В. Даля одноставно визнають, що Володимир Іванович, ще будучи кадетом у Морському корпусі, займався літературою [2, т.1, XXVI; 397, 55]. Потім у Миколаєві «Даль сам уперше зайнявся творчістю» [3, 57]. Він писав навіть вірші. На підтвердження цього деякі дослідники, і передусім наш сучасник В.І. Порудомінський, тієї ж думки: «Напевно, і Даль, подібно до свого героя, готовий «просидеть ніч напролет над самородним творенням своїм, изложить все чувства свои в каком-нибудь подражании Нелединскому-Мелецкому, Мерзлякову, Дмитриеву, даже Карамзину, которого стихотворения новостію языка своего тогда еще невольно поражали и восхищали. Пушкина еще не было; я думаю, что он бы свел с ума нашего героя» [3, 57]. І далі В.І.Порудомінський робить важливе для нашого дослідження роз'яснення: «Серед архівних паперів Даля виявимо віршоване наслідування Карамзіну; напевно, були й інші самородні творіння, в яких автор слідував найвідомішим на той час поетам. І у Петербурзі, і в Миколаєві співали Неледінського-Мелецького «Выйду я на реченьку», співали Мерзлякова «Среди долины ровныя», Дмитрієва – «Стонет сизый голубочек», але Пушкін вже був» [3, 58]. І знову В.І. Порудомінський продовжує своє оповідання зі слова «напевно»: «Напевно, в повісті (щоб не читалася як автобіографічна) Даль заплутує час дії. Пушкін вже був, він жив зовсім поряд, в Одесі, коли Володимир Даль служив на Чорноморському флоті; наш мічман мимо Одеси не раз пропливав, крейсуючи, «крестя по морю» на своєму фрегаті» [3, 58].

Для уточнення соціально-психологічних передумов початку літературної, а потім і публіцистичної діяльності В. Даля наведемо хоча й трохи захоплені, але дуже правильні слова В.І. Порудомінського, які передають творчий стан В. Даля в ті юні роки: «Пушкін вже був, мічман Даль про нього знає, можливо і божеволіє, захоплюючись його творіннями. Є від чого з розуму сходити! Поки Даль тягне лямку в Миколаєві, є на світі «Руслан и Людмила», «Кавказский пленник», «Бахчисарайский фонтан» – не говорячи вже про вірші, які у всіх на устах і в пам'яті. І що ще примітно: Пушкін для Даля не тільки великий поет, але людина, сучасник, не тільки ім'я на обкладинці, але розмови, чутки, подробиці. Ось приятель Даля (на ім'я Рогуля) повідомляє його в листі про

їхнього загального знайомого; той смішно декламує вірші: насупить брови, закотить очі і вимовляє рядок за рядком без наголосів і підвищення голосу – так Пушкін читає (додає невідомий Рогуля), і стало прийнято йому наслідувати...» [3, 58].

Такого ж висновку доходить і відомий далезнавець, професор Ю.П. Фесенко: «До часу перебування Даля в корпусі належать його перші відомі нам літературні досліди у віршах. Вірші він продовжує складати й пізніше в м. Миколаєві, наводячи їх у листах до матері й сестри Пауліни, у заміжжі Шлейден. І хоча ці твори гідні більш докладного аналізу, обмежимося вказівкою на їх наслідування ...» [4, 27-28] Зі свого боку додамо, що у віршах Володимира Даля немає й натяку на волелюбність своїх попередників: Олександра Радищева й Олександра Пушкіна. Напевно, тому вже зрілий В. Даль надмірно строго оцінював ці й інші незрілі проби пера. На титульному аркуші його записної книжки 1817-1832 рр., що зберігається у Відділі рукописів Російської Державної бібліотеки і являє «...собой авторський конволют, що зшитий з різночасних зошитів» [4, 28], рукою В. Даля написано: «Все, что содержится в этой книге, отнюдь не для печати; это завещаю я всякому, кому могла бы со временем попасться она в руки» [5].

Таким чином, рання поезія В. Даля не була публіцистичною у високому розумінні цього слова. Вважаємо описане в «Мичмане Поцелуеве» дитинство й корпусне виховання героя, його вправи у віршуванні відносити й до автора цієї повісті. «Однак, – справедливо попереджає Ю.П. Фесенко, – довірившись багато в чому автобіографічній повісті В. Даля «Мичман Поцелуев», дослідниця (М.Я. Бессараб. – Прим. наша. – *Авт.*) помилково пише про плавання «Флори» біля кавказьких берегів...» [4,28].

Разом з тим, з огляду й на це попередження, і посилання П.І. Мельникова, В.І. Порудомінського, М.Я. Бессараб й інших дослідників на творчу спадщину В. Даля і його справжню біографію, написану ним самим, все-таки можемо впевнено сказати, що як поет, тим більше поет-трибун, В. Даль не відбувся.

До наших днів дійшла його «Автобиографическая записка», продиктована ним у березні 1872 року, незадовго до своєї смерті. Записка ця зберігалася в дочки його, Ольги Володимирівни Демидової, і вперше була надрукована в журналі «Русский архив» у 1872 році [6]. Звернемося до цього унікального, хоча й незакінченого публіцистичного документа й процитуємо ті місця з нього, які допоможуть нам надалі усвідомити джерела як цілого ряду художніх творів В. Даля, так і властиво мотивів його багатьох публіцистичних матеріалів.

«Прадеды мои, – диктував В. Даль, – по отцу были датчане и отец датчанин, вызванный Екатериною из немецкого университета (кажется, из Йены) в библиотекари. Он был богослов, знал древние и новые языки, даже еврейский, и в Петербурге с помощью вельмож (кажется, Ахвердова и других) рассудив, что ему нужен хлеб, отправился в Германию, в университет, в Йену и вышел доктором медицины» [2, т. 1, LXXXIII]. Якщо зіставити ці факти з життям батька Володимира Івановича, то побачимо, що він подібно Далю старшому досконало знав багато європейських мов (російську, німецьку,

французьку, англійську, польську і латинську) і також у свій час «вийшов доктором медицини». Але повернемося до «Записки».

«После этого он (батько Володимира Івановича. – Прим. наша. – Авт.) женился на Марии Фрейтаг¹, дочери бывшего на русской службе чиновника ломбарда и, вступив на службу, назначен врачом по горному ведомству в Петрозаводске. Не знаю, по какому поводу, он вскоре был переведен в Петербург в Кирасирский полк, стоявший в Гатчине. Отец мой был горяч иногда до безумия и с великим князем (Павлом) не ладил, а по обязанности являлся ежедневно к нему с рапортом... Ця батьківська рішучість передалася й синові, Володимирові Івановичу, що згодом раптово залишив престижну службу в Міністерстві внутрішніх справ і виїхав зі столиці в провінцію, у м. Нижній Новгород. Про деталі цього вчинку більш докладно буде розказано в інших статтях. Зараз же важливо відзначити, що ця рішучість у вчинках від батька передалася до сина: «Продумана позиція (В.І. Даля. – Прим. наша. – Авт.) «поза партіями» сполучалася в нього з активною цивільною позицією. Маючи природжений полемічний дар, він викликав широкий суспільний відгук у дискусіях: про гомеопатію, про народну грамотність, чистоту російської мови... В. Даль виступав не тільки як учасник, але й як організатор літературного й культурного життя тієї пори» [4, 15].

Але до цього пройдуть роки дитинства, юності... «...отец мой был переведен по горному же ведомству в Лугань, Екатеринославской губернии, где я и родился, после двух старших сестер, в 1801 году, 10 ноября. За мною следовали, кроме умерших в малолетстве сестер, братья: Карл, Лев и Павел. Карл был моряк и умер в Николаеве; Лев артиллерист – убит при взятии Варшавы в 1831 году, и товарищи поставили ему памятник. Павел, не кончив курса в Дерптском университете, умер чахоткою в Риме (где ему племянник, Лев Даль, поставил памятник уже гораздо позже). Меня с Карлом отдали в Морской корпус; это было летом в 1814 году 13 ½ годов» [2, т. 1, LXXXIV].

Залишимо «Записку» і повернемося в той час, щоб уточнити більш детально соціально-психологічні передумови до ранньої творчості В. Даля. На наш погляд, більш справедливо буде звернутися до матеріалів В.І. Порудомінського про В. Даля. Будь-яке строго документоване свідчення завжди постає у нього у світлі справжнього збагнення змісту життєвої діяльності історичної особи. «Така робота, – уточнює професор В.П. Анікін, – вимагає великої поінформованості й глибоких знань. Важливе загальне розуміння зображуваної епохи, але важливе й знання тисячі дрібниць – без цього немислимий рід літератури, у якому з таким успіхом працює Порудомінський. Він має якості, необхідні історикові-белетристів, у мірі, що нерідко перевершує підготовку вчених-фахівців» [7, 220]. Тому звернемося до слів В.І. Порудомінського: «Даль виріс у читаючій родині, і це надзвичайно важливо для його майбутнього. Але ж у пору Далева дитинства в багатьох будинках, крім Біблії, календарів і «Письмовника» Курганова, ніяких книг не

¹ В.І. Даль в «Автобиографической записке», продиктований в березні 1872 р., вже будучи невиліковано хворим, назвав свою матір першим її іменем Марією Фрейтаг. У формулярі батька, І.М. Даля, 1799 р. мати Володимира Івановича записана російським іменем Ульяна Христофорівна.

було. Даль дитиною читав, звичайно, Біблію, заглядав і в календарі – їх часто йменували «месячисловами» (у майбутньому Даль, що завжди вибирав російське слово, віддає перевагу саме цій назві) [3, 25].

Тяга в дитячі роки до читання передалася В. Далю не тільки по батьківській лінії. Ю.П. Фесенко пише: «Мати Уляна Христофорівна (177? – 1849) дочка письменниці-перекладачки М.І. Фрейтаг з роду французьких гугенотів де Мальї (I, II) – володіла п'ятьма мовами, чудово співала й грала на фортепіано. Її керівництво освітою сина було настільки результативним, що доречно говорити про особливу педагогічну систему. Адже через десятиліття В.І. Даль проніс любов до вивчення мов. Знадобилися йому й музичні знання для більш поглибленого збагнення народних пісень, що до того ж майстерно їм виконувалися. Навіть рукоділля, за яке мати саджала сина, не дарма розвивало спритність пальців і допомогло йому пізніше стати «чудовим хірургом». У березні 1872 р. В.І. Даль визнавав її особливий моральний вплив на себе й свого сина Льва Володимировича (1834-1878), академіка архітектури» [4, 21].

Навіть суворе подальше виховання в Морському корпусі не знищило морального впливу матері на Володимира Івановича: «Лучшие годы жизни, убитые мной при корпусном воспитании, не могли поселить во мне никаких добрых нравственных склонностей; им я обязан домашнему воспитанию. Отец мой был прямой, в самом строгом смысле честный человек, но в общении с нами несколько сух и иногда даже суров; но мать, разумным и мягким обращением своим, а более всего примером, с самого детства поселила во мне нравственное начало, окрепнувшее с годами и не покидавшее меня во всю жизнь. Не умею объяснить, как и чем это сделалось; но чувствую и сознаю, что это так и ныне, когда мне уже исполнилось 70 лет и когда сыну моему уже 35. Я сознаю это благое влияние материнского воспитания, и сын мой, ею же воспитанный, говорит о себе то же» [2, т. 1, LXXXIV].

Всім ходом історії розвитку й становлення публіцистики в Росії доведено, що високі моральні якості, які спонукають публіцистів на вираження основних сподівань народу, відігравали важливу роль у їхній творчості. Дослідник публіцистики В.В. Ученова, відзначаючи цей взаємозв'язок, пише: «Деякі особливості історичної долі Росії довгий час утруднювали широке відкрите обговорення зловбодених політичних питань, чому і покликана служити публіцистика. Проте ніякі перепони не могли зупинити пошуків волелюбної політичної думки народу, її існування в різних, не тільки «чисто» публіцистичних, формах. Ця думка вдягалася в жанри послання і проповіді, скомороської приказки і «подметного» листка... Вона була викликана прагненням підняти широкі верстви слухачів, читачів на боротьбу із соціальною несправедливістю, на боротьбу за свободу Батьківщини. І чим більше людей включалися в активну політичну діяльність, тим більш значне місце посідала вона в духовній культурі Росії» [8, 174-175].

Хоча Даль не належав відкрито до жодного політичного руху в Росії, ця загальна тенденція боротьби за соціальну справедливість укоренилася в ньому з юних років. У листі до академіка Я.К. Гроту від 1 серпня 1868 р. В.І. Даль визнав, що «святі моральні правила», так необхідні майбутньому

Громадянинові-публіцистові, укоренив у ньому батько: «Отец мой, силою воли своей, умел вскоренить в нас навек страх Божий и святые нравственные правила. Видя человека такого ума, учености и силы воли, как он, невольно всегда подчиняешься его убеждениям. Он при каждом удобном случае напоминал нам, что мы русские, знал язык как свой, жалел в 1812 году, что мы еще молоды и негодны и дал лошадям своим кличку: Смоленской, Бородинской, Можайской, Тарутинской и пр.» [9, 261].

Як бачимо, батько, великий патріот Росії, дуже шкодував, що не зміг жодного із синів своїх (через їхнє малолітство) послати на війну з Наполеоном. «Але бажання служити Росії він їм прищепив. Тому в 1814 році Володимир вступив до Петербурзького морського кадетського корпусу» [10, 4].

Але була ще подія загальна, історична – вона «ціле покоління виховала у вищому значенні, у цілому поколінні запалила гаряче почуття Батьківщини, любов до неї, у серцях цілого покоління породила гордість за свій народ і за свою належність до такого народу: ця подія – 1812 рік» [3, 31]. Вона «сильно надихала» хлопчика Володимира Даля, породжувала й укріпляла почуття, які жили в ньому до останнього дня. «Славное и памятное было время этот двенадцатый год!» – гаряче й переконливо скаже Даль через багато років» [3, 33].

Однак, як покажуть подальші наші дослідження, у долі В. Даля важливі не відзвуки Вітчизняної війни 1812 року в поезії О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, декабристів, не сліди її, а насамперед почуття, назавжди нею викликані. «Ці почуття, – справедливо затверджує В.І. Порудомінський, – утворили особистість В. Даля, і з цими почуттями він прожив життя й присвятив його російському слову» [3, 33]. Російському слову в ім'я його народу, вихованню його в душі беззавітного служіння Батьківщині.

Цей процес народження особистості Даля як публіциста добре передав професор філософії В.К. Суханцева в статті «В.І. Даль у контексті Західноєвропейської й слов'янської культур»: «Батько Даля – Йоганн, що назавжди став Іваном Матвійовичем, поліглот і дипломований лікар, добровільно покине Петербург і привезе на рудники Лисичого Байраку, у мазанки Кам'яного Броду (м. Луганська. – Прим. наша. – Авт.) два дипломи гуманітарних факультетів Йенського університету й клятвену обіцянку служити Росії. Рафінований світ найосвіченішого датського сімейства парадоксально перетнеться з вавилонським змішанням говорів Слобожанщини, терпким побутом мастерового люду, віршованої мови, що змиває всі етикети й норми. Тут народиться Володимир Даль; звідси родом його псевдонім «Козак Луганський»; звідси родом його генетичне вкорінення в цій, уже рідній, мові й разюче вміння слухати й чути подих народної мовної стихії» [10, 107]. На нашу думку, народництво В. Даля і його наступне генетичне вкорінення в рідній для нього російській мові породили Даля-лексикографа, письменника, етнографа й сміливого, правдивого публіциста.

Поки ж одинадцятирічний Володимир і його дев'ятирічний брат Карл складають, звичайно ж, під «диктування» батька, прохання на ім'я Олександра І про прийняття їх до Морського кадетського корпусу. Зусиллями професора

Ю.П. Фесенка розшукано цей цікавий документ і вперше повністю опубліковано в 1996 році з його коментарями [11, 168-170]. Наведемо його зміст лише фрагментарно для з'ясування форми й змісту прохань того часу й причин, що спонукали батьків Даля віддати своїх синів при повній їхній згоді в цей широко відомий на той час вищий (за нашими мірками) навчальний заклад:

«Всепресветлейший Державнейший великий Государь □

Император Александр Павлович самодержец
всероссийский Государь Всемиловейший.

Просят недорослы из дворян Владимир и Карл Ивановы сыновья Далья о нижеследующем.

Отец наш родной находится в службе вашего Императорского Величества Главным доктором Черноморского флота, ныне нам от роду 11 и 9 лет, обучены российской, французской и немецкой словесности, математике и рисовать, но в службу вашего Императорского Величества никуда еще не записаны, а желание имеем определиться в морской кадетский корпус; а потому всеподданнейше и просим к сему прошению...

Недорослы из дворян Владимир Иванов сын Далья и Карл Иванов сын Далья»*.

Але спочатку повернемося до тексту прохання. Отже, щоб стати кадетом Морського корпусу, необхідно було звернутися із чолобитною до самого «Державнейшого великого Государя імператора», що свідчить про високий ранг цього навчального закладу. «Морський корпус вважався одним із кращих навчальних закладів Росії, – пише М.Я. Бессараб у нарисі «Володимир Далья». І продовжує: «У привілеях і пільгах він поступався лише відкритому три роки тому Царськосельському лицю» [11, 15]. Звернутися до «Всепресветлейшого» із цього приводу могли лише діти дворян. На той час батько В.Даля, що служив старшим лікарем Чорноморського флоту, мав право «помістити синів у Морський корпус на казенний рахунок, тому що до цього часу йому було височайше подароване дворянство» [11, 15]. По-третє, у проханні чітко зазначені його причини й мотиви: «...ныне нам от роду 11 и 9 лет, обучены российской, французской и немецкой словесности, математике и рисованию, но в службу вашего Императорского Величества никуда еще не записаны, а *желание* (выделено нами. – Авт.) имеем определиться в морской кадетский корпус; а потому всеподданнейше и просим...»

Таким чином, можна зробити висновок, що продовження освіти в корпусі з матеріальної й престижної сторони влаштовувало як батьків Володимира Даля, так і його, а також брата Карла. Вони були «недорослы из дворян», але не Митрофанушками за Фонвізіним. «Володимир і Карл були підготовлені значно краще за інших, випробування витримали успішно» [12, 18].

Однак у похилі роки в «Автобиографической записке» В. Далья із незрозумілими ряду дослідників гіркотою й жалем згадає про «негативне» виховання в корпусі: «Что скажу об этом воспитании, о котором в памяти остались одни розги, так называемые дежурства, где дневал и ночевал

□ * Текст приведено у відповідності з сучасними вимогами графіки і пунктуації.

барабанщик со скамейкой, назначенной для этой потехи*[□]. Трудно только поверить, что не было другого исправительного наказания против шалости, лени, и даже в случае простой бессмысленной досады любого из числа 25 офицеров...»

Это было тем тяжелее, что о самой возможности такой жизни и не слыхивали дома. Отец был строг, но очень умен и справедлив. Мать добра и разумна и отлично занималась обучением нашим, насколько могла. У нас были только учителя Штурманского училища, к которым мы ходили на дом; учителя рисования и математики. Прочему учила мать, которая знала, кроме немецкого и русского, еще три языка. Бабушка по матери, М.Ив. Фрейтаг, даже была русская писательница, и значилась в Смирдинском каталоге [2, т. 1, LXXXIV, LXXXV].

Строго наслідуючи логіку міркування В.Даля, багато дослідників його життєдіяльності справедливо зауважували, що моральний гніт, яким супроводжувалося навчання в корпусі, залишив незабутні картини в пам'яті майбутнього публіциста 2, т. 1, 2; 397; 504; 34]. Не будемо заперечувати очевидне, але є й інші трохи відмінні думки, які добре виразив В.І. Порудомінський: «Було, звичайно, усе було – чи маємо підстави не вірити нашому правдивому Далю! Але як повірити, що одні негідники, недоумки, тупиці, що вчили «тільки для виду», виховали цілу плеяду чудових воїнів і мореплавців?...» [3, 39]. Ми додамо: і такого як В.І. Даль – письменника й публіциста.

Але, можливо, для В. Даля не підходило «казармене» життя в корпусі, навчання. «Добродушний товстун Карл, – пише М.Я. Бессараб, – швидко освоївся на новому місці, а Володя важко звикав до суворого казарменого режиму». І відразу: «Добре ще, що йому дісталася зручна спальня на другому поверсі, де кімнати були більш високі, ніж на двох верхніх поверхах. До того ж, Володине вікно виходило на Неву, про що він радісно повідомив у листі батькам» [11, 18-19].

Виходить, не все так уже й погано. На наш погляд, подібні прийоми «згущення фарб» у дослідженнях заважають відтворенню справжньої історичної реальності, з одного боку, а з іншого – заважають більш повному відтворенню духовного світу тих, кому присвячуються ці дослідження. Адже саме в ньому, у цьому світі, закладаються початки творчих спонукань, їхні мотиви. От, приміром, справжні слова В. Даля про методику викладання в корпусі: «Но что сказать о науке в корпусе! Почти то же, что о нравственном воспитании: оно было из рук вон плохо, хотя для виду учили всему. Марк Филиппович Горковенко, ученик известного Гамалеи и наш инспектор классов, был того убеждения, что знание можно вбить в ученика только розгами или серебряною табакеркою его в голову. Эта табакерка всякому памятна. «Там не так сказано, говори теми же словами», – и затем тукманку в голову. Это было

[□] *У фільмі Микити Михалкова «Сибірський цірольник» прекрасно передана ця обстановка, і вона не викликає у глядачів негативних почуттів.

приветствие Марка Филипповича при вступлении в бесконечный ряд классов...»

Після цих рядків мимоволі виникає цілком резонне запитання, як за таких обставин народився ще в стінах корпусу нарисовець із широким діапазоном художніх пошуків при створенні так званих «суднових журналів»? На нашу думку, відповідь криється в більш детальному розгляді цих обставин, не покладаючись тільки на незакінчену «Автобиографическую записку» В. Даля, а також інші твори письменника-публіциста. «Потрібно, просто необхідно зіставляти спогади», – наполегливо радить В.І. Порудомінський і слідує цьому правилу [3, 40]. Так, він реабілітував, а вірніше, по-російському сказати, частково відновив репутацію як Морського корпусу в цілому, так і окремих викладачів. За зрозумілими причинами неможливо все, написане В.І. Порудомінським із цього приводу, навести в даному дослідженні, тому обмежимося лише тими фрагментами з його тексту, які дозволяють торкнутися важливого для нашого дослідження споконвічного світу публіцистичної творчості В. Даля: «По одному з Далем дзвону живе сутулуватий, нестройової виправки кадет з рудизною в рідкому, зачісаному на скроні волоссі і спокійною задумливістю в світлих, трохи витрішкуватий очах – майбутній адмірал Нахимов, і завтрашній військовий історик відзначить справедливо, що «в обороні Севастополя всі головні флотські начальники» були випускниками корпусу і що на нашій планеті «багато з відкритих знов островів, а також відомі миси і пагорби, названі іменами офіцерів, вихованців корпусу».

Було, звичайно, було» [3, 39].

Були безглузді задачки з підручника арифметики, складеного багнет-юнкером Войтяховським у віршах, але не одним цим підручником починався й закінчувався в Морському корпусі курс математики. «Були, – продовжує В.І. Порудомінський, – дикі, найдурніші лайки вчителя французької мови Тріполі й німецького вчителя Белоусова. («Белоус... Чорноус...» – з неросійською своєю доганою кричав Тріполі, угледівши супротивника; той кидався на нього з кулаками: «Ах ти пудель!» А обоє добродії поважні, у чинах ледь не генеральських...) Але от у спогадах іншого Далева однокашника читаємо, що безглуздий Тріполі (на додаток до інших своїх дивацтв чомусь ніколи не знімав капелюха) учив бажаючих італійській мові, головне ж – латині, якої був і знавець і любитель: у класі він піднімався на споруджену з табуретів трибуну й вимовляв перед захопленими кадетами промови давньоримського оратора Цицерона.

Було, було... Читаємо в спогадах про вихователя Метельського, що забороняв кадетах згадувати слово «заметіль» («Не смій говорити «заметіль», говори – хуртовина!»), про вчителя Груздева, який сердився, почувши слово «грузді». Але поруч можемо покласти інші спогади – у них вичитаємо, що Метельський був людиною доброю і наскільки міг намагався вберегти хлопчиків від тілесних покарань. Ще один колишній кадет, якого доля привела 14 грудня 1825 року на Сенатську площу, а потім обдарувала Сибіром і каторгою, згадує, що саме від Груздева довідався спочатку про російську словесність. Потрібно, просто необхідно зіставляти спогади...» [3, 40].

У цьому випадку Порудомінський зіставив спогади В. Даля і його товариша по Морському корпусу, майбутнього декабриста Д.І. Завалишина, який написав згодом статтю «Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля» [13, 323]. Професор Ю.П. Фесенко із цього приводу помітив: «Хоча стаття Завалишина з'явилася через 25 років після публікації Є.В. Даль (дочки В. Даля. – Прим. наша. – Авт.), писалася вона, безперечно, як безпосередній відгук і, треба думати, залишилася відомою Є.В. Даль. Особливо Завалишина пожолобило порівняння (дочкою В. Даля. – Прим. наша. – Авт.) «німецьких» порядків у Дерптському університеті з порядками «російськими» у Морському кадетському корпусі не на користь останнього» [4, 225].

У цьому випадку виявився правим Порудомінський, що використовував прийом зіставлення різних документів. Повернемося знову до «Автобиографической записки», продиктованої В. Далем дочці наприкінці днів і обірваної на півслові: «Марк Филиппович Горковенко, ученик известного Гамалеи и наш инспектор классов, был того убеждения, что знания можно вбить в ученика только розгами и серебряною табакеркою его в голову. Эта табакерка всякому памятна. «Там не так сказано, говори теми же словами» – затем тукманку в голову – это было приветствие Марка Филипповича при вступлении в бесконечный ряд классов...» Як досвідчений дослідник творчості В. Даля, В.І. Порудомінський відразу «нагадав» Володимирові Івановичу про його лукавство: «Розповідаючи (про Горковенка. – Прим. наша. – Авт.), повинно бути посміхнувся лукаво; був гріх, одного разу пожартував, як шкодливий кадет, старий Даль, – уважний читач «Толкового словаря» виявить, що слідом за словом «табакерка» замість звичайного прикладу – прислів'я укладач раптом узяв та і приписав: «Вот так и пойду стучать табакеркой по головам!» – говоривал наш учитель математики в Морском корпусе» – і не гірше за інші мемуари «увічнив» незабутнього Марка Пилиповича.

Далі Порудомінський зробив вірний, на наш погляд, висновок: «Нехай деякі викладачі дійсно учили «для годиться» – важливо, що змушували (не заважали, у всякому разі) учитися. Кращі вихованці корпусу подовгу просиджували над книгами (найстараннішим дозволялось навіть займатися «зверх програми» з дев'ятої вечора до одинадцятої ночі в кімнаті чергового), ходили в Гірський музей, Кунсткамеру, Медико-хірургічну академію – дивитися досліди, самі засиджувалися біля інструментів і приладів. На практиці й у навчальних плаваннях по Маркизовій калюжі – так «на честь» тодішнього морського міністра маркиза де Траверсі охрестили флотські Фінську затоку – кадети визначали широту й довготу, обчислювали точку знаходження судна на карті, вели астрономічні спостереження, робили докладний опис берегів.

Інші кадети, звичайно, і вчилися «для годиться», але в корпусі було прийнято пишатися кращими, знаючими вихованцями – їх величали по-стародавньому «Зеєманами» (так при Петрові на голландський манер іменували кращих знавців морської науки).

Даль, без сумнівів, належав до «зеєманів». Звичайні його оцінки: «відмінно», «добре», «дуже добре», «досить добре», з поведінки «ні в чому не замічений» (теж найвища похвала)» [3, 42]. До того ж В. Даль ніколи не

знавав тілесних покарань, тому що вчився чудово. «Уроки тривали (у корпусі. – Прим. наша. – Авт.) із сьомої до одинадцятої й із другої до шостої. Іноземним мовам, математичним і морським наукам учили вранці, «словесним» – увечері». [12, 19]; «Урок, чи-то алгебра або геометрія, слід вивчати напам'ять» [12, 20]. На перший погляд здається, що такі «навантаження» на кадетів надмірні. Але це лише на перший погляд. Як можна, приміром, запам'ятати алгебраїчну формулу або довести геометричну теорему без їхнього виучування напам'ять!? Мабуть, тут починаються джерела майбутньої публіцистичної майстерності письменника В. Даля. «Володимир Даль просиджував за своїми щоденниками весь вільний час. Записував влучні слівця, смішні випадки з кадетського життя або просто звички офіцерів і вихованців» [12, 23]. Мабуть наприкінці, на заході свого життя Даль «призабув» ці факти. До того ж треба врахувати, що «записка» не була закінчена ним. Однак, досліджуючи сьогодні ці факти, можна констатувати, що під час навчання в Морському корпусі В. Даль виступав у подібних випадках як починаючий журналіст, що збирає первинну інформацію, яка потім знайде своє місце в майбутніх дорожніх нарисах – «Судовых журналах», розповідях і повістях, листах і зверненнях.

Таким чином, ми підійшли до думки, що В. Далю на ранній стадії його особистісного розвитку ніхто не забороняв, не заважав розширювати свій світогляд, займатися збиранням інформації, тому що, можливо, ще в ранні роки він інтуїтивно усвідомив початкові рядки з Біблії: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог». На схилі віку він прийде до висновку, що космос, жива й нежива природа пронизані інформацією, вона начебто розлита в природі. «Учені, прихильники атрибутивистської теорії інформації, вважають її невід'ємною, істотною властивістю (атрибутом, звідси й назва) Всесвіту й думають, що вона постійно циркулює у мирозданні й людському співтоваристві» [14, 8].

Найближчим «людським співтовариством» для В. Даля були кадети, їхні викладачі, воєначальники, батьки, брати й сестри. І ми, читаючи ранні праці В. Даля, стаємо очевидцями різних взаємин у цьому співтоваристві. Треба вміти тільки спостерігати, вчасно записувати, запам'ятовувати побачене і почуте, а потім переробляти первинну інформацію, оприлюднювати створену на цій основі літературну працю. Саме так і робив юний Даль.

Література

1. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева; Редкол.: Л.Г. Андреев, Н.И. Балашов, А.Г. Бочаров и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
2. Даль В.И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений: В 8-и т. / Подгот. текстов, сост., предисл. В.Я. Дерягина, З.С. Дерягиной; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М.: Столица, 1995.
3. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст. возраста / Худож. Ю. Иванов; послесл. В.П. Аникина. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 222 с.: ил. – (Пионер – значит первый; Вып. 86).
4. Фесенко Ю.П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. – 262 с.
5. Российская государственная библиотека. – РО. Ф. 473. Карт. 1. Ед. хр. 1. – Л. 1. – 365.

6. Даль В.И. Автобиографическая записка / Сообщ. О.В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 2246-2250.
7. Аникин В.П. Новая книга о Дале: Послесл. // В.И. Порудоминский. Жизнь и слово. – М., 1985. – С. 220-221.
8. Учёнова В.В. От вековых корней: становление публицистики в русской культуре. – М.: Мысль, 1985. – 275 с.
9. Грот Я.К. Воспоминания о В.И. Дале: (С извлеч. из его писем); Воспоминания о П.П. Пекарском // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.
10. Анпилогова Ю.Ю. Жизнь и творчество В.И. Даля // Владимир Даль в социокультурном пространстве XXI столетия. – Луганск, 2003. – 238 с.
11. Фесенко Ю.П. И.М. Даль и В.И. Даль по архивным документам // Пятые Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 160-179.
12. Бессараб М.Я. Владимир Даль. – М.: Моск. рабочий, 1968. – 264 с.: ил. – библиогр.: с. 259. – Указ. имен.: с. 260 – 263.
13. Завалишин Д.И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля: (По поводу статьи В.И. Даль (По воспоминаниям его дочери)) // Русская старина. – 1904. – №8. – С. 321-339.
14. Свитич Л.Г. Профессия: журналист: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 255 с.

Евдокимов Н.О. Предпосылки начала литературно-публицистической деятельности Владимира Даля.

В статье рассмотрены вопросы влияния на юного Даля добротного домашнего воспитания и отличного обучения в Морском корпусе, которые в дальнейшем стали предпосылками начала его литературно-публицистической деятельности.

Ключевые слова: источники публицистики, родители Даля, воспитание, обучение, Морской корпус, записная книжка, публицистика.

Evdokimov N.O. Pre-conditions of beginning of literary-publicism activity of Vladimir Dalaya.

In the article the questions of influence are considered on young Dalaya of durable home education and excellent teaching in the Marine corps, which in future became pre-conditions of beginning of him to literary-publicism activity.

Keywords: sources of publicism, parents of Dalaya, education, teaching, Marine corps, notebook, publicism.

ББК 338.24.021.8 "1965-1969" Косыгин

Кравец Ю.А., Ковалева А.В.

**ХОЗЯЙСТВЕННАЯ РЕФОРМА КОСЫГИНА (середина 60-х - нач. 70-х гг. XX века):
УРОКИ РЕФОРМЫ, УСПЕХ И УПУЩЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ**

В статье анализируются причины, хронологическая последовательность, масштабы и результаты проведения хозяйственной реформы Косыгина в СССР.

Ключевые слова: экономическая реформа, Косыгин, СССР, промышленность, народное хозяйство, сельское хозяйство, хозяйственный расчет

Поскольку Украина на современном этапе своего развития проводит различные экономические реформы, актуальность изучения реформ представляется очевидной. Главным образом, она объясняется возросшим в

последнее время интересом историков, экономистов и других исследователей к изучению путей реформирования экономической модели советского государства на разных этапах его развития. Интерес к данной проблеме неразрывно связан с поисками экономической и социальной стабильности на современном этапе развития Украины. Достижение этой цели неотъемлемо связано с необходимостью анализа влияния экономических реформ на изменение внутренней ситуации в государстве. На современном этапе развития Украины вопрос о месте и роли государственных структур в экономической жизни страны стоит очень остро. Степень возможности и необходимости участия государства в регулировании рыночных отношений остается дискуссионной проблемой. Таким образом, изучение самого характера экономических преобразований в СССР в рассматриваемый период в условиях господства командно-административной модели управления народным хозяйством приобретает безусловную важность.

Цель исследования – проанализировать процесс разработки основных положений экономических реформ в СССР в середине 1960-х гг. и осуществление на практике намеченных преобразований, а также ее влияние на экономику Советского государства.

Историография проблемы формировалась практически одновременно с началом проведения в жизнь экономических преобразований во второй половине 1960-х гг. Это во многом было обусловлено неподдельным интересом многих ученых и экономистов к проводимым реформам, сам характер и природа которых породил множество дискуссий в печати. Следует обратить внимание на монографию В.К. Гусева «Эпоха реформ» [1], поскольку автор, анализируя процесс подготовки экономических реформ в середине 1960-х гг. и проведение их в жизнь. Отдельного упоминания заслуживает монография Ю.В. Арутюняна «Социальная структура сельского населения СССР» [2], поскольку в ней автор затрагивает вопросы, связанные с влиянием экономических преобразований в нашей стране в изучаемый период на изменение уровня жизни сельского населения. Одним из современников изучения данной проблемы является итальянский историк Джузеппе Боффа, который в своей книге «История Советского Союза» [3] раскрывает суть экономической реформы и причины неудач.

На Октябрьском (1964 г.) пленуме ЦК КПСС произошла смена руководства партии и страны. Первым секретарем ЦК КПСС стал Л.И. Брежнев, председателем Совета Министров СССР А.Н. Косыгин, председателем Президиума Верховного Совета СССР Н.В. Подгорный.

Еще при Хрущеве видные советские экономисты выступали с предложениями радикальной экономической реформы, суть которой состояла в переходе от административной, командной экономики к рыночным отношениям. Эта идея была поддержана Хрущевым, а после его отстранения от власти разработку новой экономической реформы возглавил Косыгин. Решениями мартовского (1965) и сентябрьского (1965) Пленумов ЦК КПСС эта реформа получила формальное одобрение и поддержку со стороны партии.

Суть реформы 1965 г. можно свести условно к трем важнейшим направлениям: во-первых, проведение мероприятий по повышению материальной заинтересованности коллективов предприятий в увеличении производства и улучшения качества продукции; во-вторых, осуществление мер по совершенствованию планирования, нацеленные на то, чтобы планы гарантировали пропорциональность развития отраслей народного хозяйства и рост технического уровня производства [4, 62]; в-третьих, реорганизация управления промышленностью путем ликвидации совнархозов и создания министерств, причем, не только общесоюзных, но и союзно-республиканских, которые обеспечивали бы единую техническую политику и технический прогресс.

«Организуемые министерства, – говорил А.Н. Косыгин, будут работать в совершенно других, новых условиях, когда функции административного управления промышленностью сочетаются со значительным усилением хозрасчетных методов и экономических стимулов, когда существенно расширяются хозяйственные права и инициатива предприятий» [5, 290]. Мотивы были как экономические, так и политические: отмеченные реформационные отвечали интересам большинства союзных республик.

Ключевой задачей экономической реформы был переход от административных методов управления народным хозяйством к экономическим. Предлагалось усилить воздействие и роль стоимостных инструментов: цены, прибыли, кредитов, процентов, премий и пр. В этой связи под реформаторские преобразования подводилась теоретическая база, смысл которой состоял в признании товарной природы социалистического производства. Другой важной задачей реформы провозглашались усиление оперативно-хозяйственной самостоятельности предприятия. Реформа объявила предприятия основным звеном социалистической экономики. Усиление самостоятельности означало существенное сокращение централизованно спускаемых плановых показателей. Адресное директивное планирование не устранялось, но ограничивалось всего несколькими показателями (вместо 30-9), среди которых были объем реализации продукции, фонд заработной платы, прибыль рентабельность. Выполнение плана теперь выражалось не в валовых показателях, а в объеме реализованной продукции, т. е учитывалось только то, что действительно было продано.

Предприятия получили небывалую свободу: они могли самостоятельно планировать темпы роста производительности труда, снижение себестоимости, устанавливать величину средней заработной платы. Все это создавало заинтересованность предприятий в рентабельной работе и улучшении экономических показателей.

И, наконец, реформа закладывала идею перевода всех предприятий на полный хозяйственный расчет. Это предполагало управление предприятиями посредством экономических стимулов. Для предприятий устанавливались долговременные экономические нормативы и налоговые платежи, определяющие взаимоотношения с госбюджетом: плата за фонды, рентные платежи, нормативы формирования фондов развития и экономического

стимулирования. Личные стимулы тесно увязались с итогами работы всего предприятия.

Согласно принципам экономической реформы, часть прибыли предприятий должна была оставаться в полном распоряжении самих производителей.

Произошли заметные изменения и в системе ценообразования: оптовые цены стали более объективно отражать реальные производные затраты и предприятия уже могли получать прибыль от реализации своей продукции. В ходе хозяйственной реформы были пересмотрены явно устаревшие оптовые цены 1955 года в сторону их повышения. В результате этого в 1968 году почти все отрасли промышленности стали рентабельными. Из этой прибыли предприятия должны были вносить в бюджет плату за производственные фонды, фиксированные (рентные) платежи, а также могли образовывать свои поощрительные фонды.

В 1967 году на новые хозяйственные условия стали переводить целые отрасли промышленности, и к концу года работало по-новому уже 15% предприятий, на долю которых приходилось 37% промышленной продукции [6, 332].

В решениях сентябрьского (1965г.) Пленум ЦК КПСС отмечалось, что новые цены должны обеспечить функционирование вводимой системы распределения прибыли. Это означало, что цены на продукцию всех предприятий должны быть достаточно высоки, чтобы обеспечить образование трех поощрительных фондов по утвержденным сверху нормативам, внесение в бюджет платы за основные фонды и оборотные средства, финансирование капитальных вложений на предприятии в соответствии с централизованным планом. Последнее означало, что если Госплан наметил на год 10 млн. руб. централизованных инвестиций предприятию, то Госкомцен должен был повысить цены на его продукцию до уровня, обеспечивающего «самофинансирование» инвестиций. Идея самофинансирования провозглашалась уже тогда, но только это было не самофинансирование, а финансирование за счет средств потребителя, приобретающего продукцию по завышенным ценам в условиях дефицита и диктата поставщика (монополизма производителя) [7, 127].

Новые для того времени цены были рассчитаны, исходя из всех этих задач, и введены в действие в 1967г. (не в 1965г., а два года спустя, поскольку в советской экономике примерно такой срок был необходим для пересчета всех государственных цен). С тех пор ценообразование прочно встало на путь подгонки цен под распределение денежных средств между сферами народного хозяйства, его отраслями, предприятиями и даже внутри предприятия (на три поощрительных фонда).

В 1965 г. были приняты меры для того, чтобы улучшить положение в сельском хозяйстве.

Закупочные цены на сельскохозяйственную продукцию оставались ниже стоимости. После их повышения в 50-х гг. в колхозах и совхозах производственные затраты на единицу продукции существенно выросли.

Продавая продукцию государству, хозяйства терпели убытки. К тому же передовые хозяйства обычно получали дополнительные задания - они должны были сдавать продукцию и за отстающих, за тех, кто не мог выполнить план по сдаче продукции государству. Поэтому увеличение производства было невыгодно - соответственно увеличивались убытки.

Поэтому в 1965 г. Было решено изменить порядок государственных закупок. Закупочные цены были снова повышены с таким расчетом, чтобы довести их до уровня стоимости, чтобы колхозы не терпели убытков при продаже продукции государству. Розничные цены при этом оставались на прежнем уровне, а разница покрывалась из государственного бюджета.

Объем обязательных закупок был уменьшен и было объявлено, что он останется неизменным до 1970 г. Поэтому, кроме обязательных закупок, были введены свободные (дополнительные к обязательным), но цены при этих свободных закупках были повышены на 50% сравнительно с ценами обязательных. Предполагалось, что хозяйствам будет выгодно сдавать государству продукцию сверх плана [8, 365].

Второй отмеченной тогда причиной отставания сельского хозяйства был его низкий технический уровень. Были полностью механизированы вспашка, сев, уборка и молотба зерновых, но почти все работы по производству технических культур, картофеля, овощей, почти все работы в животноводстве остались ручными. Особенно отставали те направления технического прогресса, которые обеспечивали интенсификацию: производство удобрений, мелиорация, селекция. Ведь механизация не повышает урожайность, она лишь сокращает затраты труда. В годы семилетки земля получала в 10 раз меньше удобрений, чем положено по агротехническим нормам.

Поэтому в 1965 г. Было решено резко увеличить государственные ассигнования на повышение технического уровня сельского хозяйства, на производство сельскохозяйственных машин и минеральных удобрений. Тогда же была поставлена задача комплексной механизации, т.е. переключение основных сил на механизацию тех работ, которые оставались ручными.

Третьим отмеченным тогда недостатком была слабая специализация сельского хозяйства. Когда натуральные, т.е. многоотраслевые хозяйства крестьян объединяли в колхоз, получалось многоотраслевое хозяйство колхоза. Эта многоотраслевая структура не соответствовала принципу крупного товарного производства, но она была закреплена системой государственных закупок: колхоз должен был сдать государству определенный набор продуктов - зерно, овощи, мясо, молоко и т.д. Более того - этот набор был почти одинаковым для колхозов разных природных зон. Доходило до того, что колхоз покупал некоторые продукты на рынке, чтобы сдать государству, потому что сам он этих продуктов не производил. И было принято решение снова усилить специализацию сельского хозяйства. Все эти решения были правильными, научно обоснованными, но представляли собой паллиатив: они не могли быть полностью реализованы без ликвидации колхозно-совхозной системы [9, 368].

Реализация принятых решений столкнулась в основном с серьезными трудностями. Тем не менее сейчас уже очевидно, что реформа дала крупный экономический и социальный эффект. Восьмая пятилетка в течение которой, она осуществлялась, была лучшей из последних пяти пятилеток. Среднегодовой темп прироста национального дохода составил 7,1 %, производительность труда выросла за 5 лет на 37 % и что, важно, одновременно была практически остановлена тенденция к падению фондоотдачи. Реальные доходы населения выросли на 33 % – лучший показатель с середины 50-х годов [10, 98].

Эффект реформы, несомненно, оказался ниже ожидаемого. Объяснения причины, следует, прежде всего назвать недостаточную комплексность осуществлявшихся мер, и, главное, непоследовательность в выполнении принятых решений.

Во-первых, партийные решения предусматривали, что наряду с расширением самостоятельности предприятий и укреплением хозрасчета должны развиваться также хозяйственные связи, оптовая торговля средствами производства. Тем самым хозрасчетным фондам предприятий было бы придано материальное обеспечение [11, 98].

Эти новшества оказались несовместимыми с системой фондирования и разрядки и, поскольку она сохранялась, были отвергнуты.

Во-вторых, реформа оптовых цен 1967 г. затронула методы ценообразования в смысле формулы цены, но в целом принципы его сохранялись. Базой цен остались затраты, среднеотраслевые или индивидуальные, цены по-прежнему не учитывали дефицитность продукции и поэтому не могли способствовать сбалансированности, они также не были увязаны с планом. Не решена была проблема гибкости цен. Полномочия предприятий в области ценообразования формально оставались равными нулю, хотя практически производители влияли на уровень цен, поскольку составляли калькуляции к их проектам; потребители же лишены были и этих возможностей. В итоге сохранился дезориентирующий эффект цен и, стало быть, выгодное обществу не стало выгодно предприятиям, т.е. условия для полноценного хозрасчета не сложились [12, 241].

В-третьих, сохранилась оценка предприятий по выполнению плана в объемных стоимостных показателях. Откровенный «вал» заменили объемом реализации в расчете на усиление роли потребителя. Но расчет не оправдался. Факторы, определяющие низкий вес роли потребителя, оказались гораздо более существенными, чем влияние на поведение предприятий объем реализации при затратных ценах оказался совсем лучше вала.

В-четвертых, в первое время предприятия получили определенную возможность формировать план по номенклатуре, поскольку до них доводились задания только по важнейшим позициям. Поначалу они озирались, против т.н. «воздушного вала», но затем приспособились. В условиях затратного ценообразования, при оценке по выполнению плана реализации, такая самостоятельность порой стала поворачиваться против интересов общества.

Проблему можно было решить двояко: либо доведение до логической завершенности реформы, что предполагало перестройку ценообразования и

финансово-кредитной системы, отказ от фондирования и переход к оптовой торговле; либо возвратом к более детальному планированию номенклатуры продукции, других показателей с ущемлением самостоятельности предприятий. Выбран был второй путь. Уже в начале 70-х годов до предприятий доводились задания по производству более детально, чем в 1965г. Вновь стали утверждаться показатели производительность труда, себестоимости и др. По фондам экономического стимулирования наряду с нормативами стали планироваться объемы показателей. Подробнейшим образом регламентировались все доходы и расходы предприятий [13, 99].

В-пятых, материально-финансовая несбалансированность заметно усилилась стремлением повысить значимость экономических стимулов, в частности, за счет фондов материального поощрения, без поддержки их мерами по выщелению экономической ответственности и созданию дополнительных источников товарных ресурсов. Предполагалось, что рост доходов будет связан с ростом результатов. Но это если и произошло то не в тех пропорциях и не в тех страстях. Для роста производства потребительских товаров и услуг не были выделены необходимые ресурсы, не были созданы должные стимулы. Для предупреждения роста несбалансированности требовалось либо увеличение доли фонда потребления, либо относительное замедление роста ОФП. На деле же доля фонда потребления сократилась с 73,5 % в 1965г. до 70,5 % в 1970г., а ОПФ выросли в сравнении с седьмой пятилетки на 20 %.

Основной урок, который следовало бы извлечь из этого опыта, состоит в том, что мероприятия по перестройке экономического механизма не обходимо планировать в увязке с материальными пропорциями, с распределением ресурсов. Другой выход – тесная связь между экономическими стимулами и их обеспечением. Без этого экономические стимулы неэффективны, но попутки усилить их, в том числе с целью подъема производства и улучшения сбалансированности, могут приводить на деле к ее ухудшению [14, 100].

В-шестих, ограниченность и краткосрочность успехов реформы во многом объясняется диссонансом между вводимым экономическим механизмом и изменения в организационной структуре. Замысел сделать новые министерства органами управления посредством экономических методов не удался.

Таким образом, реформа управления экономикой, проведенная А. Косыгиным, как важнейшее мероприятие его правительства, хотя и позволило ослабить административный нажим управления, все еще в сущности централизованного, почти не изменила функционирование механизмов производства и обмена, не устранила предыдущих недостатков. Немаловажную роль в сворачивании реформы сыграла позиция Л. Брежнева, который с самого начала высказывал ей недоверие, а также нежелание большинства лидеров административно-командной экономики отказаться от привычных методов управления, что привело в последующем к падению темпов прироста производства (стагнации) и отставанию по ряду отраслей [15, 123].

Ошибочным был также курс Л. Брежнева и его окружения на сохранение тотального огосударствления экономики (что сопровождалось ростом теневой сферы) и на продажу сырья, ставя экономику страны в зависимость от

колебаний мировой конъюнктуры и обрекая на отставание в области научно-технического прогресса. К упущенным возможностям следует отнести нежелание брежневского руководства углубить реформу и перевести ее на рыночные отношения с созданием многоукладной экономики при допущении мелкой частной собственности (при руководящей роли коммунистической партии) по образцу нэпа, югославского или немного позднее (с 1978 г.) китайского социализма. Если бы в СССР в 70-е годы победил «китайский» вариант реформ, то перспективой развития Советского Союза могло стать его превращение в самый мощный экономический организм мира, учитывая его ресурсы, территорию и население. США бы не выдержали конкуренции .

Но брежневское руководство пошло по иному пути – тотального огосударствления с соответствующим ростом теневой экономики, с раздутым военно-промышленным и топливно-энергетическим комплексами в ущерб другим отраслям с нерешенной продовольственной проблемой, что предопределило угрозу распада страны в ближайшем будущем.

Перспективы дальнейшего изучения в данном направлении мы видим комплексном изучении реформы Косыгина, акцентируя особое внимание на изучении личности Косыгина, как политического деятеля и влияние этого на реформы.

Литература

1. Гусев В.К. Эпоха реформ / В.К. Гусев. – М., 2001.
2. Арутюнян Ю.В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю.В. Арутюнян. – М., 1971.
3. Бофф Дж. История советского Союза / Дж. Боффа: В 2 т. – Т.2 – М.: Международные отношения. – 1990.
4. Фирсов Ю. Косыгин и его время / Ю. Фирсов //Российский экономический журнал.- 2004.- № 5-6. - С.62.
5. Косыгин А.Н. Избранные речи и статьи / А.Н.Косыгин. - М.: Политиздат, 1974. - 434 с.
6. Тимошина Т.М. Экономическая история России / Т.М. Тимошина. – М.,1999. – 497 с.
7. Экономическая теория: в 2-х ч. – Ч. 2 /Под ред.И.КЛарионова, Н.Н.Пилипенко. – М.,2005. – 287 с.
8. Берхин И. Б. История СССР. Советский период / И.Б. Берхин. М., 1987 – 407 с.
9. Берхин И. Б. История СССР. Советский период. Указ. работа. – С. 368
10. Ясин Е.Г. Хозяйственные системы и радикальная реформа / Е.Г. Ясин. – М. Экономика, 1989 – 318 с.
11. Там же. – С. 98.
12. Воробьев Ю. Ф. К исследованию опыта реформы 1965 г. / Ю.Ф. Воробьев // Вопросы истории развития хозяйственного механизма в СССР. – М., 1988. – С. 241.
13. Ясин Е.Г. Хозяйственные системы и радикальная реформа. Указ. работа. – С. 99
14. Там же. – С. 100.
15. Разуеваева Н.Н. Проблемы и трудности социально- экономического и политического развития СССР в 1961-1985гг / Н.Н. Разуеваева // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9. – С. 123.

Кравець Ю.А., Ковальова А. Економічна реформа Косигіна (середина 60-х – початок 70-х рр.): уроки, успіхи та невикористані можливості.

В статті аналізуються причини, хронологічна послідовність, масштаби та результати проведення господарської реформи Косигіна в СРСР.

Ключові слова: економічна реформа, Косигін, СРСР, промисловість, народне господарство, сільське господарство, господарський розрахунок.

Kravec Y.A., Kovaleva A.V. The Economic reform of Kosygin (medium of 60 - beg.70): the Lessons of the reform, success and lost possibilities.

This article is analyzed the reasons, chronological sequence, scales and results of the undertaking the economic reform Kosygin in USSR.

Key words: economic reform, Kosygin, USSR, industry, national economy, agriculture, economic calculation.

УДК 658.286:001:62:929

Кудіна І.О.

КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті висвітлено етапи становлення та функціонування Київського комерційного інституту (1906-1917).

Ключові слова: залізнична освіта, комерційні курси, інститут, Київський комерційний інститут

Історія освіти в Україні нараховує декілька століть. Україна завжди мала порівняно високий рівень освіченості, що було пов'язано, з одного боку, з давніми культурними традиціями в галузі освіти, з іншого - існуванням досить розгалуженої мережі навчальних закладів. Історія вищої освіти на Україні бере початок від заснування Києво-Могилянської Академії, яка виникла на базі Колегії. На території Західної України перший університет було засновано в 1661 р. у Львові. У 1805 р. відкривається перший на Наддніпрянській Україні університет у Харкові. Згодом, у 1820 році, в Ніжині була відкрита Гімназія Вищих Наук, яку в 1875 році було перетворено на Історико-філологічний інститут, перший педагогічний вуз на Україні. В 1834 р. в Києві засновано університет Святого Володимира.

Першим вищим спеціальним навчальним закладом на Україні став Харківський Ветеринарний інститут (1871 р.). У 1865 р. в Одесі було відкрито Новоросійський університет, третій на Україні. В 80-90-х роках засновано ряд вищих спеціальних закладів, таких як Харківський Технологічний інститут (1884 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославську вищу гірничу школу (1899 р.) [1]. Кількість вузів хоча повільно, але зростала і на 1905 рік їх існувало вже 13, з яких 3 - були жіночими.

Крім державних закладів до системи вищої освіти належали неурядові вузи, які були створені з ініціативи інтелігенції і на гроші торгово-промислових кіл. Особливого поширення приватна вища школа набула після 1905 року. Однак, ці вузи вже не задовольняли потреби в високоосвітчених спеціалістах з різних галузей промисловості, торгівлі, транспорту.

В циркулярі від 9 липня 1904 р. за № 6412 генерал-губернатор М.В. Клейгельс так обґрунтував необхідність заходів для загальнокультурного розвитку населення Південно-Західного краю: "Благоустройство на таком огромном пространстве и благосостояние многомиллионного населения возможны только тогда, когда будут приняты меры к общему культурному развитию этого населения в связи с его промышленной деятельностью, при наличии самых разнообразных бытовых, естественноисторических и экономических условий губернии [2].

"Реалізація політичних цілей, практичні потреби, необхідність в спеціалістах, розуміння зв'язку між добробутом держави та загальним культурним рівнем вся ж примушувала уряд збільшувати витрати на освіту, йти на відкриття нових навчальних закладів, турбуватися про вдосконалення системи освіти" [1]. Аналіз бюджету Російської імперії кінця ХІХ - поч. ХХ ст., дає підстави твердити, що витрати по відомству МІСІ невпинно зростали.

Лев Когут в книзі "Україна і московський імперіалізм" приводить такі дані щодо росту коштів, які виділяла держава на народну освіту: 1700 р. - 4000 руб. (0,1 % від загальних коштів), 1794 р. - 629000 руб. (1,28% від загальних коштів), 1860 р. - 2765000 руб. (1,0% від загальних коштів), 1870 р. - 81150000 руб. (2,2% від загальних коштів), 1892 р. - 23156000 руб. (3,95% від загальних коштів), 1901 р. - 43309000 руб. (4,2% від загальних коштів) [3]. Хоча бюджет для народної освіти зростає, але "в Росії далеко ще до тої ролі, котру відіграє народна освіта по культурних краях в державнім бюджеті" [6].

Аналіз постанов, розпоряджень, циркулярів Міністерства Народної освіти, звітів опікунів учбових округів, доповідей міністрів, документів Синоду на межі ХІХ –ХХ ст., дають підстави твердити, що сановники Російської імперії добре розуміли необхідність розвитку вищої освіти для держави. В задачі освіти входило не кількісне забезпечення спеціалістами, а наголошувалося, в першу чергу, на підготовку кадрів найвищої кваліфікації за різними професіями.

В доповіді кінця ХІХ ст. Міністр народної освіти граф Делянов говорив: "Важно не привлечение к высшему образованию большого числа лиц, а поставление избранного и способного меньшинства в условия, благоприятные для широкого развития талантов... Умственное вооружение нации также требует средств и жертвований, как и вооружение материальное, и также, как это последнее, вызывается требованиями государственной пользы" [7].

Таким чином, перед вузами кінця ХІХ – поч. ХХ ст. ставились завдання підготовки висококваліфікованих спеціалістів, поширення загальної освіченості в суспільстві. Швидкий розвиток на початку ХХ століття промисловості, торгівлі, сільського господарства, транспорту, в тому числі і залізничного, вимагав поповнення їх новими кваліфікованими кадрами з вищою освітою за різними спеціальностями.

Період кінця ХІХ – поч. ХХ ст. в історії вищої освіти цікавий тим, що, як і сьогодні, система вищої освіти реформувалася, йшов процес пошуку найбільш оптимальних шляхів підготовки висококваліфікованих кадрів. Започаткували свою діяльність багато нових, недержавних установ. Усі ці обставини сприяли

тому, що професор Університету св. Володимира Митрофан Вікторович Довнар-Запольський, добре розуміючи необхідність вищої спеціальної освіти, 11.02. 1906 р., подає записку Київському губернатору щодо відкриття Вищих комерційних курсів. Вже 28.02.1906 р. Київський губернатор подає лист до Генерал-Губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній (зарєєстрований в канцелярії Генерал-Губернатора 02.03.1906 р.), в якому підтримує відкриття Вищих комерційних курсів в м. Києві. Заперечень від Генерал-Губернатора не було і 12.08.1906 р. йому надходить лист від Міністра Торгівлі і Промисловості (зарєєстрований в канцелярії Генерал-Губернатора 16.08.1906 р.) щодо затвердження Міністерством “Статуту Вищих комерційних курсів М. В. Довнар-Запольського в м. Києві”. На оригіналі статуту є напис “Утверждено липня 27 дня 1906 року Управляючим Міністерства Торгівлі і промисловості Товаришем Міністра О. Штоф – вірно в. о. Тимчасово-управляючий навчального відділу» [3].

Таким чином, 1 вересня 1906 року у м. Києві почали діяти Вищі комерційні курси М.В. Довнар-Запольського.

В статті “О высшем коммерческом образовании”, яка надрукована в “Обозрения преподавания семестра 1907-1908 г.” [4]? М. В. Довнар-Запольський доводив ідею “высокой полезности высшего коммерческого образования”, вказував, що необхідність такої освіти була потрібна давно, бо наші студенти вимушені були вчитися за кордоном, виплачуючи за освіту подвійну плату. Так, тільки в Лейпцигу в 1906 році навчалося 217 студентів. Щоби йти по вірному державному і економічному шляху недостатні тільки досвід і капітал, потрібні ще знання вищих прикладних та економічних наук, а також широка загальна освіта.

Згідно “Обозрения преподавания семестра 1906-1907 г.” [4] на Вищих комерційних курсах викладались такі науки:

- економічні;
- юридичні;
- комерційні;
- фізико-математичні;
- загальноосвітні;
- література і мистецтво;
- нові мови (англійська, французька, німецька);
- практичні заняття (в тому числі і стенографія).

Кожний розділ наук мав перелік предметів, що викладалися, при чому цей перелік з кожним роком збільшувався.

Так, в семестри 1907-1908 років до предметів додалися “Історія філософії”, “Література”, “Художній реалізм в літературі і мистецтві”, “Товарознавство”, до практичних занять додалося фотографування.

Цікаво відзначити, що в переліку предметів, які викладалися, була технологія виробництв, товарознавство, а також *гігієна житла*, промислова гігієна (*вентиляція, опалення, освітлення і т.і.*), засоби її покращення, вплив промисловості на здоров'я, соціальна гігієна (*боротьба з поширеними*

хворобами, профілактика), це свідчить що питанням екології приділялося багато уваги.

12 травня 1908 р. Вищі комерційні курси були реорганізовані в Київський Комерційний інститут [5]. Тоді ж було відкореговано “Статут Вищих комерційних курсів” і видано “Статут Київського комерційного інституту” [3]. Згідно цього статуту “общее заведование институтом вверялось Совету института”.

Рада під керівництвом директора інституту складалася з:

- почесних членів інституту;
- членів учбового комітету;
- представників установ, яки субсидіювали інститут;
- почесних попечителів.

Основні функції Ради інституту були такі:

- обрання директора;
- установавання відділів і підвідділів;
- визначення плати за право навчання і за екзамени;
- обрання почесних членів інституту;
- і таке інше, що визначало основну політику інституту.

Директор, який обирався з членів Ради інституту, затверджувався Міністром торгівлі і промисловості. Окрім Ради інституту існувало ще і Правління інституту, яке займалося безпосередньо учбовими і фінансовими справами і за свої дії звітувало Раді інституту.

Інститут утримувався на кошти, які надходили від:

- членів Ради інституту;
- плати студентів за освіту;
- пожертвувань .

До 1911р. до цих коштів додавалися кошти від майна та доходи від продажу виробів учбово-допоміжних відділів.

Кожного року інститут друкував “Обозрения преподавания Киевского Коммерческого Института” [4], з яких дуже добре видно, як швидко розвивався інститут, скільки нових спеціальних предметів з’являлося в кожному семестрі.

В “Обозрении преподавания семестра 1908-1909 г.” [4] вказувалось, що до числа студентів приймалися особи обох статей. Прийом студентів здійснювався 2 рази на рік – до 1-го вересня та до 15-го січня. Приймалися особи з вищою та середньою освітою на одне або два відділення. В цьому семестрі додалися підвідділ страхування і оцінювання, педагогічний, залізничний та спеціальні галузі залізничної страхової і оціночної справи. Обов’язковими предметами на залізничному підвідділі були:

- експлуатація залізниці (технічна експлуатація служби руху; тяги; колії сполучення; комерційна експлуатація залізниці; сигналізація; телеграфування);
- залізничне товарознавство;
- залізничне рахівництво і контроль;
- залізничне законодавство;

- залізнична гігієна;
- економія шляхів сполучень.

Практика студентів була не менше 2 місяців.

Плата за семестр становила 50-55 рублів.

Для вступу до Інституту потрібні такі документи:

- метричне свідоцтво;
- свідоцтво щодо звання;
- свідоцтво щодо освіти;
- свідоцтво щодо приписки до призовної дільниці.

У виданні “История и современное состояние Киевского Коммерческого Института” вказувалось: “Киевский коммерческий институт принадлежит к разряду высших учебных заведений и имеет целью сообщать учащимся познания по предметам высших коммерческих и экономических наук, готовят их к практической деятельности в торговле, в промышленных учреждениях, к финансово-технической, государственной и общественной службе, а равно и к преподаванию специальных предметов в коммерческих учебных заведениях. Соответственно этим задачам предметы преподавания в Институте распределяются между двумя отделениями: экономическим и коммерческо-техническим. Сверх того, для более детального изучения некоторых отраслей знания учреждены специальные подотделы:

Железнодорожный подотдел предназначен для лиц, желающих посвятить себя служебной деятельности на железных дорогах (в правлениях и управлениях, в службах движения, коммерческой, материальной, сборов, в главной бухгалтерии)”[5].

Окрім залізничного підрозділу діяли:

- Страховий;
- Банківський;
- Педагогічний;
- Земсько – міський та ін.

Економічна наука включала у себе такі предмети: економічна географія, сільськогосподарська економія, економічна історія Росії, економічна політика, політична економія, статистика, земське і міське господарство, історія господарського побуту Західної Європи, економічна географія Південно-Західного краю, фінансове право, місцеві фінанси.

Юридична наука включала до себе такі предмети: історія російського державного права, російське державне право, громадянське право, процес, карне право, міжнародне право, адміністративне право, спеціальний курс міжнародне право, загальне вчення про державу, енциклопедія права.

Крім того викладались такі предмети: загальна і нова російська історія, філософія, і педагогіка.

З спеціальних предметів викладались:

- точні науки: вища математика, страхова математика, фізика, неорганічна і органічна хімія, аналітична хімія;
- технологічні: хімічна технологія, товаровознавство, практична геологія, гірничозаводське діло, машинознавство, електротехніка;

- комерційні: комерційна арифметика, фінансові обчислення, політична арифметика, загальне рахівництво, банківське, фабричне, сільськогосподарське рахівництво, техніка банківського діла і багато інших.

Серед прикладних наук - цілий ряд спеціальних курсів по залізничному господарству. Більшість предметів супроводжуються практичними заняттями.

При цьому студенти самі були зацікавлені в поглибленні своїх знань. Так, наприклад в “Протоколі Засідань Комерційного відділення від 05.11.1910р.” зазначено:

”4. Удовлетворить просьбу слушателей об увеличении числа занятий в лабораториях;

9. Удовлетворить просьбу слушателей об утверждении практических занятий по службе движения, вагонному хозяйству и телеграфированию”.

А в “Протоколі Засідань Комерційного відділення від 04.11.1911р.” зазначено: ”Организовать новые курсы для железнодорожного подотдела - железнодорожного счетоведения и железнодорожного права.”.

Для бажаючих ознайомитися з іншими спеціальними предметами, періодично читаються курси, наприклад, холодильна справа, дрібний кредит, кооперація і таке інше. Всі студенти обов’язково проходили виробничу практику. В 1911 році в Інституті вже є свій музей, лабораторії, бібліотека, медпункт, *студентські гуртки, земляцтва, каса взаємодопомоги*.

Спочатку Київський Комерційний Інститут брав приміщення в оренду, з 1909 вже мав свою садибу, яка виходила фасадом на три вулиці: Бібіковській Бульвар (бульвар Шевченко), Несторовську (вул. І. Франко) і Пироговську і займав площу 888,5 кв. саж. Тут були розташовані головний корпус, в якому розміщені учбово-допоміжні установи, аудиторії і канцелярія; аудиторний і лабораторні корпуси й житловий будинок.

В 1906 році — в перший рік існування Вищих комерційних курсів — нараховувалось 239 студентів, далі їх число суттєво збільшувалось:

1906 - 239 студентів,

1907 - 344 студентів,

1908 - 530 студентів,

1909 - 606 студентів,

1910 - 1037 студентів,

1911 - 2100 студентів,

1912 - 2928 студентів,

1913 (на 15.09) - 3942 студентів.

С 1908 року Інститутом видається науковий журнал “Известія Киевскаго Коммерческаго Института”, в якому друкуються наукові твори професорів і роботи студентів.

Наукова діяльність проводилась в наукових товариствах: “Общество экономистов” і “Общество любителей социальных знаний”. Інститутом проводились екскурсії на підприємства і в промислові міста, кращі студенти відряджались за кордон з метою вивчення досвіду в різних галузях торгівлі, промисловості, транспорту. Студентам надавалась можливість займатися

науковою працею. В Інституті були створені кабінети з необхідними матеріалами, апаратами, літературою, роботи проводилися під керівництвом досвідчених викладачів і асистентів.

Аналіз розглянутих матеріалів дозволяє зробити висновки, що викладання в Київському комерційному інституті було на високому рівні. В повному обсязі вивчалися спеціальні і точні науки, які потрібні для практичної роботи в промисловості, на транспорті, в торгівлі і комерції. Крім того, багато уваги приділялось загальноосвітнім, гуманітарним і екологічним предметам, які робили професіонального спеціаліста ще і інтелігентною людиною і свідомим громадянином. Використати дещо з досвіду освітньої роботи Київського Комерційного Інституту не зашкодило би освітянам і в теперішній час.

Література

1. Коржів Д. Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець ХІХ-початок ХХ століть) – Вінниця: ПП “Центр генеалогії і біографіки”, 1996.-16 с.
2. Всеподданейший Отчет Киевского, Подольского й Волынского генерал-губернатора за 1901 год. - Б,м., б.г. - С.6.
3. Историчний архів м. Києва. “Дело о ходатайстве проф. Довнар-Запольского об разрешении ему учреждения Высших Коммерческих Курсов. 02.03-16.08.1906 г.” // Фонд 442. – Оп.636.- Спр.123. - Арк.1-10.
4. Историчний архів м. Києва. “Обозрения преподавания, расписание лекций, список преподавателей, устав Киевского Коммерческого Института” // Ф.442.- Оп.661. – Спр.2. - Арк. 252-291.
5. История и современное состояние Киевского коммерческого института. – К.: Видання Київського комерційного інституту, 1913. – 32 с.
6. Когут Лев. Україна і московський імперіалізм. - Львів: Політична бібліотека, 1916. - С.179.
7. Сборник постановлений по МНП. – Т.8. - Спб.: Общественная польза, 1892. - С.1477.

Кудина И.О. Киевский Коммерческий институт: история создания и функционирования.

В статье освещаются этапы становления и функционирования Киевского коммерческого института (1906-1917).

Ключевые слова: железнодорожное образование, коммерческие курсы, институт, Киевский коммерческий институт.

Kudina I.O. Kyiv Commercial Institute: history of creation and functioning

The stages of becoming and functioning of the Kyiv Commercial Institute are reflected in the article (1906-1917).

Key words: railway education, Commercial courses, Institute, Kyiv Commercial Institute.

УДК 94 (100): 327.8 «1927-1928»

Ласкавий Д.В.

УГОДА «ПРО ЧЕРВОНУ МЕЖУ» І ВИРІШЕННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ (1927-1928)

Досліджено міжнародну боротьбу нафтової дипломатії навколо проблеми поділу «османської спадщини» у 1927–1928 роках.

Ключові слова: нафта, дипломатія, угода, Великобританія.

Східне питання завжди було і залишається однією з найцікавіших тем, за якою вже написано дуже багато різної за якістю та змістом наукової літератури й щороку продовжують з'являтися нові й нові праці, поповнюючи й без того величезний список дослідників чи не найгострішої проблеми міжнародних відносин нового та новітнього часу. Однак серед такого великого розмаїття суперечливої історіографії, увагою представників якої, здавалося, охопленні всі сторони проблеми, все ще залишається очевидним не тільки брак досліджень із нафтового аспекту Східного питання, а й розуміння безпосереднього зв'язку між власне самим питанням і міжнародною боротьбою за нафту у провінціях колишньої Османської імперії.

Так, зокрема, у вітчизняній історіографії на сьогодні немає навіть однієї праці, присвяченої дослідженню цієї теми. Не на багато краще ситуація з висвітленням означеного питання й у радянській та сучасній російській історіографії, хоча її представникам належить чимало праць, у яких йдеться або згадується про міжнародну боротьбу за нафту на Середньому Сході у кінці першої третини ХХ століття. Однією з останніх робіт, у якій у порівнянні з багатьма іншими події 1927–1928 років знайшли більш детальне висвітлення, є кандидатська дисертація Г.Н. Валиахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)», захищена у 1999 році [1].

На думку автора, угода «Про червону межу» стало великим кроком Турецької нафтової компанії до встановлення монополії на отримання концесій та видобуток нафти в Іраку, ліквідувала конкуренцію між власниками компаній та закрила перед аутсайдерами шлях до іракської нафти, ставши прототипом аналогічних нафтових комбінацій, але вже у масштабах усього світу [1, 187]. Разом з тим, жодним чином не знижуючи значущості цієї роботи, слід зазначити, що Г. Валиахметовою, вочевидь у силу своїх причин та особливостей проведеного нею дослідження, не використано чимало документів, які дозволяють відкрити нові сторінки в історії укладання угоди «Про червону межу».

Розвінчати міфи і зняти маску містичності з компанії, яка була першопрохідцем міжнародного нафтового бізнесу у районі Перської затоки і головним претендентом на персько-месопотамську нафту, спробував відомий представник англійської історіографії Р. Фер'є у своїй двотомній праці «Історія «Бритіш петролеум» [18]. Перший том вийшов з друку в Кембриджі у 1982 році і присвячений становленню та розвитку Англо-перської нафтової компанії у 1901–1932 роках.

Вочевидь, створюючи книгу, автор розраховував не тільки на істориків, а й на спеціалістів з нафтової промисловості, тому помістив у неї багато технічної інформації про розвідку, видобуток, переробку і транспортування, якість нафти та нафтопродуктів. Така інформативна насиченість безумовно свідчить про величезну кількість спеціальних джерел і літератури, проаналізованих Фер'є. Проте в той самий час відчувається деяке інформаційне перенавантаження, що створює певні труднощі для розуміння усіх тонкощів боротьби міжнародної

нафтової дипломатії навколо умов укладання угоди «Про червону межу», які, до того ж, не завжди чітко виписані й доволі часто згадувалися лише у разі потреби чи для повноти картини історії компанії. Разом з тим, зауважимо, така позиція автора цілком зрозуміла, оскільки праця присвячена виключно Англо-перській нафтовій компанії, а все інше є фоном її історії.

Серед новітніх праць, у яких тим чи іншим чином, йдеться про міжнародну боротьбу за нафту на Середньому Сході в цілому та угоду «Про червону межу» зокрема, головне місце безперечно посідає книга «Здобич», що належить перу американця Д. Єрґіна [19]. Написана на перетину наукової та науково-популярної літератури, у 1998–2000-х роках його книга стала справжнім бестселером у багатьох країнах, отримала престижну Пулітцерівську премію. Не в останню чергу такому гучному успіху твору сприяла цікава і підкупаючи читача манера автора викладати матеріал у стилі, більше схожому на журналістське розслідування з елементами політико-економічного детективу, ніж на традиційне наукове дослідження. «Здобич», зайнявши по праву чемне місце у рядку фундаментальних праць з історії світової нафтової промисловості, тим не менш не є вичерпним дослідженням.

Зрозуміло, що в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була, неможливо висвіти всю світову історію боротьби за нафту, не кажучи про розмаїття проблем зовнішньої політики великих держав, тому числі Великобританії і США, пов'язаних із боротьбою за поділ так званої «османської спадщини». Навіть така велика книга об'ємом у 888 сторінок (хоча у порівнянні з 800-сторінковим першим томом «Історії «Бритіш петролеум» Р. Фер'є не так і багато), не дивлячись на усю її винятковість, далека не тільки від висвітлення усіх подробиць, а й навіть значної частини важливих подій, не кажучи вже про усіякі підводні течії й рушійні сили нафтової політики великих держав і компаній, що спонукали їх піти на укладання угоди «Про червону межу».

Таким чином, метою даної статті є, спираючись на джерела та здобутки відомої історіографії, дослідити боротьбу міжнародної нафтової дипломатії у 1927–1928 роках навколо укладання угоди «Про червону межу» як складову процесу вирішення великими державами Східного питання після першої світової війни.

Нафтовий фактор, виникнувши на початку ХХ століття як черговий елемент великодержавного суперництва провідних європейських країн на Середньому Сході, вже напередодні Першої світової війни став невід'ємною складовою міжнародних відносин у цілому і чи не головним чинником у англо-німецьких відносинах у Месопотамії і англо-російських у Персії зокрема.

Однак якщо стосовно нафти Персії все виглядало більш-менш зрозумілим, Великобританія і Росія займали свої ніші, хоча, авжеж, кожна хотіла отримати ще й сусідську, то в питанні про майбутнє ще навіть невідкритих покладів у Месопотамії такої ясності не було. Спроби Великобританії та Німеччини домовитися між собою з месопотамського питання навесні-влітку 1914 року, відомі в історіографії з легкої руки німецького історика Г. Хальгартена як англо-німецьке зближення-зіткнення, плавно перетекли у війну, впродовж якої

стратегічна важливість нафти разом із цінами збільшилась у декілька разів [4, 620]. «Перша світова війна, – за словами американського дослідника А. Семпсона, – змусила усі західні уряди боляче усвідомити важливість нафти для виживання й призвела до розвитку того, що було названо «нафтовою дипломатією» [5, 59].

Тому не випадково на Паризькій мирній конференції 1919 року питання про майбутнє нафтоносних провінцій колишньої Османської імперії стало наріжним у порівнянні з іншими. Проте, не знайшовши в Версалі прийняттого для всіх компромісного рішення проблеми поділу спадщини «хворої», точніше вже померлої, «людини Європи», учасники сповненого протиріч англо-франко-американсько-турецького квартету впродовж 1920–1926 років знов і знов поверталися до життєво важливого питання про майбутнє нафти Близького та Середнього Сходу, доки врешті-решт не дійшли згоди.

Вдалому пошуку компромісу сприяли дві речі, які трапились у 1927 році. По-перше, головою ради директорів Англо-перської нафтової компанії став Дж. Кедмен, ділова людина і науковець із світовим ім'ям, досвідчений у нафтових справах ділок, який, будучи представником поміркованої частини британських правлячих кіл, прихильно ставився до «Роял датч-Шелл» і, образно кажучи, вважав, що краще погане співробітництво зі «Стандард ойл» та іншими американськими компаніями, ніж хороша англо-американська нафтова війна. По-друге, 14 жовтня того самого року із свердловини «Баба Гургур №1» глибиною у 1521 англійський фут забив фонтан нафти заввишки 50 футів. За перші 24 години із свердловини витекло 90 000 барелів нафти (13 000 тон), а за наступні вісім днів ще від 50 000 до 60 000 барелів (від 7000 до 8500 тон) щодня. «Це була подія надзвичайної важливості, яка знаменувала початок епохи видобутку нафти в Іраку», – наголосив той самий Кедмен у своєму меморандумі, представленого на розгляд уряду, «Доказ існування нафти в Іраку» від 28 березня 1928 року [6, 241].

Проте, за словами голови Англо-перської нафтової компанії, «Ірак продовжував залишатися дуже примітивною країною з майже повністю відсутньою хоч якої-небудь системою комунікацій, що вочевидь серйозно обмежить експлуатаційну діяльність Турецької нафтової компанії» [6, 241]. Іншими словами, після того, як омріяна іракська нафта врешті-решт була відкрита і з примарного об'єкта міжнародного суперництва руками буровиків перетворилось на реальний, перед британським урядом постало гостре питання про її транспортування з місць видобутку. Єдиним виходом із складної ситуації мала стати побудова залізниць і нафтопроводів з Іраку до портів на узбережжі Східного Середземномор'я. На думку, Дж. Кедмена і голови «Роял датч-Шелл» Г. Детердінга найкращим напрямом з усіх можливих була лінія Багдад – Хайфа, але лише за умови одночасного проведення залізниці та трубопроводу, які разом переважають так недоліки як висока вартість будівництва, спричинена протяжністю маршруту [6, 235].

Про важливість цієї проблеми для цілої Британської імперії яскраво свідчить хоча б той факт, що у рамках урядового комітету імперської оборони був створений підкомітет з «тлумачення запропонованого будівництва

залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа» на чолі з лордом Стенхоупом. Члени підкомітету підготували та 13 червня 1928 року представили на розгляд комітету доволі об'ємну та ґрунтовну доповідь, присвячену вивченню шляхів вирішення цієї проблеми [6, 231–240].

«Беручи до уваги викладені міркування, ми думаємо, маючи обережність припустити, що ця залізниця не буде, по факту, побудована у найближчому майбутньому як незалежне комерційне ризиковане підприємство і що реалізація проекту можлива лише за умов допомоги вкладами від нафтових компаній або зацікавлених урядів, чи їх усіх разом узятих», – було наголошено у доповіді, підписаній лордом Стенхоупом [6, 239]. Тобто, у підкомітеті, проаналізувавши ситуацію, дійшли висновку, що ні британському уряду, ні контрольованій ним Турецькій нафтовій компанії самотужки не потягнути розробку нафтових родовищ в Іраку.

Виходячи із розуміння тієї простої істини, що жодній країні і жодній компанії ні яким чином не вдасться встановити одноосібний контроль над всіма потенційними родовищами нафти, її видобутком та збутом, а подальший опір призведе лише до збитків і послаблення з таким трудом завойованих позицій, англійці та їх конкуренти пішли на взаємні поступки. Результатом компромісу стала так звана «Групова угода», більш відома як угода «Про червону межу», укладена 31 липня 1928 року.

Її лейтмотивом стала домовленість про спільний поділ усієї нафти, відкритої та видобутої у межах колишньої Османської імперії й існуючої Туреччини, в рамках відновленої Турецької нафтової компанії, по 23,75% акцій якої належало Англо-перській нафтовій компанії, «Компані Франсез де Петроль», «Роял датч-Шелл», Розвиваючій близькосхідній компанії і ще 5% відомому нафтовому ділку К. Гюльбенкяну. Жодна інша компанія, незалежно від приналежності до тієї чи іншої держави, ні яким іншим чином, окрім як через угоду з Турецькою нафтовою компанією, не могла отримати доступ до нафти колишньої Османської імперії.

Іншими словами, Великобританія, Франція й особливо США, які на словах завжди активно виступали за дотримання всіма учасниками міжнародних відносин принципу «відкритих дверей» і рівних можливостей, на справі додержувалися зворотної лінії: палкі прибічники вільної торгівлі та інших ліберальних ідей самі між собою домовилися про обмеження конкуренції в нафтовій справі на Близькому та Середньому Сході.

Таким чином, за останню чверть ХХ століття проблема приналежності й експлуатації нафтоносних територій колишньої Османської імперії стала не просто невід'ємною складовою Східного питання, а його найважливішим аспектом. Якщо питання статусу Проток, Палестини, Східного Середземномор'я, Західної Вірменії хоча й складала єдиний вузол міжнародних протиріч, але кожне лежало в геополітичній площині окремо й на середину 1920-х років були загально урегульовані, щоправда залишившись тліти під папером різних угод і домовленостей, то питання експлуатації іракських нафтових родовищ завдяки угоді «Про червону межу» виходило далеко за географічні межі підмандатного Великобританії королівства Ірак. Воно

охоплювало всі перелічені території, включаючи власне й саму Туреччину, відтворивши єдине геополітичне поле «османської спадщини», з таким трудом спочатку поділеної, а потім, як бачимо, знов об'єднаної її «спадкоємцями» у рамках Турецької нафтової компанії під формальним проводом Великобританії.

Проте було б помилкою вважати угоду «Про червону межу» безповоротним вирішенням нафтового аспекту Східного питання, остаточною перемогою Великобританії у міжнародній боротьбі за нафту в районі Перської затоки. США та американський капітал не влаштувала відведена їм Великобританією та англійським капіталом роль молодшого партнера. Тому виходячи з аналізу змісту, обставин і умов, укладання у 1927–1928 роках названої угоди, можна припустити, що вона більше нагадувала таку собі вимушену перерву, тимчасове перемир'я, на яке з радістю пішли стомлені суперники, сподіваючись як найшвидше відновити сили й продовжити боротьбу. Логіка перебігу наступних подій повністю підтверджує дане припущення, але вже це тема окремого дослідження.

Джерела та література

1.Валиахметова Г.Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.

2.Ferrier R.W. The History of British Petroleum Company / Ferrier R.W. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – Vol. 1. – 801 p.

3.Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Ергин Д.– М.: ДеНово, 1999. – 888 с.

4.Хальгартен Г. Империализм до 1914 года: Пер. с нем. / Хальгартен Г. – М., 1961. – 617 с.

5.Sampson A. The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made / Sampson A. – N.Y.: The Viking Press, 1975. – 352 p.

6.CAB 24/202. Cabinet Memorandum: The Proposed Baghdad-Haifa Railway and Pipeline. Report. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-202.pdf>.

Ласкавий Д.В. Соглашение «О красной черте» и разрешение Восточного вопроса (1927–1928).

Исследована международная борьба нефтяной дипломатии вокруг проблемы дележа «османского наследства» в 1927–1928 годах.

Ключевые слова: нефть, дипломатия, соглашение, Великобритания.

Laskavyi D.V. The Red Line Agreement and solving the Eastern question (1927–1928).

In the article, there is a searching of international struggle of oleaginous diplomacy about the problem of sharing «an ottoman inheritance» in 1927–1928.

Key words: oil, diplomacy, agreement, Great Britain.

УЧАСТЬ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ (ОГЛЯД ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ)

У статті-повідомленні подається джерелознавчий аналіз відбудови народного господарства крізь призму участі у ній інвалідів Великої Вітчизняної війни, на основі введення нової джерельної бази.

Ключові слова: джерела центральних архівів, інваліди, відбудова народного господарства.

Робота з архівними матеріалами потребує, по-перше, чіткого визначення переліку фондів у яких можуть бути зосереджені матеріали з теми; по-друге, визначення класифікаційних ознак стосовно: а) рішень партійно-урядових структур; б) звітів місцевих органів та організацій про їх виконання. Відповідно до вказаних ключових ознак, автор, у своїй статті-повідомленні, зосередив свою увагу на аналізі маловідомих документів, що виявлені ним у Центральному Державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центральному Державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).

Серед документів ЦДАГОУ дослідник виділяє декілька груп матеріалів, що можуть підлягати вивченню стосовно визначеної проблематики.

Насамперед, аналізувався фонд 1, що стосувався збережених джерел про діяльність КП(б)У. Із матеріалів архівного фонду 1, опису 23, частини 1 (особливого сектору ЦК КП(б)У - таємна частина) за 1941-1946 рр. заслуговують на увагу і мають безпосередній науковий інтерес для вивчення відношення комуністичної партії та її керівників до різних соціальних груп, в тому числі й до інвалідів Великої Вітчизняної війни, такі: 809, 822 – по Ворошиловградській (нині – Луганській) області; 812 – по Сталінській (нині – Донецькій) області; та загальні, що надають змогу вивчити специфіку відносин центральної партійної організації до регіональних, майже на районному та сільському рівнях. Водночас, названий опис надав можливість виявити низку матеріалів секретного характеру про особливості взаємовідносин керівників партії та місцевих партійних діячів у плані загальної політики та її виконання на регіональному рівні (справи 1513, 1514, 1573).

У цьому ж сенсі маловідомими є документи названого першого фонду, опису 70 про спроби влади нормалізувати та посилити свій вплив на окремі соціальні верстви суспільства. Специфіка формування документів та матеріалів в українських архівах сприяла тому, що вони узагальнювалися, насамперед, як союзні документи. Справи 162 та 172 містять проекти партійних постанов та інші рішення стосовно усталеної соціальної стратифікації Радянського Союзу, та про відношення до інвалідів Великої Вітчизняної війни, як економічного так і соціального характеру.

До однієї зі значимих груп указанного архівного фонду автор відносить вихідні телеграми за підписами секретарів ЦК КП(б)У, стосовно питання мобілізації робітників, включно з інвалідами Великої Вітчизняної війни, до відбудови народного господарства. У документі справи 73, опису 30, фонду 1, наводяться дані про набір робітників на відбудову визволених районів країни. Є листи від секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченко секретарям визволених областей України, з наказом мобілізувати необхідну кількість людей, включно з інвалідами Великої Вітчизняної війни. У справі 101 цього ж фонду, що датована 14.05.1944-30.08.1944, надаються дані про трудовлаштування та матеріальне забезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни. Її матеріали дозволяють дійти висновку про те, що, навіть в умовах наявності командно-адміністративної системи, умови війни та участь в ній Радянського Союзу, вимагали від партійно-адміністративних органів досить таки належного відношення до інвалідів Великої Вітчизняної війни. Наведена довідка про працевлаштування, навчання та матеріальне забезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни, згідно якої видно, що тільки по Ворошиловградщині залічено на облік 11739 інвалідів Великої Вітчизняної війни: I групи – 192; II групи – 6809; III групи – 4738, та працевлаштовано з яких 5749 осіб; по Сталінщині – залічено 7634 інваліди Великої Вітчизняної війни; I групи – 154; II групи – 4796; III групи – 2684, з яких працевлаштовано 4011, та відряджено на навчання 62 особи.

Наступна група - це аналіз проектів доповідних записок стосовно постанов ЦК КП(б)У та відповідних відповідей-реагувань з регіонів до вищих органів компартійної влади, зміст яких являє собою не тільки суспільно-політичний та економічний аспекти, але й відображає соціальний стан інвалідів та відношення до них з боку партійної та державної структур. Зокрема, це справа 162, опису 70, фонду 1, яка стосується стану роботи з інвалідами Великої Вітчизняної війни та її поліпшенню у Харківській, Сталінській, Ворошиловградській та інших областях. У цьому документі зазначається, що після окупації для міського та сільського населення тільки в Сталінській області (на 01.10.1943 р.) з 21 державного та 209 кінотеатрів інших організацій, залишилося 7 державних та 123 кінотеатри інших установ (арк. 55). Ворошиловградська область мала на цей час лише один театр юного глядача та декілька бібліотек (арк. 58). Відповідним проектом постанови ставилися завдання не тільки довести стан культурно-просвітницьких установ до довоєнного, а й значно перевищити їх. Це рішення було узагальнене у відповідній партійній постанові, яка, як джерело, по своїй суті, мала настановчий характер і не надавала можливості аналізу самого процесу відбудови культурно-освітніх закладів та їх ролі у залученні інвалідів Великої Вітчизняної війни до відбудови. Вказану групу архівних документів доповнюють звіти регіональних та місцевих осередків партії про роботу з інвалідами Великої Вітчизняної війни (див., напр.: Ф.1. – Оп. 30. - Спр. 211, 230, 257 тощо).

Четверта група документів, що має велике значення для вивчення проблеми соціальної реабілітації та участі інвалідів Великої Вітчизняної війни

у відбудові народного господарства, виявлена автором у фондах ЦК ЛКСМУ – фонд 7. За підрахунками автора, який детально вивчав переліки та описи документів архіву та самі матеріали, до теперішнього часу були невикористані дослідниками (за наявністю листа використання справ) досить численна кількість джерел.

Загалом, аналіз архівних матеріалів, що містяться у Центральному Державному архіві громадських об'єднань України, дозволяє стверджувати, що тема відбудови народного господарства України у повоєнний період із залученням різних соціальних верств, зокрема інвалідів Великої Вітчизняної війни, не набула свого належного відтворення у дослідженнях вчених та громадських діячів.

Важливим джерелом вивчення визначеної автором проблеми постали документи багатоаспектних фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління в Україні: фонд 348 (454 справи, за 1943-1950 рр.), фонд 4964 (720 справ, за 1944-1950 рр.), фонд 4989 (48 справ, за 1943-1954 рр.), фонд 5051 (172 справи, за 1945-1950 рр.), фонд 5077 (234 справи, за 1943-1950 рр.), фонд 5141 (862 справи, за 1945-1950 рр.), фонд 5143 (2176 справ, за 1931-1950 рр.), фонд 5112 (213 справ, за 1932-1950 рр.).

У вказаному відношенні особливої уваги можуть заслуговувати документи фонду 348 - Народного комісаріату соціального забезпечення УРСР (Міністерства соціального захисту УРСР). Насамперед, це джерела опису 3, що містять протоколи засідань колегій Народного комісаріату соціального забезпечення УРСР (справа 5). У цій справі, зокрема, зазначається, що після визволення частини території Ворошиловградської області, до вересня 1943 р., було організовано 29 міських та районних облсоцзабезпів, а у вересні створено ще 7. У кожному з 36 облсоцзабезпів було утворено спеціальні комісії: по призначенню пенсій інвалідам праці; по призначенню пенсій інвалідам Великої Вітчизняної війни; відділ лікарняно-трудової експертної комісії. Також знаходяться відомості про те, що в області було відновлено 3 будинки для інвалідів: у с. Миколаївка, у Верхнє-Теплівському та Попаснянському районах, які обслуговували 280 інвалідів.

Справа 6 є стенограмою наради завідуючих обласними відділами соціального забезпечення при Народному комісаріаті УРСР з питань соціального забезпечення. Вона включає в себе статистику щодо трудовлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни. Зокрема, зазначається, що радянська промисловість відчуває велику потребу в робочих кадрах, що надає надзвичайної важливості цьому завданню. В справі наводяться дані про те, що за перше півріччя 1944 р. в народне господарство повернулися та працевлаштовані десятки тисяч інвалідів Великої Вітчизняної війни, з числа яких у промисловість – 5050 осіб, у сільське господарство – 23115 осіб, на керівні та інші посади в установах та організаціях – 11009 осіб, в кооперації інвалідів – 755 осіб, та 1421 – направлено на навчання.

Справа 12 цього ж фонду містить маловідомі дані про листування РНК УРСР, ЦК КП(б)У, різних інших установ про призначення пенсій та улагодження соціального побуту інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Дані, що наведені на 2 – 11 аркушах справи 54, дозволяють скласти таблицю про працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни у Ворошиловградській та Сталінській областях. Підкреслено, що працевлаштовано більше 12 тисяч осіб тільки за 2 перших місяці 1945 р.

Проблема працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни постала як актуальна у відповідних документах фонду 4964 – Української ради кооперації інвалідів. У справі 350, зокрема, наведений річний звіт про реалізацію плану працевлаштування трудящих на 1945 р. Указується, що тільки по Ворошиловградській області, згідно річного звіту, працевлаштована за січень 1945 р. 241 особа. Серед них налічувалось 140 інвалідів, а позбавлених здоров'я у Великій Вітчизняній війні, тобто інвалідів цієї категорії, налічувалось 84 трудівника.

Наведені вище арифметичні ознаки фондів не дозволяють докорінно, при своєму вивченні, проаналізувати та вивчити стан взаємовідносин Української держави до медичної реабілітації та виявлення можливості участі у праці кожної верстви, особливо у буремні роки повоєнної відбудови, але вони доповнюються і можуть бути об'єктивно вивчені на основі інших фондів.

Таким чином, при бажанні реалізувати ідею підготовки монографічних та дисертаційних робіт з проблеми участі інвалідів Великої Вітчизняної війни у відбудові народного господарства, автори та здобувачі мають можливість увести до наукового обігу значну кількість маловідомих та вперше використати визначену частину архівних документів центральних державних архівів України. Реалізація цих завдань дозволить значно розширити суттєво змістовні уявлення про питання, що потребують вивчення.

Михайлюк В.В. Участие инвалидов Великой Отечественной войны в восстановлении народного хозяйства: всеукраинский и региональный аспекты (обзор центральных государственных архивов)

В статье-сообщении приводится анализ источников по восстановлению народного хозяйства через призму участия в нем инвалидов Великой Отечественной войны, на основе введения новой источниковедческой базы.

Ключевые слова: источники центральных архивов, инвалиды, восстановление народного хозяйства.

Mykhaylyk V.V. Participating of invalids of Great Patriotic war is in renewal of national economy: Ukrainian national and regional aspects (review of central record offices)

In an article-report the source analysis of renewal of national economy is given through the prism of participating in it of invalids of Great Patriotic war, on the basis of introduction of a new spring base.

Keywords: sources of central archives, invalids, renewal of national economy.

УДК 930+94

М'ягка Г.О.

**ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ІДЕЇ У КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ
(друга половина XVII – початок XVIII ст.)**

Проаналізовано динаміку розвитку національної ідеї державотворення на теренах України у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: національна ідея, Козацька держава, козацтво, державотворення.

Історія Української козацької держави – це одна із провідних тем наукових досліджень вітчизняної історичної науки. Протягом століть вона привертала увагу багатьох істориків і фахівців з історії держави й права. Пошуки державницьких начал української історії спонукали В. Липинського [1], О. Терлецького [2], Д. Дорошенка [3], І. Крип'якевича [4] та інших дослідників вивчати політико-адміністративну структуру Гетьманату, реконструювати роль старої, родової, і нової, козацької еліти в розбудові Козацької держави, аналізувати стосунки з іноземними правителями тощо.

Авторка даної статті поставила за мету на основі синтезу новітніх концептуальних поглядів провідних учених та власного аналізу першоджерел висвітлити динаміку розвитку національної державотворчої ідеї та процесу утворення й становлення Української держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Виникнення способу життя, притаманного козацтву, історично простежується ще із давніх часів. Так, М. Грушевський та його послідовники доводили, що намагання населення звільнитися з-під князівського тиску сприяло організації суспільства в окремих регіонах на принципово інших засадах. У його основі лежали слов'янські общинні принципи. Людина у колишніх давньоруських землях феодального періоду не мала змоги існувати поза громадою, селянською общиною, яка не зникла за умов ординського панування, а навіть підсилилась.

В епоху Київської Русі та в період роздробленості як земське управління протягом тривалого часу існувала десятинна система управління (тисяцькі, соцькі, десяцькі), котра виконувала адміністративні, фінансові й інші функції.

У Галицько-Волинській землі функціонувала досить розвинена система місцевого управління. На общинних сходках (віче, коло, громада) селяни вирішували найбільш важливі питання. Органом самоврядування на рівні сільської общини була общинна рада на чолі зі старостою, який мав у своєму підпорядкуванні невеликий штат помічників, котрі відали адміністративними та дрібними судовими справами [5, с. 18, 32-33].

Тому, із великою долею історичної достовірності можна стверджувати, що іще з часів давньоруської держави виникли історичні передумови суспільної організації влади й управління у формі селянської общини, громади та ін.

Подальший поступовий наступ литовської влади на общинне самоврядування можна пов'язати зі зміцненням великокнязівської влади та процесом централізації країни. Із їх розвитком органи селянського самоврядування втрачали своє значення.

Підкреслимо, що процес централізації Великого князівства Литовського завершився перетворенням місцевих князівських володінь у провінції (воєводства і староства). Воєвода призначався великим литовським князем на необмежений термін, очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним

збором податків, організацією війська, розбирав судові справи. Староста також був впливовою фігурою у місцевій адміністрації, оскільки мав широкі адміністративні та судові повноваження [6, с. 275].

Литовський уряд намагався дотримуватись мирних відносин із Кримом або Оттоманською імперією, але представники прикордонної місцевої влади, незважаючи на політичну лінію уряду, заохочували козацькі напади, оскільки останні були змушені віддавати левову частку здобичі старостам і воєводам. Саме тому козаки намагалися вийти з-під контролю уряду та місцевої адміністрації, а також утворити власну суспільну організацію. Адже суттєво відрізняється здобич з воєнного походу від більш принагідного „луплення” татарських людей, що вже з кінця XV ст. стало звичайним явищем українського життя на цих пограниччях.

У Литві як католицькій державі завдяки закріпленню традиції римського права, яка фіксує приватну власність на землю, васали великого литовського князя за особливі заслуги на державній і військовій службі наділялися землею, а тому вважалися правоздатними на користування землею. Однак селяни, як нижча соціальна верства, вважалися неправоздатними й не мали права на особисте володіння землею. Оскільки чорноземні землі вважалися менш коштовними, то за Люблінською унією литовські поміщики відмовлялися від окраїнних чорноземних земель, а уряд надавав їх у володіння (але не у власність) нижчому стану. Отримавши ці землі, селянство повинне було на власний страх і ризик захищати їх від войовничих сусідів, для чого необхідно було взятися за зброю [6, с. 372].

Отже, якщо визнати, що спочатку південноруські козаки були не більш ніж прикордонною вартою, яка перебувала під керівництвом воєвод і старостів литовсько-російських прикордонних замків і міст, котрі намагалися якщо не організувати, то згуртувати козацтво, слід визнати і факт існування поруч із козаками-прикордонниками незалежних „куп” козаків під керівництвом своїх обраних старших, яким вони цілковито довіряли.

В „Описі України” Левассер де Боплан зазначав, що „саме звідси взяв початок той шляхетний народ, який нині іменується запорозькими козаками і розсіяний здавна в різних місцевостях по берегах Дніпра та в поблизьких краях. Число їхнє зараз сягає 120 тисяч людей, звиклих до війни, здатних менше ніж за тиждень зібратися в похід на королівську службу” [7, с. 8-9]. А на думку сучасної вітчизняної дослідниці, слабкою стороною запорожців як воїнів була „ворожнеча між ними, незгода, а іноді й зрадництво, що бувало нерідким у випадку поразки” [6, с. 411].

Наголосимо, що основне призначення козацтва – освоювати нові землі та захищати християнський світ. Але воно не може бути зведене тільки до самовиживання, або пограбувань, або ексцесів соціальної боротьби. Дослідження декількох поколінь істориків розширюють уявлення не тільки про походження і призначення козацтва, але й про народження нової національної ідеї – про вільне життя на вільних землях із відтінком соціальної утопії – без царя та пана [8, с. 133].

У XVI ст. на Запоріжжі було створено військову організацію, яка із невеликими змінами існувала до XVIII ст. Дійсно, Запорозька Січ ставала дедалі більш популярною, і на те були певні причини. У В. Щербака знаходимо: серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід відзначити, насамперед, внутрішню потребу козацтва у своїй організації у зв'язку зі зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії [9, с. 49].

У той же час, у XV – XVI ст. поступово формувався принципово новий соціальний клас – козацтво. Виникнення Запорозької Січі було пов'язане саме із потребами українських козаків. Січ була центром Запоріжжя. Вона виросла із козацтва України як материнського ґрунту, на певному етапі вона виокремилася у нього, але без розриву органічного зв'язку з національним цілим і його історичною місією.

Варто зауважити, що Запорозька Січ являла собою дійсно складну і, можна сказати, унікальну організацію на той час. Це підтверджується увагою до неї як українських істориків і літописців, так і західних. Д. Наливайко зазначав, що протягом століть змінювалися “підходи й трактування Запорозької Січі у західних історико-літописних пам'ятках, їхні автори, що належали до різних епох та ідейно-культурних течій, по-різному оцінювали її устрій і її історію, але всі вони незмінно констатували величезну роль цієї „Козацької республіки” у житті українського народу та його визвольній боротьбі” [10, с. 473]. Навіть сьогодні немає одностайної позиції щодо визначення форми правління Січі.

Історики називали Запорозьку Січ республікою (щоправда, з авторитарною владою), українською Спартою, що викохала національне військо. Іноземні ж дослідники того часу писали про неї як про „державу в державі”. Зокрема, польський хроніст із прикрістю зазначав, що це справжня „Руська Річ Посполита”, адже вона „призначала собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди й кари встановлювала” [11, с. 459]. В. Смолій та О. Гуржій наголошували, що Запорозька Січ „була справжньою „християнською козацькою республікою”, де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією” [12, с. 17].

Запорозьку Січ можна назвати державою, адже вона мала державну символіку, тобто печатку – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч із постаттю козака. Січова хоругва (прапор) була червоного (малинового) кольору; на її лицьовому боці – зображення (білого кольору) святого архангела Михайла, а на зворотному – зображення білого хреста, оточеного небесними світилами.

Незважаючи на „новаторство” запорозького устрою, слід погодитися із тими науковцями, які відзначали деякі негативні риси козацького демократизму. Так, В. Смолій і В. Степанков підкреслювали, що під демократичністю правління Запорозької Січі часто приховувалися прояви охлократії. Справді, демократичний принцип виборності старшин із часом розвинувся у необмежене всевладдя (а відтак – свавілля) чорних (всезагальних)

рад. Нерідко вони перетворювалися на слухняне знаряддя в руках досвідчених політиків і спритних демагогів та інтриганів. Стала традиційною нестабільність політичних позицій козацтва, що гальмувало процес його консолідації [13, с. 44].

На нашу думку, на захист українського козацтва свідчить той факт, що, на відміну від російського, воно перебирало на себе функцію виразника та захисника національних, релігійних і культурних інтересів народу. Саме воно стало станом, спроможним виконати історичну місію будівника національної держави. Підтвердженням цього також є і така тенденція, що з кінця XVI ст. в умах представників національно-свідомої еліти виникають ідеї офіційно організувати життя в Україні за козацькими традиціями. Так, у поглядах реєстрових козаків відбувалася еволюція від вимог закріплення їх станових привілеїв до надання Україні державної автономії у складі Речі Посполитої.

Під впливом цих вимог київський католицький єпископ українського походження Й. Верещинський у 1590 р. розробив проект створення на території Лівобережної України козацької державної автономії у складі Речі Посполитої. Главою держави мав бути князь, котрий перебував у васальній залежності від польського короля, а гетьман повинен був командувати козацьким військом. Автор проекту пропонував упровадження військово-територіального полкового устрою. Однак польський уряд відхилив план урегулювання козацької проблеми, запропонований Й. Верещинським, тим не менше, козацтво намагалося впровадити його державотворчі ідеї в тій чи іншій формі впродовж XVII ст. [14, с. 59].

Ватажок козацько-селянського повстання 1591-1593 рр. К. Косинський мав свідомий намір організувати Україну „по-козацьки”. У 1596 р. інший керівник козацького повстання С. Наливайко звернувся до короля із проектом створення козацької автономії в межиріччі Дніпра й Південного Бугу. Проект передбачав установа військово-територіального устрою та гетьманського авторитарного режиму, який би підпорядковувався безпосередньо королеві [15, с. 12].

Процес розвитку державотворчої ідеї активізувала польська політика покатоличення українського народу, гоніння на православну церкву, що увінчались укладенням Брестської церковної унії 1596 р. За умов відсутності власної держави посягання на православну церкву було сприйняте українцями як посягання на право національного самовизначення. На захист православ'я стало козацтво. У результаті, ідея державності поєдналася з ідеєю захисту православ'я і набула релігійного обґрунтування.

Книжники-публіцисти Й. Борецький, З. Копистенський, М. Смотрицький виступили із політико-ідеологічним осмисленням ролі козаків у житті українського суспільства. Вони доводили та пропагували історичну роль козацтва як військової сили, здатної захистити християнство, відстояти славу руського народу, а отже – відродити і його державність. Загалом, православна церква, уникаючи конфлікту із польським урядом, не стала активним поборником української державності. Чи не єдиним представником православної церкви, який відстоював українську державність, був митрополит

П. Могила. За умов відсутності світської держави він висунув ідею верховенства в Україні духовної влади [16, с. 185].

Характерно, що у першій половині XVII ст. у середовищі козацтва сформувались два основні напрямки розвитку державницької ідеї – радикальний і поміркований. Представники радикального напрямку – козацька старшина не знатного походження, частина реєстровців і запорожці – вважали, що Польщу можна змусити визнати українську автономію тільки за допомогою військової сили.

На думку представників поміркованої течії, до яких належала частина старшини, вихідці зі шляхти та заможні реєстрові козаки, визнання української державності слід було домагатися шляхом переговорів із Річчю Посполитою. Послідовними представниками поміркованого напрямку були гетьмани С. Кішка, П. Сагайдачний, М. Дорошенко. Так, П. Сагайдачний виступав за надання Україні, як і Литві, статусу автономії [17, с. 258-259].

Однак зауважимо, що такий поділ на дві течії є досить умовним: козацтво часто поєднувало або змінювало, залежно від обставин, військові та дипломатичні методи боротьби за державність.

Порівняння органів влади Речі Посполитої, які існували на теренах України, й органів управління Гетьманщини та Січі засвідчує, що, попри наявність у них спільних рис, гетьманське управління своїм корінням сягало часів Січі, чим принципово різнилося від воєводсько-старостинської форми управління Речі Посполитої. Десятиліттями відшліфована на Січі система організації влади знайшла свою спадкоємницю у Козацькій державі, а та, у свою чергу, проходила вже свою еволюцію в часі (іноді навіть реставруючи елементи польської системи управління). С. Грабовський, С. Шкляр та С. Ставрояні дотримуються думки, що система козацького врядування у Гетьманщині зазнала незначних змін, порівняно із попереднім часом. Щоправда, спостерігалася певна тенденція до бюрократизації системи управління та витіснення рядового козацтва із вищих посад, що обмежувало його участь у прийнятті державних рішень. Це було наслідком економічного зубожіння рядового козацтва, яке своїм коштом винесло тяжкі випробування Руїни [18, с. 198].

Уже на кінець 1648 р. Україна мала основні ознаки державності: населення, територію, військо, органи влади й управління, полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, суд, право. А під час війни 1648 – 1654 рр. на визволеній території України формувалася Українська козацька держава. Офіційну назву – Військо Запорозьке – вона успадкувала від реєстрового козацького війська.

Створення Української держави вперше знайшло своє правове оформлення і закріплення у Зборівському договорі 1649 р., за яким Україна отримала статус автономії у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Але польська шляхта не хотіла миритися із козацькою автономією [19, арк. 1]. Тому Б. Хмельницький висунув ідею формування незалежної держави. Так, під час переговорів із польськими комісарами вже у лютому 1649 р. він заявив, що „відірве від ляхів Русь і

Україну”. У розмові з Московським послом Г. Унковським у квітні 1649 р. гетьман знову підтвердив намір домагатись незалежності для України [20, с. 117-152].

Білоцерківська угода 1651 р. обмежила Українську автономію до території Київського воєводства [21, арк. 85-86]. А після блискучої перемоги під Батогом у червні 1652 р. Б. Хмельницький рішуче взяв курс на створення незалежної держави [22, с. 4]. Білоцерківська угода 1651 р. втратила свою чинність, а Україна набула статусу суверенної держави.

Проте без допомоги із зовні Українська держава не мала змоги відстояти свою незалежність і змушена була шукати підтримки у сусідніх країнах.

З самого початку Визвольної війни український уряд мав активні дипломатичні зносини із царським урядом. У результаті тривалих переговорів 8 січня 1654 р. Переяславська загальновійськова рада прийняла рішення про союз із „царем східним” [23, с. 318-319]. І це закономірно, адже український і російський народи мали спільні історичні, етнічні та релігійні корені.

Остаточні основні положення україно-російської угоди були уточнені та зафіксовані письмово у березні 1654 р. у Москві, а тому в історико-правовій науці вона отримала назву Переяславсько-Московської або Московської угоди 1654 року.

Проблема визначення форми державно-правових зв'язків між Україною та Росією за угодою 1654 р. все ще залишається актуальною, однак ми схильні вважати, що Переяславсько-Московська угода мала характер двостороннього міжнародного правового акту, де Військо Запорозьке і Московське царство виступали сторонами договірної угоди. Однак вони не були рівноправними контрагентами договору. Військо Запорозьке подавало проект договору – „прохальні пункти”, а царський уряд вносив до нього поправки та ратифікував у формі „пожалування” [23, с. 325-327]. Суть договору зводилася до заступництва, підтримки та надання військової допомоги Росією Українській державі, що означало встановлення відносин протекторату. Та і самі козаки угоду 1654 р. розцінювали як таку, що передбачала протекторат Росії над Україною.

Тим не менше, уряд Росії першим визнав державний суверенітет України. За договором 1654 року Військо Запорозьке зберігало власні органи влади й управління, законодавство, адміністративно-територіальний устрій, військо, фінанси, податкову систему та мито, державний кордон з Московським царством та іншими країнами, право на дипломатичні зносини тощо.

Завдяки військово-політичній допомозі Росії Україна відстояла свою незалежність у війні проти Польщі, розпочався процес становлення і розвитку Української державності. У Лівобережній Україні протягом другої половини XVII – XVIII ст. існувало гетьманське управління, яке отримало назву Гетьманщина.

З початку XVIII ст. спостерігалось значне підсилення ролі старшини. О. Струкевич влучно помітив, що „цілком об'єктивний процес посилення імперського тиску наштовхнувся на аналогічний процес, що визрівав у надрах українського суспільства” [24, с. 20]. На той час козацькі верхи уже значно

зміцніли та перетворились у спадковий, привілейований землевласницький стан; у їхньому середовищі відчувалася пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави й обґрунтування. За таких обставин представники старшини, звичайно, не могли байдуже ставитися до тих модернізаційних процесів, які розвивалися в політичній системі Гетьманщини під егідою чужонаціональної влади та загрожували позбавленням її керівної соціально-політичної ролі.

Отже, наступ литовської влади на обшинне самоврядування, укріплення великокнязівської влади та процес централізації країни, насадження кріпосного права вимушували селянство, дрібну шляхту селитись на порубіжних землях, де у боротьбі із кочовиками та місцевою адміністрацією їм доводилося утворювати власну суспільну організацію, інші форми соціального групування, з інакшим внутрішнім законом і порядком. Умови існування козацтва формували у козаків національну свідомість, почуття відповідальності за долю українського народу. Часом у запорожців на основі звичаєвого права, обставин життя складався своєрідний моральний кодекс, основними засадами якого були свобода, братерство, рівність.

Таким чином, синтезувавши новітні концептуальні погляди провідних учених і провівши власний аналіз першоджерел, ми сформулювали власне бачення динаміки розвитку національної державотворчої ідеї і процесу утворення Української держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Подальше дослідження проблеми можна проводити на основі розгляду умов і закономірностей становлення та функціонування органів державної влади й управління Гетьманщини.

Література

1. Липинський В. Україна на переломі (1657 – 1659): Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський // Дзвін. – 1995. – № 9. – С. 103 – 136.
2. Терлецький О. Історія Української держави: В 2 т. / О. Терлецький. – Т. 2: Козацька доба. – Л.: Накл. фонду „Учітесь, брати мої”, 1924. – 304 с.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2 т. / Д.І. Дорошенко. – Т. 2: Від половини XVII ст. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Репр. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
4. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – 2-е вид., доп. – Л.: Світ, 1992. – 555 с.
5. Орленко В.І. Історія державного управління в Україні: Навч. посіб. / В.І. Орленко. – К.: КНТЕУ, 2001. – 268 с.
6. Атоян О.Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века): Курс лекций / МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел; отв. ред. А.Н. Литвинов / О.Н. Атоян. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 470 с.
7. Левассер де Боплан. Опис України / Левассер де Боплан // Пригоди, подорожі, фантастика – 89: Зб.: Повісті, оповід., нариси / Упоряд. М.П.Семенюк. – К.: Молодь, 1989. – С. 5 – 28.
8. М'ягка Г.О. Походження українського козацтва / Г.О. М'ягка // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2002. – № 9 (55). – С. 130 – 135.
9. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К.: Вид. дім „KM Academia”, 2000. – 300 с.
10. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Д.С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
11. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2000. – 622 с.

12. Смолій В.А. Становлення української феодальної державності / В.А. Смолій, О.І. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 10 – 20.
13. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – 351 с.
14. М’ягка Г.О. Розвиток демократичних тенденцій в Запорозькій Січі і Гетьманщині (друга половина XVII – початок XVIII ст.): дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля / М’ягка Ганна Олексіївна. – Луганськ, 2007. – 212 с.
15. Борисов С.Л. Кульмінація державотворчої діяльності українського козацтва у 90-х роках XVI ст. / Відп. ред. В.Й. Борисенко / С.Л. Борисов. – К.: Наук. світ, 1999. – 35 с.
16. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: Підруч. для вузів / Ф.П.Шульженко, Т.Г.Андрусак. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 302 с.
17. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О.Голобуцький. - К.: Вища шк., 1994. - 539 с.
18. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, С. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
19. Львівський державний історичний музей. – Фонд рукописів. – № 224: Грамота короля Сигізмунда Августа 1606 року про затвердження єпископа вірменської церкви Львова; № 244: Лист короля Яна Казимира 1652 року про охорону Замостя від військ Б. Хмельницького.
20. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. / Ред. кол. П.П. Гудзенко и др. – Т. 2: 1648 – 1651. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 556 с.
21. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 4: Рукописи Баворовських. – Оп. 1. – Спр. 235 / II; Ф. 5: Рукописи Осолінських. – Оп. 1. – Спр. 225 / II, 231/ II, 2168 / I.
22. Богдан Хмельницький – видатна постать України: Доповідь Президента України Л. Кучми на урочистих зборах з нагоди 400-ліття від дня народження Б. Хмельницького 20 грудня 1995 року // Уряд. кур’єр. – 1995. – 23 груд. – С. 4 – 5.
23. Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. собств. его Имп. Вел-ва канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1029 с. + 12 с.
24. Струкевич О.К. Українська „нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині / О.К. Струкевич. – К.: Наук. думка, 2002. – 268 с.

Мягкая А.А. Генезис национальной идеи государственности в Казацкой державе (вторая половина XVII – начало XVIII в.).

Проанализирована динамика развития национальной идеи государственности на территории Украины во второй половине XVII – в начале XVIII в.

Ключевые слова: *национальная идея, Казацкая держава, казачество, государственность.*

Myagkaya A.A. Genesis of national idea in Cossack state (second half of XVII – beginning of XVIII century).

The dynamics of development of national idea of statehood on territory of Ukraine in the second half of XVII - the beginning of XVIII century is analyzed.

Key words: *national idea, Cossack state, the Cossacks, statehood.*

УДК 658.286:001:62:929

Незліна О.А.

**АКАДЕМІК ЄВГЕН ОСКАРОВИЧ ПАТОН (1870-1953):
ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ**

У статті висвітлюється такий важливий аспект з біографії академіка Є.О. Патона як формування його наукового світогляду. Показано вплив Санкт-Петербурзьких вчених на формування наукового напрямку досліджень Є.О. Патона – мостобудування.

Ключові слова: *Є.О. Патон, мостобудування, електрозварювання, залізничний транспорт, ферми, мости.*

Ім'я Євгена Оскаровича Патона (1870-1953), спеціаліста в галузі зварювання і мостобудування, академіка АН УРСР (1929), віце-президента АН УРСР (1945-1952), професора, заслуженого діяча науки і техніки України, Героя Соціалістичної праці СРСР, учасника другої світової війни, видатного вченого, інженера-залізничника, педагога, громадського діяча й популяризатора науки, добре відоме широким колам вітчизняних і зарубіжних учених, які працюють у різних напрямках залізничного транспорту та народного господарства [1]. Він створив наукові школи в галузі мостобудування та електрозварювання, які отримали всесвітнє визнання. Заснував і впродовж 20 років керував Інститутом електрозварювання НАН України, якому у 1945 р. присвоєно ім'я Євгена Оскаровича Патона. Сьогодні творчість цієї непересічної особистості, вченого та інженера цікавить дослідників своєю невичерпністю й багатогранністю. У діяльності Є.О. Патона яскраво проявилися риси талановитого дослідника, експериментатора, організатора науки, новатора у вирішенні важливих теоретичних і прикладних проблем залізничного транспорту.

Закінчив Політехнічний інститут у Дрездені (1894) і Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1896), працював на залізницях колишньої царської Росії. З 1905 р. – професор Київського політехнічного інституту. У 1921 – 1931 рр. очолював Київську мостовипробувальну станцію. З 1929 р. займався питаннями електричного зварювання. За його ініціативи при АН УРСР була організована зварювальна лабораторія, яка у 1934 р. була перетворена на Науково-дослідний інститут електрозварювання.

Є.О. Патон відомий своїми науковими працями з питань статички споруд і конструювання залізничних мостів. Ним сформульовано низку принципових положень щодо розрахунку і конструюванню залізних мостів. Він був керівником і автором понад 50 проектів залізних клепаних мостів. У 1929-1938 роках ним проведена серія піонерських досліджень міцності та експлуатаційної надійності зварних конструкцій, сформульовані основні положення щодо технологічних основ дугового зварювання. У 1941-1943 рр. він здійснює дослідження щодо створення технології зварювання спеціальних сталей, фізичних основ горіння дуги під флюсом, зварювальності металів, створює новий клас зварних конструкцій, керує роботами із створення та виробництва зварних труб, судин, машин різного призначення. Він – автор і керівник проектів понад 100 зварних мостів. Серед них один із найбільших у світі – суцільнозварний міст через Дніпро у Києві. Такий конспективний вигляд має життя та творчість Є.О. Патона.

Однак життєвий шлях Є.О. Патона дозволяє нам відтворити й зрозуміти умови формування світогляду вченого, визначити фактори, які вплинули на

становлення його творчої особистості й проаналізувати основні напрямки діяльності. У своїй статті, присвяченій 75-річчю від дня народження Є.О. Патона віце-президент АН УРСР, академік М.О. Лаврентьєв так писав: «Життя Євгена Оскаровича Патона – це приклад невтомної людини, безмежно відданої служінню науці і Батьківщині. Кожна сторінка його автобіографії говорить про напружену працю, кожна нова наукова робота, проект мають цілком реальну мету. «Основною рисою мого характеру, - писав Євген Оскарович, - завжди був дуже розвинутий практицизм. В усіх роботах я, насамперед, шукав практичного змісту і правильної цілеспрямованості. Теми абстрактного порядку школи не приваблювали мене, мені потрібні були зречевлені результати моєї праці: треба було, щоб суспільство користувалося плодами моєї роботи тепер же, а не в віках» [2, С. 30].

Понад 50 років Є.О. Патон вів педагогічну роботу у вищій школі. Його лекції (в університетах і на масовій аудиторії) завжди мали величезний успіх. Він виховав цілу плеяду вчених. Багато сил і часу віддавав Євген Оскарович справі популяризації науки, активній, цілеспрямованій роботі в галузі залізничного транспорту.. Плідною була й науково-організаційна діяльність Є.О. Патона. Людина великої й різнобічної культури, палкий шанувальник і глибокий знавець поезії й музики, Є.О. Патон й сам був різнобічно обдарованою людиною. Величезна практична інженерна діяльність і особливий внесок у розвиток залізничної науки зробили Є.О. Патона широко відомим не тільки в Україні, але й поза її межами. У даній статті ми цікавимося – як формувався науковий світогляд молодого Є.О. Патона ?

Видатний український вчений, провідний спеціаліст у галузі електрозварювання і мостобудування Є.О. Патон народився 20-го лютого (5 березня) 1870 р. у м. Ніцца (Франція) в сім'ї російського консула, відставного гвардії полковника Оскара Петровича Патона та його дружини Катерини Дмитрівни. 29 березня (5 квітня) 1870 р. він був хрещений. Сприймачами були його імператорська високість великий князь В'ячеслав Костянтинович та її імператорська високість княгиня Олександра Йосипівна, місце якої заступила графиня Келлер. Для формування багатьох рис характеру Євгена Оскаровича існували чудові умови з раннього дитинства – живий приклад його родичів, людей дуже освічених, і те середовище, у якому він виховувався. Батько Оскар Петрович Патон – виходець із відомого дворянського роду Патонів, сімейною традицією якого було служіння Вітчизні й військова служба.

Його дід – Петро Іванович Патон (1796-1871) у віці 16 років був відправлений на службу до армії М.І. Кутузова. В бою під Полоцьком (1812 р.) (Білорусь) проявив героїзм і був нагороджений орденом Святої Анни IV ступеню. Брав участь у знаменитому бою на переправі через р. Березіну (Вітебська губернія), де полягла більша частина армії Наполеона. За участь у битві під Фер-Шампенаузом і бою за Париж отримав медаль за взяття Парижа. По закінченні війни багато років перебував на дійсній військовій службі, брав участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр., нагороджений орденом Святого Володимира IV ступеню з бантом, а також йому було надано чин полковника. За довгу бездоганну службу він відзначений багатьма орденами й

медалями. У його послужному списку – участь у десятих успішних військових кампаніях. Завершив службу генералом від інфантерії й сенатором Російської імперії.

Батько – Оскар Петрович Патон – народився 2 листопада 1823 року. У віці 15 років він був зарахований на військову службу в Головне (Миколаївське) інженерне училище в Санкт-Петербурзі. У 1843 р. закінчив курс наук у верхньому офіцерському класі й був направлений на дійсну службу в інженерному корпусі. Служив у лейб-гвардії, кінно-піонерському дивізіоні, у навчальній Гальванічній команді, був командиром ескадрону. Брав участь у Кримській війні. У 1854 р. у складі Петергофського загону обороняв береги Балтійського моря під Красним селом. Він - кавалер орденів Святої Анни II й III ступенів, Святого Станіслава II ступеня, нагороджений кавалерським хрестом Ордена Почесного легіону. Після звільнення з армії був направлений на службу до департаменту Уділів у чині надвірного радника. В 1865 р. призначений на службу консулом у Ніццу, а потім у Бреславль. За вислугу років визначенням Правлячого сенату 25 серпня 1875 року підвищений у статські радники зі старшинством [3].

Як бачимо, дитинство і роки юності Євген Оскарович провів у Франції. Початкову освіту здобув у Ніцці. У 1881 р. вступив до реальної гімназії у Штутгарті, звідки перейшов у таку ж гімназію в Бреславлі, яку і закінчив у 1888 р. з атестатом зрілості. Вищу технічну освіту отримав у Дрезденському політехнічному інституті (тоді він називався Королівська Саксонська технічна вища школа). У 1891-1892 рр. Євген Патон відбував військову повинність у царській Росії, зокрема у Києві, як молодший фесейверк 4-ї батареї 23-ї артилерійської бригади. Перед поверненням до Німеччини успішно склав у Новогибкові іспити на російський атестат зрілості. У 1894 р. Є.О. Патон закінчив Дрезденський політехнічний інститут з дипломом інженера-будівельника.

У 1894-1895 рр. Євген Оскарович працював асистентом відомого вченого-інженера Дрезденського політехнічного інституту, професора Френкеля. Викладав курси: «будівельну механіку» та «мости». Одночасно Євген Оскарович служив інженером з проектування металічних конструкцій у технічному бюро з перебудови Дрезденського залізничного вузла. Згодом, як інженер-конструктор, перейшов працювати на мостобудівний завод «Гуттехоффнунгсхютте» в Обергаузені на Рейні, у місті Стеркрадї (Німеччина). За цей невеличкий період трудової діяльності Євгеном Оскаровичем було складено кілька проектів покриттів, шляхопроводів і мостів.

Молодий Євген Патон дуже прагнув працювати в Росії, але без російського диплому перспектив знайти на Батьківщині роботу не було. Бажання служити Росії було дуже велике і він написав прохання на ім'я імператора Олександра III. Є.О. Патону «милостиво» було дозволено завершити освіту в Петербурзі в Інституті шляхів сполучення протягом одного року й здати усі призначені додаткові іспити й проекти. Виконання цієї умови вимагало концентрації усіх фізичних і духовних сил. За рік була виконана робота, на яку звичайно студенти витрачали 2-3 роки. Закінчив Інститут з дипломом інженера шляхів

сполучення. Відомо, що Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі був першим у Російській імперії й одним із перших у світі транспортним вищим технічним навчальним закладом. Його було створено в 1809 р. для підготовки інженерів Відомства шляхів сполучення й пізніше він став відігравати визначну роль у формуванні вітчизняних кадрів у галузі транспортного будівництва.

Ще на студентській лаві розкрилися неабиякі здібності Є.О. Патона як молодого дослідника, сформувалася його активна життєва позиція, ерудиція, вільна орієнтація в різних напрямках залізничної справи, яку він яскраво демонстрував протягом усієї своєї наукової та педагогічної кар'єри. Слід зазначити, що Інститут мав колектив висококваліфікованих педагогів, які забезпечували навчальний процес на дуже високому науковому й навчально-методичному рівнях. В інституті Євген Оскарович зближився із провідною частиною професури й студентства. Визначними педагогами, які працювали на той час в Інституті, були викладачі-професори. Його вчителями-наставниками були видатні вчені-механіки і мостобудівники: М.А. Белелюбський, Л.Ф. Ніколаї, Ф.С. Ясінський, Л.Д. Проскураков. Захоплений лекціями цих вчених Є.О. Патон формувався як переконаний вчений та інженер-залізничник. Своєю багаторічною науковою і педагогічною діяльністю вони примножили славу Інституту і поставили його в один ряд з великими вищими навчальними закладами зарубіжних країн. Цьому сприяла і та обставина, що ще у 1864 р. в Інституті були створені перші 12 самостійних кафедр, в тому числі і 8 за спеціальностями і 4 за загальноосвітніми предметами. З часом кількість кафедр в Інституті збільшувалася.

Важливою подією в історії техніки залізниць стало запровадження в часи навчання Є.О. Патона перших в Росії типових технічних умов проектування і спорудження залізниць першорядного значення. У них були наведені норми проектування усіх основних залізничних споруд і пристроїв. У складанні технічних умов активну участь брали професори інституту Л.Ф. Ніколаї і М.А. Белелюбський.

Дослідження будівельного матеріалу для залізничного і гідротехнічного будівництва здійснювалося у Механічній лабораторії Інституту. Протягом тривалого часу ця лабораторія була єдиною випробувальною станцією такого плану в Росії і була взірцем для облаштування в майбутньому таких же лабораторій при інших навчальних закладах..

Згачне обладнання, встановлене в кінці 80-х років XIX ст. М.А. Белелюбським, дозволяло організовувати широкі дослідження каміння, цементу і металу майже для усіх залізничних і міських мостів. В цій же Лабораторії робилися дослідження зварного і литого заліза, а також рейок і бандажів. Лабораторія також досліджувала поведінку каміння на морозі, сприяла проведенню такого роду випробовувань при будівництві віадуків та тунелів на Закавказькій, Самаро-Златоустівській та інших залізницях. Лабораторія зробила свій внесок в розробку норм для випробовування і використання мостового литого заліза, цементу, бетону, залізобетону, каміння і дерева.

Важливе значення на формування Є.О. Патона як мостобудівника мала діяльність талановитого організатора в галузі мостобудування М.А. Белелюбського [4]. Завдяки його працям розкісні ферми металічних мостів отримали в царській Росії надзвичайно широке поширення.. Видатним прикладом застосування такої системи ферм у нас служить міст через Волгу біля м. Сизрані, який є однією із грандіозних споруд вітчизняного інженерного мистецтва. За своєю довжиною цей міст займав одне з перших місць у світі. Всього за проектами М.А. Белелюбського було побудовано понад 100 мостів через великі ріки Росії та України. Ось такі люди як М.А. Белелюбський формували науковий фундамент Є.О. Патона.

Молодий Євген Патон здійснив свою мрію – будувати мости в Росії. 30 травня 1896 р. Міністром шляхів сполучення Є.О. Патон був затверджений у званні інженера шляхів сполучення із правом складання проектів і проведення усіляких робіт, а також із правом на чин колезького секретаря при вступі на державну службу.

Після закінчення Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення, почався так званий невеличкий «московський» період життя та діяльності Є.О. Патона. Він тривав з 1897 по 1904 рр. Є.О. Патон спочатку працював три роки інженером Управління Миколаївської залізниці (Санкт-Петербург-Москва), а потім начальником технічного відділу служби колії Московсько-Ярославсько-Архангельської залізниці (1897-1899). Першою його науковою роботою стало проектування шляхопроводів, перекриттів великих будівельних споруд та інших металевих конструкцій. Весь вільний час після роботи в установі він займався проектуванням за окремими замовленнями. З самого початку своєї трудової діяльності Є.О. Патон боровся із косністю – у своїх проектах він використовував усі найновіші досягнення світової техніки і вносив багато оригінальних ідей як у конструкціях, так і в методику проектування. Величезна працездатність і талант дозволяли Євгену Оскаровичу дуже швидко справлятися з найскладнішими проектами. Ось що пише з цього приводу сам Є.О. Патон: «У своїх поглядах я приділяв основну увагу одержанню найбільш економічного і вигідного розв'язання із втратою можливо меншої кількості металу і інших матеріалів» [5]. За час роботи на даній залізниці Є.О. Патон склав багато проектів покриттів, металічних і дерев'яних мостів, будівель, водопостачання станціям та інших залізничних споруд, збудованих на цій залізниці. У цих проектах здійснені були нові для того часу конструктивні ідеї – мости з нерозрізними фермами на хитких опорах, клепаній хвилястий поміст для мостів і т.д. У технічному відділі, під керівництвом Євгена Оскаровича, складено було різноманітні проекти мостів, крокв, житлових будинків, залізничних будівель, перебудови водопостачання станціям тощо.

Наукова та педагогічна діяльність Євгена Оскаровича розпочалася у 1898 р., коли він почав працювати у Московському інженерному училищі шляхів сполучення, спочатку як лаборант, асистент, помічник завідувача механічної аботорії, а з 1899 р. почав читати основний курс залізних і дерев'яних мостів, а також керував дипломним проектуванням. У Московському інженерному

училищі він працював з видатними вченими професорами П.Ф. Максименком, Л.Д. Проскуряковим та іншими, читав лекції з розрахунків мостів.

У цьому ж році він приступив до написання своєї дисертаційної роботи. Темою він обрав злободенне питання про статично невизначені ферми дво- і трирозкісної системи. У 1900 р. дисертація була надрукована, а у 1901 р. він успішно захистив дисертацію на тему «Розрахунок наскрізних ферм з жорсткими вузлами», яка була присвячена саме розрахункам міцності наскрізних ферм. Це була перша велика робота молодого вченого, яка вразила науково-інженерний світ своїми свіжими ідеями, прогресивними методами, викликала жваву дискусію в наукових колах і сприяла виникненню багатьох теоретичних і експериментальних досліджень у пошуках раціональних методів розрахунку залізних мостів. Його опонентом був професор Л.Ф. Ніколаї. У своїй дисертації Є.О. Патон виступив проти застосування дво- і трирозкісних ферм, дуже поширених тоді на вітчизняних залізницях. Дисертація зачіпала дуже важливе питання розрахунку міцності наскрізних ферм мостів, викликала жваву полеміку у спеціальній пресі і дала поштовх багатьом теоретичним і експериментальним дослідженням, як у нас, так і за кордоном. На час захисту дисертації Є.О. Патон мав вже п'ять друкованих праць з мостобудування і володів великим практичним досвідом з проектування мостів і інших залізничних споруд. Дворозкісні застарілі ферми, які широко використовувались залізницями, завдяки роботам Євгена Оскаровича, почали замінюватися новими конструкціями.

Після отримання у 1901 р. ступеня ад'юнкта, Євгена Оскаровича було призначено екстраординарним професором Московського інженерного училища шляхів сполучення по кафедрі мостів та інспектором цього ж училища. На цій посаді вчений пропрацював до 1904 року. Протягом цього періоду він активно займався науково-педагогічною діяльністю: виконував інженерні проекти, писав підручники для студентів, наукові статті, присвячені розрахункам мостів. У московському періоді вийшло у світ перше видання «Таблиць для розрахунку металічних конструкцій і мостів», яке згодом перевидавалося вісім разів і стало настільною книгою проектувальників [6]. Тоді ж вийшло і перше видання (т.І та ІІ) відомого курсу Є.О. Патона «Залізні мости» [7]. Цей курс відразу ж набув заслуженої популярності і з якого вчилася або проектувала величезна більшість інженерів-мостовиків. Поряд із створенням підручника, Є.О. Патон пише окремі статті і монографії з різних важливих питань проектування мостів. Так, у 1906-1907 рр. з під його пера виходять такі фундаментальні праці: Железные мосты. Т.3, вып.1. «Проезжая часть и тротуары железных мостов» [8] та Т.4. «Связи между фермами» [9].

Працюючи в навчальному закладі, Євген Оскарович не поривав зв'язку з практикою. В 1905 р. він був призначений членом мостової Комісії при Інженерній Раді Міністерства шляхів сполучення Російської імперії. Брав участь у проектуванні й будівництві мостів через ріки Матиру, Зушу, Рось та ін. До проектування мосту через р. Матиру він залучив одного із своїх студентів із Московського інженерного училища – І.Г. Александрова – майбутнього автора Дніпрогесу й академіка.

Влітку 1904 р. Є.О. Патон переїхав до Києва, де розпочав науково-педагогічну діяльність у Київському політехнічному інституті ординарним професором по кафедрі мостів. Він керував цією кафедрою протягом наступних 25 років. Працюючи на цій посаді вчений розгорнув жваву науково-педагогічну діяльність. Завжди ретельно стежив за науковими розробками у галузі мостобудування в Росії і за кордоном, залучав до виконання інженерно-технічних проектів студентів, що давало молодим спеціалістам глибокі теоретичні і практичні знання у цій галузі. Буквально через два роки роботи його у 1907 р. обирають деканом інженерно-будівного факультету в КПІ і він з усією енергією віддався організації навчального процесу. За рік діяльності Євген Оскарович створив інженерний музей, кабінет мостів з бібліотекою, приладами для випробувань тощо. Перебудова системи навчання студентів на даному факультеті, розробка програм, організація реального проектування, розвиток практичних і лабораторних робіт, організація інженерного музею – все це піднесло рівень знань спеціалістів, які закінчували цей факультет. Молоді інженери отримували широку теоретичну і одночасно практичну підготовку. Від своїх учнів Є.О. Патон вимагав твердих знань, наполегливості в досягненні поставлених завдань і творчого підходу до справи. Створена Є.О. Патонем школа мостовиків широко зарекомендувала себе на новобудовах, заводах і промислових об'єктах. Одночасно з педагогічною діяльністю Є.О. Патон здійснював велику роботу з проектування і будівництва залізних і дерев'яних мостів. За час з 1896 по 1918 рр. він склав 35 проектів металевих і дерев'яних мостів.

Діяльність Є.О. Патона в КПІ в дореволюційній Росії була відзначена орденами Святої Ганни III ступеню і Святого Володимира IV ступеню.

За період з 1905 по 1913 рр. він написав понад 20 монографій і наукових статей. Серед них є такі фундаментальні праці, як томи III та IV курсу залізних і дерев'яних мостів. Ці книги стали настольними книгами для кожного інженера-мостобудівника. За цей же час він спроектував і збудував низку мостів оригінальної конструкції – міст у колишньому Петршотравневому саду в Києві, Мухранський міст через річку Куру в Тбілісі, міст через річку Рось у Корсуні, через р. Тетерів та ін.

Таким чином, бачимо, що до сорока років Є.О. Патон сформував свій світогляд і згодом став всесвітньовідомим вченим в галузі мостобудування та електрозварювання.

Література

1. Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Евгений Оскарович Патон / В.И. Оноприенко и др. – К.: Наук. Думка, 1988. – 240 с.
2. Лаврентьев М.О. Герой Социалистической Работы Евгений Оскарович Патон (до 75-річчя з дня народження) / М.О. Лаврентьев // Вісті АН УРСР. – 1945. - №4-5. – С. 30-37.
3. Походня І. Академік Євген Патон / І. Походня // Світогляд. – 2008. - №5. – С.36-39.
4. Николай Аполлонович Белелюбский (1845-1922) // Люди русской науки. – 1948. – Т.2. – С. 970-977.

5. Патон Е.О. Воспоминания: Литературная запись Юрия Буряковского. – Москва: Молодая гвардия, 1958. – 354 с.
6. Патон Е.О. Таблицы для расчета металлических сооружений и мостов. – Москва, 1901. – 158 с.
7. Патон Е.О. Железные мосты. Т.1, Вып.1. Фермы и опорные части балочных мостов. – М., 1902. – 223 с.; Т.1, Вып.2. Фермы балочных мостов. – М., 1903. – 518 с; Т.2. Опорные части балочных ферм и шарниры консольных ферм. – М., 1904. – 216 с.
8. Патон Е.О. Железные мосты. Т.3, вып.1. Проезжая часть и тротуары железных мостов. – К., 1906. – 290 с.
9. Патон Е.О. Железные мосты. Т.4. Связи между фермами. – К., 1907. – 328 с.

Незлина Е.А. Академик Евгений Оскарович Патон (1870-1953): формирование научного мировоззрения.

В статье освещен такой важный аспект в биографии академика Е.О. Патона как формирование его научного мировоззрения. Показано влияние Санкт-петербургских ученых на формирование научного направления исследований Е.О. Патона – мостостроения.

Ключевые слова: Е.О. Патон, мостостроение, электросваривание, железнодорожный транспорт, фермы, мосты.

Nezlina O.A. Academician Eugene Paton (1870-1953): forming a scientific worldview.

In the article such lights up an aspect is important from biography of academic E.O. Patona as forming of him scientific world view. Influence of the saint Petersburg scientists is rotined on forming of science direction of researches of E.O. Patona is building of bridges

Keywords: E.O. Paton, building of bridges, electric welding, railway transport, farms, bridges.

УДК 930.1(569.4)''1917/1923'':327.5

Осипович І.А.

**ВИНИКНЕННЯ АРАБО-ЄВРЕЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ В ПАЛЕСТИНІ В РОКИ
ВПРОВАДЖЕННЯ МАНДАТА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД**

Висвітлюється ступінь наукової розробки проблеми виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині в 10-20-і рр.. ХХ ст.

Ключові слова: «єврейський національний осередок», Ліга націй, британський мандат, сіонізм.

На рубежі ХІХ – ХХ століть сформувалися основи ідеології єврейсько-арабського протистояння. Детальне й об'єктивне дослідження всіх сторін ситуації в Палестині та навколо неї надасть можливість зрозуміти і правильно оцінити джерела, хід, шляхи розв'язання близькосхідного конфлікту, суть якого складає проблема Палестини. На нашу думку, без вирішення цієї проблеми неможливий вихід із найбільш тривалого післявоєнного регіонального конфлікту. Історія міжнародної та британської присутності в Палестині заслуговує на серйозне вивчення й повне осмислення ще й тому, що на виникнення єврейсько-арабської проблеми впливало багато чинників. Запровадження Лігою націй британського мандата в Палестині та зв'язаний із цим особливий розмах єврейської колонізації країни підтримувався різними сіоністськими фондами та організаціями. Також слід об'єктивно дослідити питання про ступінь історичної та політичної відповідальності Ліги націй і Великобританії як країни-

мандатарія за ситуацію, що склалася в регіоні. Разом з тим детальне і всебічне дослідження означеної проблеми є актуальним і з практично-політичної точки зору: палестинська криза впливає на становище в регіоні й світі, ставить під загрозу геополітичні інтереси акторів міжнародної політики, тому питання світової стабільності залежить таким чином від вирішення арабо-єврейського конфлікту в Палестині.

Інтерес до палестинської проблематики завжди був досить високим як у вітчизняному, так і в зарубіжному сходознавстві. Проте окремі аспекти історії Палестини від моменту виходу з-під юрисдикції оттоманської імперії до встановлення мандата Ліги націй залишилися невивченими або не одержали досить повного висвітлення. З огляду на те, що аналіз історіографії історії виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині під час встановлення мандата Ліги націй є завданням статті, на даному етапі ми не будемо зупинятися на історіографічному огляді цієї проблеми.

Метою статті є історіографічний аналіз історії зародження й поступу арабо-єврейського протистояння в 1917-1923 рр., міжнародних відносин щодо Палестини в означений хронологічний період. Автор ставив перед собою завдання опрацювати історіографічний доробок попередніх дослідників, систематизувати його на основі хронологічного, тематичного, концептуального критеріїв; виділити основні аспекти проблеми, що розкривалися дослідниками, та виокремити ті складові історії Палестини в роки британського мандата, що залишилися недостатньо висвітленими чи зовсім не вивчалися дослідниками.

Історіографія проблеми Палестини після розвалу Порти та під час запровадження британського мандата бере свій початок ще в 20 – 30-і роки ХХ століття. Саме тоді стали з'являтися перші публікації, присвячені аналізу ситуації всередині та навколо Палестини. Наприклад, цій проблематиці присвячені досить цікаві публікації, серед яких треба зазначити роботи М.Абузіама [1], надруковані у 1930 році. Однак через те, що автор не ставив перед собою завдань науково-історичного характеру, його публікації мають скоріше пропагандистський характер.

Слід зазначити, що питання мирного врегулювання в 10-20-х роках ХХ століття в Палестині було політичним, аніж власне науковим, і в різних країнах, що мали до нього якесь відношення, виникли свої підходи щодо його висвітленні. Таким чином, відповідно до пріоритетного вивчення того чи іншого аспекту, походження й авторства, весь комплекс літератури з цієї проблеми можна умовно розділити на різні групи.

В 20 – 40-і роки ХХ століття у зв'язку з інтернаціоналізацією палестинських подій з'явилися два різних підходи в питанні політики Ліги націй і Великобританії в підмандатній Палестині. У роботах авторів, що прихильно ставилися до міжнародної і, зокрема, британської політики в Палестині під прикриттям великої кількості ретельно підібраних фактів проводилася ідея необхідності тісного англо-єврейського співробітництва в Палестині. Вони постійно посилювалися на «загальну нерозвиненість» арабського суспільства. При цьому неодноразово підкреслювали те, що арабам притаманний «консерватизм і націоналізм». До числа таких авторів належить,

наприклад, англійський сходознавець Р.Сеггал, [19], англійський дослідник А. Тейлор [20] та ізраїльські дослідники Зеєв Гейзель [5], Ш. Д. Гойтейн [6] та інші.

Відмінну позицію в питанні британської участі в поступі арабо-єврейського протистояння в Палестині зайняла вітчизняна історіографія. Радянські дослідники акцентували увагу на негативних наслідках для народів Палестини дій британського, французького імперіалізму [8; 11]. Хоча також слід зазначити, що радянські сходознавці збагатили історіографію історії Палестини 10-20-х рр.. ХХ століття багатим фактичним матеріалом. Особливо треба відзначити колективну монографію «Новітня історія арабських країн Азії» [14], автори якої спробували об'єктивно розглянути причинно-наслідкові зв'язки політики Великобританії в Палестині.

Оцінюючи взагалі радянське палестинознавство, слід зазначити, що праці, які побачили світ, розкривають лише окремі питання та проблеми її історії. Ідеологічні кордони, що існували в науці, а також обмеженість джерельної бази перешкодили появі в радянському сходознавстві спеціального монографічного дослідження з історії Палестини, яка охопила би період від початку міжнародної політичної присутності в кінці Першої Світової війни до встановлення в Палестині мандатного управління Ліги націй.

У 1980 – 2000-і роки радянське сходознавство дало низку праць, присвячених деяким аспектам історії Палестини періоду мандата. Серед них заслуговують на увагу аналітичні праці Т. А. Карасової [16], Є. Дмитрієва [7], В. І. Кисельова [10], Р. Г. Ланди [13], Ю. А. Боева [4] та інших. Так робота Ю. А. Боева [4] містить критичні нариси британської, французької, німецької та турецької історіографії близькосхідних проблем кінця ХІХ – початку ХХ століть. Колективна монографія «Сионизм в системі імперіалізму. Очерки истории и современность» під загальною редакцією Т. А. Карасової [16] представляє собою комплексне дослідження теорії та практики сіонізму. В ній показані організаційна структура міжнародного сіонізму, вплив сіоністських організацій на політику урядів західних країн. Автори науково висвітили вузлові моменти становлення і розвитку ідеології та політичної практики сіонізму, структуру та історію діяльності сіонізму, основні характерні риси реакційної політики правлячих кіл Ізраїля. В роботі Т. А. Карасової та Б. В. Ленського «Израиль: некоторые аспекты внутренней и внешней политики» [9] проаналізовано головні особливості та тенденції соціально-економічного та політичного розвитку Ізраїля. Автори також зупинилися на характеристиці цілей сіонізму та місця і значення створення «єврейського національного осередку» в підмандатній Англії Палестині в планах ідеологів створення єврейської держави. Є. Д. Пирлін [15] в своєму дослідженні розглядає сутність Декларації Бальфура та британського мандата на Палестину в контексті їхнього значення в арабо-єврейському протистоянні. Автор вважає, що саме проголошення та втілення в життя Англією ідеї створення «єврейського національного осередку», третя алія (єврейська імміграційна хвиля) в Палестину та навмисне «сприяння» Британії арабо-єврейському протистоянню стали причиною палестинської проблеми в сучасному її вигляді.. Схожу

позицію висловлює в своїй роботі В. І. Кисельов [10]. Він засуджує британську дипломатію, яка, на відміну від арабів, не виконала даних їм обіцянок і переслідувала лише свої «імперіалістичні» цілі в Туреччині. Англійську протекцію сіонізму автор називає «англо-сіоністським альянсом», а сіоністську колонізацію Палестини вважає каменем спотикання в арабо-єврейських відносинах і джерелом палестинської проблеми. Монографія Л.А.Барковського «Арабское население Израиля» [3] представляє собою роботу, в якій розглядаються різні аспекти соціально-економічного й політичного становища арабського населення Ізраїля. Автор аналізує антиарабську спрямованість сіоністської колонізації Палестини, підкріплюючи свою думку статистичними даними етнічної картини в Палестині після Першої Світової війни; дає характеристику британській політиці національній дискримінації арабського населення в роки дії мандата; ідентифікує причини арабо-єврейського протистояння в регіоні.

Численні дослідження Близького Сходу, у тому числі з історії Палестини, з'явилися в останні два десятиліття в країнах Арабського Сходу, Ізраїлі, у Західній Європі та США. Можна лише підкреслити, що більшість цих книг і статей мають одну спільну рису: вони несуть на собі відображення суб'єктивних оцінок авторів у залежності від того, чиї національні та політичні інтереси вони відбивають.

Спільна характерна риса західних дослідників – тенденційність й упередженість поглядів і оцінок всього, що стосувалося палестинських арабів і арабів сусідніх з Палестиною країн. При цьому дефіцит фактів і правдивої інформації, звичайно, заповнювався різноманітними припущеннями. Особливо цим переповнені праці директора Лондонського інституту сучасної історії В. Лакера [12], М. Бар-Зохара [2], З. Гейзеля [5]. Історія єврейського народу та державності, зародження політичного сіонізму та його цілі докладно досліджені в праці В. Лакера «История сионизма» [12]. Автор зупиняється на характеристиці ідеології Всесвітньої Сіоністської Організації, цілей, які ставилися її лідерами з початку заснування організації та у зв'язку з Першою Світовою війною і її наслідками, механізмам їх досягнення. В дослідженні визначено ключову для єврейського народу роль Декларації Бальфура, дана оцінка арабо-єврейському протистоянню в регіоні одразу після початку єврейської колонізації Палестини, проаналізовано позицію сіоністських лідерів щодо майбутнього розвитку «єврейського національного осередку» в державний організм Ерец-Ізраель. В. Лакер висловлює позитивне та схвальне ставлення до британського мандату в Палестині та визначає його як важливу віху в процесі побудови єврейської держави.

Характеризуючи західну й ізраїльську літературу щодо палестинської проблеми, історії Палестини в 10 – 20-і роки ХХ століття, аналізу політики Ліги націй і Великобританії в Палестині, необхідно відзначити, що багато публікацій заслуговують на високу оцінку, тому що в деяких із них міститься цінний фактичний і документальний матеріал, що значно доповнює загальну картину подій. Так авторка монографії «Иерусалим в период британского мандата» доктор Відкритого університету Ізраїля Авіва Халаміш [17], висвітила в своїй

роботі відносно короткий – 1917-1947 рр. – близький до сьогодення період в історії Єрусалима в контексті історії Палестини та міжнародних відносин довкола неї в зазначений період. Дослідниця спирається на широку джерельну базу, видання супроводжується картами, фотографіями, уривками з документів тощо. На наш погляд, авторка стоїть на ліберальних позиціях як щодо британського мандата, так і до арабського населення Палестини і, зокрема, Єрусалима. В роботі ретельно подано складну демографічну картину в місті в період 1917-1947 рр., проте авторка вельми помірно ставиться до представників всіх етнічно-релігійних груп в місті; дослідниця дуже позитивно оцінює прогресивне значення Декларації Бальфура та британського мандата в Палестині для сіоністів. Головною причиною арабо-єврейського протистояння вона вважає боротьбу за Святі Місця і «право історичної першості» на Палестину. В цілому А. Халаміш вдалося, на наш погляд, ідентифікувати та пояснити причини, у зв'язку з якими Єрусалим перетворився на центральну арену національного конфлікту в Палестині; визначити місце Палестини в планах сіоністів; виділити елементи змін та наступництва в історії країни епохи британського мандата у порівнянні з тенденціями її розвитку в попередні періоди.

«Еврейская история, еврейская культура: тяжесть трех тысяч лет» - видання, що є свого роду продовженням політичної діяльності ізраїльського професора Ізраеля Шахака [18]. Його книга, що вперше вийшла в 1994 р. англійською мовою, найбільш повно розкриває ідеологічні основи сіонізму. Автор аналізує традиційну єврейську общину і розкриває расистську сутність талмудизму, доводить, що основою дискримінації палестинців є головні засади юдаїзму, проводить багатобічний аналіз єврейських планів в Палестині в роки британського мандата.

Дослідження з історії Палестини 10-20-х рр. ХХ століття, що з'явилися в першій половині ХХ століття, характеризуються перебільшеннями, а нерідко й абсолютизацією соціально-класових мотивів поведінки людей і окремих національних груп в Палестині. Об'єктивна оцінка міжнародних подій навколо Палестини в 1917-1923 рр. можлива лише з урахуванням її специфіки, історичних, політичних, суспільних, національних, релігійних та інших особливостей. У більш пізніх дослідженнях автори або висловлювали прихильне ставлення до британської політики та єврейської колонізації Палестини, або засуджували імперіалізм Великобританії та «гніт» мандата Ліги нації, вибірково спираючись на джерела та факти, що свідчили б на користь того чи іншого з підходів. В кінці ХХ - на початку ХХІ століть історіографія історії зародження арабо-єврейського протистояння в Палестині у зв'язку із британською підтримкою у створенні «єврейського національного осередку» в 1917-1923 рр. збагатилася дослідженнями зарубіжних авторів, в яких вони намагаються дати об'єктивну неупереджену оцінку всім складовим компонентам, що сформували існуючий конфлікт в Палестині.

Таким чином, здобутки вітчизняної, західної та близькосхідної історіографії за певних умов критичного осмислення суттєво допомагають у висвітленні питань розвитку Палестини у першій третині ХХ століття,

показують витоки та розвиток подій, які пов'язані із єврейсько-арабським протистоянням. А тенденції та підходи, що з'явилися в питанні вивчення ролі європейських держав та Ліги націй в ділі єврейської колонізації Палестини та зародженні етнічного протистояння арабів та євреїв в регіоні, свідчать про можливість остаточного комплексного аналізу та надання об'єктивної правової та історичної оцінки означеної проблеми.

Література

1. Абузиам М. Восстание в Палестине. – М.: Московский рабочий, 1930. – 85 с.
2. Бар-Зохар М. Бен-Гурион. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 484 с.
3. Барковский Л. А. Арабское население Израиля. – М.: Наука, 1988. – 143 с.
4. Боев Ю. А. Критика буржуазных концепций политики империалистических государств на Ближнем Востоке. – К.: Вища школа, 1979. – 135 с.
5. Гейзель З. Политические структуры Государства Израиль. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. – 391 с.
6. Гойтейн Ш. Д. Евреи и арабы. Их связи на протяжении веков. – Иерусалим: Гешарим; М.: Мосты культуры, 2001. – 284 с.
7. Дмитриев Е. Палестинская трагедия. – М.: Международные отношения, 1986. – 100 с.
8. Илюхина Р. М. Лига наций. 1919-1934. – М.: Наука, 1982. – 361 с.
9. Карасова Т. А., Ленский Б. В. Израиль: некоторые аспекты внутренней и внешней политики. – М.: Знание, 1988. – 63 с.
10. Киселев В. И. Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
11. Лазарев М. С. Империализм и курдский вопрос (1917-1923). – М.: Наука, 1989. – 327 с.
12. Лакер В. История сионизма. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 848 с.
13. Ланда Р. Г. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на арабские страны. Великий Октябрь и актуальные проблемы арабского мира. – М.: Наука, 1979. – С.58-87.
14. Новейшая история арабских стран Азии. – М.: Наука, 1988. – 637 с.
15. Пырлин Е. Д. 100 лет противоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 479 с.
16. Сионизм в системе империализма. Очерки истории и современность / Под ред. Т. А. Карасовой. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
17. Халамиш А. Иерусалим в период британского мандата / Иерусалим в веках. – Тель-Авив: Открытый университет Израиля, 1998. – 204 с.
18. Шахак И. Еврейская история, еврейская культура: тяжесть трех тысяч лет / Пер. с англ. Л. Волгиной. – К.: МАУП, 2005. – 142 с.
19. Segall R. Whose Jerusalem? Conflicts of Israel. – L.: Cape, 1973. – 284 p.
20. Taylor A. R. Prelude to Israel. A Analysis of Zionist Diplomacy, 1897-1947. – L.: Darton, 1961. – 118 p.

Осипович И.А. Возникновение арабо-еврейского конфликта в Палестине во время установления мандата: историографический обзор.

Освещается степень научной разработки проблемы возникновения арабо-еврейского конфликта в Палестине в 10-20-е гг. XX в.

Ключевые слова: «еврейский национальный очаг», Лига наций, британский мандат, сионизм.

Osipovich I.A. The emergence of Arab-Jewish conflict in Palestine during the establishment of the mandate: a historiographic review.

Lights up the degree of scientific research of the occurrence of the Arab-Jewish conflict in Palestine in the 10-20-ies years of the Twentieth century.

Key words: «Jewish national home», League of Nations, British mandate, Zionism.

УДК 94(477)«1990/2005»:342.5

Пекарчук В.М.

**ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА
ЗАКОНОДАВЧО-РОЗПОРЯДЧІ УСТАНОВИ КРАЇНИ
(кінець ХХ – початок ХХІ ст.)**

Проаналізовано вплив трансформаційних змін в українському суспільстві на формування законодавчо-розпорядчих установ незалежної держави.

Ключові слова: законодавчо-розпорядчі установи, трансформація, суспільство, вплив.

Дослідження генезису і форм діяльності законодавчо-розпорядчих інституцій в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ століття, що включає критичне осмислення досвіду розбудови державних органів влади України, розкриття особливостей функціонування органів влади, аналіз прояву дії позитивних і негативних чинників у державотворенні, сприятиме об'єктивному висвітленню історії сучасних владних інституцій і обґрунтуванню рекомендацій щодо усунення негативних рис в їх діяльності, які позначаються на розвитку народовладдя в Україні.

Вивчення процесів, пов'язаних із проблемами державотворення, у тому числі формування нової політичної системи в незалежній Україні, сьогодні набуває неабиякої актуальності. Певним чином вони знайшли своє відображення в ряді праць із суспільствознавства, опублікованих на початку ХХІ століття. Комплексно проблеми державотворення та розбудови громадянського суспільства в Україні розглянуті в працях А. Блохіна і В. Литвина [1; 2]. Є спеціальні історичні праці про соціальні наслідки політичних та економічних реформ у незалежній Україні. Багатопланово вони викладені у книзі «Історія України: нове бачення» [3], авторами якої є вчені Інституту історії України Національної Академії Наук України та ряду вузів.

Однак вплив трансформаційних змін в українському суспільстві на формування законодавчо-розпорядчих установ незалежної держави досі не став предметом окремої історичної розвідки. Тому автор даної статті поставив собі за мету дослідити саме цей процес.

З прийняттям Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) почався процес розбудови законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні, заснований на демократичних засадах з урахуванням досвіду зарубіжного конституціоналізму. Вектор державотворення був спрямований на утвердження президентсько-парламентської республіки і незалежності гілок державної влади.

Поступово протягом 90-х років ХХ століття президентські структури стали домінуючими в центрі та на місцях. При цьому набула чинності певна обмеженість повноважень Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, послабилася роль місцевого самоврядування тощо.

Основою демократичної незалежної держави є конституційний принцип

розподілу влади, який передбачає наявність чіткого організаційно-політичного механізму розмежування сфер компетенції та повноважень між державними інституціями і систему стримувань та противаг. Тому процеси подальшого державотворення в Україні, що відбуваються в складних умовах переходу держави до ринкової економіки та жорсткого протиборства політичних сил, потребують вдосконалення форми правління та зміни статусу органів державної влади, форм і методів діяльності та взаємовідносин між законодавчою й виконавчою гілками влади. Налагодження оптимального науково-обґрунтованого функціонування останніх в значній мірі є тим підґрунтям, який дозволяє успішно виконувати програми суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України, вирішувати соціальні проблеми та завдання щодо підвищення життєвого рівня українського народу.

Президентство в Україні, як державний та конституційно-правовий інститут суверенної України – еволюціонував від найвищої посадової особи української держави (1991 рік) та глави виконавчої влади, із закладенням організаційно-правового поля для формування президентсько-парламентської республіки (1991-1995 роки), до поєднання в собі законодавчих, виконавчих, контролюючих функцій та наближенням до президентської республіки (1995-1996 роки). І далі (з 1996 року – по теперішній час), із прийняттям нової Конституції України – до деякого послаблення власного статусу та одночасного закріплення значної кількості міжвідомчих компетенцій, що дало змогу залишитись центром вітчизняного владного механізму.

Протягом періоду, що досліджується, парламентські вибори в Україні проводилися п'ять разів: у березні 1990 року і, вже в умовах незалежності, у травні 1994 року, березні 1998 року, березні 2002 року, березні 2006 року. Всі вони проходили за іншою, ніж у радянські часи, системою. Перші вибори здійснювалися на мажоритарній основі, коли один депутатський мандат виборювали декілька претендентів. Правовою основою проведення всіх виборів послужили закони про вибори народних депутатів, що приймалися Верховною Радою різних скликань напередодні кожних чергових виборів. Їх зміст та особливості стали значним кроком у розвитку виборчої системи, однак відсутність сталого виборчого законодавства гальмує стабільний розвиток країни майже в усіх сферах життя.

Українська політична еліта не створила прецеденту відповідальності державних посадових осіб за відсутність виборчої підтримки, а отже за власну суспільно-політичну нелегітимність. Своїми посадами поплатилися лише керівники виконавчої влади нижчого рівня за те, що не змогли забезпечити суспільну легітимність найвищим посадовим особам.

У зв'язку з тим, що в Україні у складі СРСР не було самостійно функціонуючої системи державного управління, проблеми її розбудови були визнані пріоритетними, по суті, відразу після набуття суверенності.

Декларація про державний суверенітет України (липень 1990 року) проголосила, що «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань свого державного життя» [4].

Важливими щодо суті статуту України як суверенної держави є положення Закону «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (жовтень 1990 року) про те, що «організація і діяльність держави будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службових осіб за доручену справу, обов'язковості рішень вищих органів для нижчих згідно з розподілом їх повноважень» [5].

Згідно з Конституцією України 1996 року Кабінет Міністрів є вищим органом в системі виконавчої влади України. До його складу входять прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єри, міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більше половини конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначає Президент України за поданням прем'єр-міністра України.

Кабінет Міністрів України наділений широкими повноваженнями. По-перше, він має забезпечувати державний суверенітет і економічну самостійність України. По-друге, він зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. По-третє, Кабінет Міністрів України наділений такими функціями: а) проводити фінансову, грошову, цінову, інвестиційну та податкову політику; б) розробляти і здійснювати загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; в) складати і забезпечувати виконання Державного бюджету України; г) здійснювати заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки; д) організовувати здійснення зовнішньоекономічної діяльності України.

Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання.

Виконавчу владу в областях і районах здійснюють місцеві державні адміністрації. Голови цих адміністрацій призначаються і звільняються з посад Президентом України за поданням прем'єр-міністра.

Створення адміністрації Президента України (АПУ) у грудні 1991 року породило не тільки паралелізм у структурі виконавчої влади, а й призвело до суттєвого звуження самостійності діяльності Кабінету Міністрів та його повноважень як вищого органу виконавчої влади в Україні [6].

Адміністрація Президента України не передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, вона підпадає під дію ст. 106 п. 28 Конституції України про право Президента формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті.

З моменту створення структура та повноваження адміністрації Президента України неодноразово змінювалися відповідно до поглядів глави держави на її роль та місце у системі органів виконавчої влади. Окремо слід зазначити, що з кожним роком посилюється тенденція до створення паралельних структур в адміністрації Президента України до тих, які існують, наприклад, при Кабінеті Міністрів України, міністерствах тощо. Окрім зрушень у структурі, функціях та моделі прийняття рішень, змінювались чисельність та розподіл владних

повноважень. Однак дублювання функцій виконавчих інституцій у демократичній країні є неприпустимим явищем, яке гальмує прийняття й адекватне і швидке виконання рішень у структурі державної влади.

У 2004 році, згідно з штатним розкладом адміністрації Президента, в ній нараховувалося 619 штатних одиниць (без врахування кадрів, які працювали на громадських засадах). Це майже вдвічі більше, аніж кількість штатних одиниць ЦК Компартії УРСР у 1980-х роках. Завдяки приходу на керівні посади діючих політиків – В. Медведчука, В. Хорошковського та інших, було посилено публічну складову політичного стилю адміністрації Президента. Головним завданням діяльності нового складу адміністрації Президента стало перетворення її на орган, здатний виробляти і забезпечувати ключові політичні рішення в країні. Логіка дій нової адміністрації та характер їх висвітлення в ЗМІ однозначно свідчили про те, що саме тут ухвалюються державні рішення, а Уряд і система виконавчої влади лише реалізують їх.

Спроби надати АПУ нового іміджу зовсім не означали втрати старих, набутих за попередніх керівників, звичок. Ефективність попередніх глав адміністрації оцінювалася Президентом, насамперед, за здатністю силового «протискання» необхідних йому рішень через парламент, а точніше, за спроможністю формувати засобами силових та фіскальних органів влади, підпорядкованих Президенту, гранично необхідного тиску на Верховну Раду, конкретних депутатів, на органи місцевого самоврядування, суддів, бізнесменів тощо. Показово, що після призначення В. Медведчука указом Президента від 12 червня 2002 року, опозиційні фракції парламенту неодноразово звинувачували адміністрацію Президента в тиску на депутатів з метою створення у Верховній Раді пропрезидентської більшості. Лише за період літніх парламентських канікул кілька десятків народних депутатів оприлюднили в той чи інший спосіб інформацію про податкові перевірки або навіть відкриття кримінальних справ з метою тиску на їхню позицію.

Обрання Президентом України В.А. Ющенка природно призвело до ряду кардинальних змін у державному устрої України. Здійснювалися заходи щодо реформування і вдосконалення форм діяльності органів центральної виконавчої влади України. Це зумовлено не тільки програмними цілями нової влади, а й принципами Закону Верховної Ради України про конституційну реформу [7].

Сьогодні Президент України В.Ф. Янукович вибудовує чітку, підпорядковану і контрольовану з єдиного центра вертикаль влади. З огляду на становище в сучасній Україні така модель поведінки новообраного Президента може бути досить ефективною.

Побудова будь-якої системи влади вимагає передусім визначення чіткої мети для чого вона потрібна. Це визначається відповідно до двох головних принципів. Перший – головною умовою функціонування державної системи має бути дотримання гарантій на забезпечення конституційних свобод, без чого немає руху, немає творення. Другий полягає в тому, що суспільство має однаково служити усім членам громади, чи то на рівні населеного пункту, чи держави загалом. Дотримання вказаних принципів дасть можливість

зосередити функції державної влади на забезпеченні дотримання конституційних свобод.

Існує специфічний порядок призначення уряду та інших центральних органів виконавчої влади.

Конституцією встановлено, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України.

Прем'єр-міністр, інші члени уряду мають право заявити Президентові України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Конституцією також встановлено, що прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України [8].

Від часу прийняття Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) до обрання Президентом В. Ющенка склад керівництва Кабінету Міністрів України змінювався дуже часто. Більшість урядів діяли короткостроково.

Уряд В. Януковича був при владі понад два роки. Будучи Прем'єр-міністром, В. Янукович висунув свою кандидатуру на посаду Президента України. При цьому він у відпустку, як це передбачено законодавством, не пішов. Лише після другого туру голосування він подав заяву про відставку. Після тривалих подій, пов'язаних із прагненням сфальсифікувати результати виборів, Центральна виборча комісія проголосила про обрання Президентом України В.А. Ющенка. Відповідно до Конституції уряд пішов у відставку. За поданням Президента Верховна Рада дала згоду на призначення Прем'єр-міністром Ю.В. Тимошенко. За її представленням Президент підписав Укази про призначення членів уряду. При цьому були враховані домовленості про квоти для політичних партій, які підтримували В. Ющенка під час виборчої кампанії.

Довіра уряду Ю. Тимошенко була підтверджена голосуванням за зміни до Державного бюджету 2005 року, в якому значно збільшені витрати на соціальну частину (за це проголосували 374 народних депутати).

Однак, у складі уряду з початком його функціонування не була створена ділова обстановка. До того ж виникло протиставлення між Урядом, Державним секретаріатом і Радою національної оборони та безпеки. Воно призвело до незлагодженості дій керівників указаних структур із Президентом України, і в кінцевому рахунку, до прийняття рішення Глави держави про відставку уряду Ю. Тимошенко, усунення з відповідних посад О. Зінченка і П. Порошенка. Склад Кабінету Міністрів України, який очолив Єхануров Ю.І., було оновлено на третину.

Таким чином, у досліджуваній період неодноразово змінювалася структура державної виконавчої влади в Україні. Це породжувало негативні моменти в їх діяльності. Заходи, здійснювані після обрання В. Януковича Президентом України, в цілому спрямовані на забезпечення можливості оперативно і самостійно, більш ефективно діяти уряду як вищому органу виконавчої влади в Україні.

Незважаючи на недосконалість структури та нецілковиту ефективність діяльності, органи державної влади виступають важливим елементом механізму держави і представляють собою відносно самостійну частину держави, що наділена певними повноваженнями, має певні завдання і функції, виступає представником держави з цих питань, діє на підставі Конституції та відповідних законів України.

Конкретно-історичний аналіз свідчить, що найголовнішою суспільно-політичною проблемою України за роки незалежності залишалася відсутність науково обґрунтованої концепції державотворення, яка враховувала б принципи народовладдя і демократизму. Саме цей вкрай несприятливий фактор, залишаючись невизначеним, призводив до виникнення, по суті, все нових і нових проблем в усіх сферах життя і особливо у функціонуванні центральних органів законодавчої та виконавчої влади, взаємовідносинах між ними. Це сприяло й тому, що вищі посадові особи, насамперед Президент, у вирішенні питань державотворення виявляли суб'єктивізм, що стало суттєвою причиною протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Це особливо виявлялося в період президентства Л.Д. Кучми, коли, по суті, відбувалося поступове повернення до командно-адміністративної системи. Це у значній мірі виявилось у передачі ряду повноважень Верховною Радою України на користь Президента та Кабінету Міністрів України. Депутатами обирались прихильники різних ідеологічних спрямувань, представники різноманітних політичних партій (об'єднань) та громадських організацій. Серед народних депутатів різко зменшилася кількість представників робітничого класу і селянства. Значно зросла чисельність представників інтелігенції, які виступали за утвердження принципів українських націоналістів у суспільно-політичному житті держави. З другої половини 90-х років ХХ століття серед депутатів парламенту домінують професіонали-політики та представники промислового капіталу.

Література

1. Блохін А. Україна у ХХ столітті: документи та матеріали / А. Блохін. – К., 2000.
2. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / В.М. Литвин. – К., 2001.
3. Історія України: Нове бачення / За ред. Смолія В.А. (кер. авт. кол.), Кульчицький С.В., Реєнт О.П. та ін. – К., 2000.
4. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Українською РСР 16 липень 1990 р. № 66-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
5. Пекарчук В.М. Теоретико-методологічні та правові підходи до етапів становлення центральних органів виконавчої влади незалежної України / В.М. Пекарчук // Втілення інноваційних технологій у сучасне виробництво. Матеріали методологічного семінару 23-24 листопада 2004 р. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 32 – 36. – С. 33.
6. Пекарчук В. До питання про визначення етапів становлення центральних органів виконавчої влади України (90-і роки ХХ ст.) / В. Пекарчук // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 17. – К., – 2004. – С. 153 – 159. – С. 155.
7. Пекарчук В.М. Становлення державної виконавчої влади в Україні (1991 – 2005 рр.) / В.М. Пекарчук // Історичні записки: збірник наукових праць. Вип. 7. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 163 – 171. – С. 166.
8. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. - К., 1996. – С. 34-35.

Пекарчук В.М. Влияние трансформации украинского общества на законодательно-распорядительные организации государства (конец XX – начало XXI в.).

Проанализировано влияние трансформационных изменений в украинском обществе на формирование законодательно-распорядительных организаций независимого государства.

Ключевые слова: законодательно-распорядительные организации, трансформация, общество, влияние.

Peкарчук V.M. Influence of transformation of Ukrainian society on legislative-active organizations of the state (the end of XX – the beginning of XXI century).

Influence of transformation changes is analyzed in Ukrainian society on forming of legislative-active organizations of the independent state.

Key words: legislative-active organizations, transformation, society, influence.

УДК 94(477.6) "19"

Підченко С.А.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У 20-х рр. XX ст. НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНБАСУ)**

У статті проаналізовано дослідження історії РПЦ у 20-х XX ст. на регіональному рівні (за матеріалами Донбасу).

Ключові слова: Російська Православна Церква, релігійна громада, священнослужителі.

Приход до влади більшовиків більш ніж на 70 років припинив процес складання мережі церковних архівів та нормативно-методичної бази їхнього існування. Однак, незважаючи на закриття монастирів та храмів, зниження частини церковних фондів, деяка кількість документів зберігається в державних архівах. На наш погляд, документи релігійних громад, які зберігаються у державних архівах, надають можливість аналізу суперечливих явищ та подій, що відбувалися у релігійно-державному просторі 20-х років XX ст. Кількість таких джерел обмежена та вони надають альтернативне бачення становища, участі та місця РПЦ: змін у організаційному житті парафії, її відносин з владою, міжконфесійної боротьби, впливу на паству, економічного стану релігійних громад та священнослужителів і т. ін.

Регіональні дослідження дозволяють розглянути, яку роль відігравала Церква у житті народу регіону, як частини суспільства та глибше зрозуміти її місце в ньому. Дослідження процесів впливу, місця та ролі Російської Православної Церкви у житті населення Донецького регіону в перше десятиріччя існування Радянської влади базується на використанні великого обсягу джерельного матеріалу. Збагачення джерельної та історіографічної бази за рахунок регіональних досліджень сприяє вирішенню низки питань з проблем локальної історії, зокрема історії РПЦ. Серед досліджень слід виділити В.М.Нікольського, А.Г.Никифоренко, С.А.Підченко, А.М.Фесенко,

О.Д.Форостюка, І.Ю.Хюреніну, вони ввели до наукового обігу велику кількість архівних документів [1].

Найбільш цінним джерелом при вивченні історичних питань будь-якого проміжку часу є архівні джерела тому виявлення та залучення архівних документів місцевих архівів є першочерговим завданням у нашому дослідженні. Вони дозволяють вивчати життя осередків РПЦ у Донбасі періоду 20-х рр. ХХ ст., що є важливим для вивчення історії ПЦ у цілому.

Для всебічного розкриття питань пов'язаних із життям осередків РПЦ у Донбасі залучено документи та матеріали, що зберігаються у фондах двох обласних архівів: Державного архіву Донецької області (ДАДО) і Державного архіву Луганської області (ДАЛО). Архіви Донецької і Луганської областей у досліджуваній період входили до Донецького регіону. Вибір джерел проводився відповідно питань пов'язаних із вивченням ролі та місця РПЦ, з урахуванням ступеня висвітлення певних аспектів попередниками.

У Державному архіві Донецької області було досліджено фонд Р. 522 (Юзівський повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Юзівки Донецької губернії), опис 1, документи якого надають інформацію про вилучення церковних коштовностей у Юзівському районі під час голоду 1921–1922 рр. [2; 3; 4; 5]. Вони роз'яснюють організаційні питання пов'язані з вилученням церковних цінностей [6], надають статистичні відомості роботи комісії по вилученню церковних коштовностей у регіоні [4; 5; 6], описи релігійного майна [2; 3; 4; 5; 6] та відомості на користь кого Церква робила збори [2].

У Державному архіві Луганської області найбільш цінну інформацію містять документи фондів Старобільського окружного КП(б) України (Ф.П.4. – Оп.1); Луганського окружного КП(б) України (Ф.П. 34. – Оп.1), Луганської окружної ради спілки „Безбожників” (Ф.Р. 178. – Оп. 1), Луганського окружного виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів (Р. – 243. – Оп. – 1), Луганського повітового відділу народної освіти повітового виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Луганськ, Луганського повіту Донецької губернії (1920–1923 рр.) (Ф.Р. 405. – Оп.1), Адміністративного відділу Луганського окружного виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Луганська Луганського округу Донецької губернії (Ф.Р. 435. – Оп.1), фонду Ворошиловградського міського виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Ворошиловград Донецької області (Ф.Р. 693. – Оп. 1).

Опрацьовані документи фонду Р. 178 (Луганська Окружна Рада Спілки „Безбожників”) опис 1 надали відомості про нестачу грошей у Спілки Войовничих Безбожників та шляхи їх пошуку [7].

Документи фонду Луганського окружного виконавчого комітету Ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Луганська Луганського округу Донецької губернії (1923 – 1930 рр.) (Ф.Р. 243. – Оп. – 1), а саме рішення секретаріату президії окрвиконкому надають інформацію про втручання влади у життя релігійних громад, які зверталися до них за дозволом

на проведення зборів членів релігійних громад, про перейменування вулиць [8; 9].

З фонду Р. 405 (Луганського повітового відділу народної освіти повітового виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Луганська, Луганського уїзду Донецької губернії (1920–1923 рр.)) можна дізнатися про листування губернського відділу народної освіти з губернським комітетом соціального забезпечення про заборону викладання „Закону Божого” у школах [10] та недопущення служіння у навчальних закладах священників та осіб, які знаходяться на матеріальній або службовій залежності від установ релігійного культу [11].

Документи фонду Р. 435 (Адміністративного відділу Луганського окружного виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Луганська Луганського округу Донецької губернії), опис 1, відтворюють умови реєстрації статутів релігійних громад [12; 13; 14; 15], причини з яких священники склали з себе сан [14], податки, які сплачували священнослужителі та Церква, її страхування, охорону [16; 17; 18; 19], конфліктів між релігійними громадами різних конфесій та їхні скарги до Луганської окружної прокуратори [17; 26], протести релігійних громад на дії місцевої влади [20], фінансову зацікавленість СВБ у вилученні дзвонів [19]; можливості характеризувати соціальний склад парафій [21], виконання церковних обрядів [21, 22], церковне майно та його захист [12; 13; 24], втручання органів влади у організаційне життя парафії [16; 25], зміни, проведені у штатному розкладі Луганського окружкому для посилення антирелігійної роботи [28]. Також висвітлюють статистичні відомості про релігійні громади, їх кількісний, чисельний, віковий та статевий склад [12; 13; 14; 18; 19; 27], засновників та церковні ради релігійних громад [23, 27], добровільну здачу релігійними громадами дзвонів [18; 19; 29], вилучення молитовних будинків для задоволення культурних потреб держави [19], церковні прибутки та витрати на утримання священників, хористів, ремонт молитовних будинків [16; 29].

У фонді Р. 693 (Ворошиловградського міського виконавчого комітету ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів, м. Ворошиловград Донецької області) опис 1 представлені документи, що стосуються звернень церковних рад до членів парафії з проханнями про добровільні пожертвування на утримання культового майна, сплати податків [31] та покарання їх з боку влади за невчасну сплату [36], про добровільну здачу усіх металевих церковних речей на потреби індустріалізації [31] та передачу їх на переробку для споживчих потреб [30; 37], про передачу закритих церковних будинків на культурно-освітні потреби держави [31; 33], страхування церковного майна [33], сплату релігійними громадами державних позичок [34]. Низка документів допомогли з'ясувати статистичні відомості про чисельність релігійних громад, їх соціальний, статевий, віковий склад [32; 33; 34], відвідування віруючими храмів, виконання ними церковних обрядів [31; 35].

Цінним джерелом фактичного наповнення дослідження, були неопубліковані документи фонду Старобільського окружкому КП(б) України

(П.4. – Оп.1), які дали відомості про релігійний рух, кількість релігійних громад у окрузі, їхню чисельність, соціальний, статевий, віковий склад та культурний рівень віруючих [38]; про відмову священнослужителів від сану, поліпшення проведення служби в церкві, використання владою внутрішньої церковної боротьби та посилення податкового тиску на священнослужителів [39]; про діяльність районних виконкомів під час Різдва, збільшення релігійних громад, чисельність і матеріальний стан священнослужителів, їхній авторитет серед населення, витрати релігійної громад, дозвіл та проведення хресних ходів і молебнів у Сторобільському окрузі за 1926 р. [39; 40].

Низка документів фонду Луганського окружного КП(б) України (П.34. – Оп.1) надають відомості про утворення та діяльність окружної організації „Спілки Войовничих Безборників” [41] і антирелігійну роботу [42].

У місцевих періодичних виданнях того часу „Луганская правда” та „Диктатура праці”, які були печатними органами повітових (окружних) парткомів та виконкомів, переважна більшість статей має чітко виражену ідеологічну і політичну спрямованість. Партія більшовиків через періодичні видання проводить антирелігійну пропаганду, яка відкрито закликала до енергійної боротьби з релігією та ПЦ [43; 44]. Однак треба зауважити, що періодичні видання того часу незважаючи на ідеологічний та агітаційний характер статей, ще не підлягали жорсткій цензурі тому в них містяться непрямі свідчення та побічні докази реального стану справ

Отже, архівні документи підсилюють документальну базу, надають можливість відокремити необ’єктивну інформацію від реально історичної, різнобічно розглянути певні історичні аспекти та явища, відтворити фактичну картину участі РПЦ у культурному житті населення та її внесок в економічний розвиток Донецького регіону у 20-х рр. ХХ ст. Перспективи подальшого використання документів областних архівів ми убачаємо при вивченні питань пов’язаних з впливом РПЦ на суспільство зазначеного періоду та характерними для та пересічного мешканця особливостями матеріальної та духовної культури.

Література

1. Никифорова А.Г. Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр. (на матеріалах Донеччини) / А.Г.Никифорова. // Матеріали наук. конф. „Історія науки, політологія”. Кн. 1. – Донецьк, 1997; Никольский В.Н. Главная ошибка церковной политики / В.Н.Никольский. // Правда через годы. – Вып.2. – Донецк; 1998; Підченко С.А. Місце Російської Православної Церкви в культурному та економічному житті Донбасу у 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Світлана Анатоліївна Підченко. – Луганськ, 2009; Фесенко А.Н. Православная церковь в политике советской власти 20-х гг. ХХ ст.: на матеріалах Донеччини: дис... канд. истор. наук: 07.00.01 / Андрей Николаевич Фесенко. – Харьков, 2007; Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках / О.Д.Форостюк. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000; Хюренина И.Ю. Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 20-е годы / И.Ю.Хюренина. // Нові сторінки історії Донбасу: Кн. 6. – Донецьк, 1998.
2. Державний архів Донецької області (далі ДАДО) – Ф. Р. 522 – Оп. 1. – Спр. 230.
3. Там само. – Спр. 231.
4. Там само. – Спр. 232.

5. Там само. – Спр. 311.
6. Там само. – Спр. 53.
7. Державний архів луганської області (далі ДАЛО) – Ф. Р. 178 – Оп. 1. – Спр. 6.
8. Там само – Ф. Р. 243 – Оп. 1. – Спр. 514.
9. Там само. – Спр. 774.
10. ДАЛО – Ф. Р. 405 – Оп. 1. – Спр.24.
11. Там само. – Спр. 5.
12. ДАЛО – Ф. Р. 435 – Оп. 1. – Спр. 957.
13. Там само. – Спр. 973.
14. Там само. – Спр. 983.
15. Там само. – Спр. 1010.
16. Там само. – Спр. 963.
17. Там само. – Спр. 991.
18. Там само. – Спр. 1053.
19. Там само. – Спр. 1054.
20. Там само. – Спр. 1035.
21. Там само. – Спр. 950.
22. Там само. – Спр. 966.
23. Там само. – Спр. 975.
24. Там само. – Спр. 978.
25. Там само. – Спр. 988.
26. Там само. – Спр. 990.
27. Там само. – Спр. 1020.
28. Там само. – Спр. 1036.
29. Там само. – Спр. 1061.
30. ДАЛО – Ф. Р. 693 – Оп. 2. – Спр.135.
31. Там само. – Спр. 1208.
32. Там само. – Спр. 1217.
33. Там само. – Спр. 1223.
34. Там само. – Спр. 1224.
35. Там само. – Спр. 1225.
36. Там само. – Спр. 1230.
37. Там само. – Спр. 2207.
38. ДАЛО – Ф. П. 4 – Оп. 1. – Спр. 292.
39. Там само. – Спр. 416.
40. Там само. – Спр. 605.
41. ДАЛО – Ф. П. 34 – Оп. 1. – Спр. 277.
42. Там само. – Спр. 978.
43. Изъятие церковных ценностей // Диктатура труда. – 1922. – 18 июля.
44. Как прошла проверка партийных групп в округе // Луганская правда. – 1929. – 13 июля.

Пидченко С.А. Исследование истории Русской Православной Церкви в 20-е годы XX века на региональном уровне (по материалам Донбасса).

В статті проаналізовано дослідження історії Русської Православної Церкви в 20-е годы XX века на региональном уровне (по материалам Донбасса).

Ключевые слова: *Русская Православная Церковь, религиозная община, священнослужители.*

Pidchenko S.A. The research of history Russian Orthodox Church in the 20 years of the XX century in regional level (using the materials of Donbass).

In the article, the research of history Russian Orthodox Church in the 20 years of the XX century in regional level (using the materials of Donbass).

Key words: *Russian Orthodox, religious community, priests.*

УДК 338.48-44(47+57-87)«1950/1980»

Попов О.Д.

**РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ТУРИСТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ МІКРОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ**

Проаналізовано характерні риси Народної Республіки Болгарія як об'єкта радянського зарубіжного туризму з використанням методології історії повсякдення та мікроісторії, розглянуто основні домінанти міжкультурного діалогу мешканців двох країн, описано найпоширеніші «тіньові» практики, недозволені моделі поведінки радянських туристів у Болгарії.

Ключові слова: туристська подорож, маршрут, міжкультурний діалог, історична пам'ять, «тіньова» економіка.

Останнім часом певну увагу дослідників привертає феномен зарубіжного (виїзного) туризму в СРСР. Проте окремі публікації українських [1], російських [2] і канадських [3] авторів не дають системного уявлення про це суперечливе, багатогранне явище. Дуже рідко в сучасних історичних роботах розглядаються питання двосторонніх туристських зв'язків СРСР з окремими зарубіжними країнами. Зокрема, дотепер немає спеціальних досліджень, в яких на підставі сучасних підходів було б охарактеризовано радянсько-болгарські зв'язки у сфері туризму. Проте саме Болгарія була серед лідерів з приймання радянських туристів.

У роботах радянського періоду, наприклад, у статті М.В. Знаменської [4], туристські зв'язки розглядаються переважно в ідеологічному контексті як один з проявів інтеграційних тенденцій «братніх» соціалістичних країн. Але дуже актуальною, на нашу думку, була б спроба використання перспективних концепцій історичної науки (мікроісторія, історія повсякдення) для глибшого аналізу даного явища. Для цього необхідно протиставити офіційній радянській парадигмі міжнародних туристських зв'язків аналіз неофіційних контактів між вояжерами з СРСР та мешканцями Болгарії, спромогтися зрозуміти характер й логіку їхніх стосунків. Адже історіку важливо не тільки описати повсякдення тієї чи іншої епохи, але й розкрити його структуру і значення, провести аналіз повсякденного буття як чинної складової минулого [5; 6, 5].

Мета дослідження – розкрити специфічні риси Народної Республіки Болгарія (НРБ) як об'єкта радянського зарубіжного туризму, використовуючи методологію мікроісторії та історії повсякдення. Завдання дослідження – не тільки охарактеризувати програму і зміст туристських маршрутів до НРБ для громадян СРСР, а й простежити основи міжкультурного діалогу жителів двох країн, виявити найпоширеніші «тіньові» практики і недозволені моделі поведінки, що супроводжували відвідування Болгарії радянськими туристами. Основними джерелами для розкриття даної теми стали архівні документи радянських професійних спілок: річні звіти про організацію зарубіжного туризму, звіти керівників туристських груп, програми туристських маршрутів, ділове листування.

Серед міжнародних туристських партнерів Болгарії у післявоєнний період Радянський Союз займав дуже важливе місце. Туристські контакти між двома країнами почалися у середині 1950-х рр. і упродовж кількох десятиріч стрімко зростали. Якщо 1960 року довідник «Інтуриста» пропонував усього два маршрути, які знайомили громадян СРСР з Болгарією [7, 13-17], то 1970 року кількість маршрутів зросла до 20, а кількість учасників подорожей за рік становила близько 155 тис. осіб [8]. 1985 року для туристів з СРСР пропонувалося вже близько 58 варіантів туристських маршрутів до НРБ, за якими за рік здійснило подорож близько 245 тис. радянських громадян [4, 123].

Генеральним організатором міжнародного туризму до НРБ було створене в 1948 р. державне господарське об'єднання «Балкантурист». Саме це об'єднання щорічно укладало з ВАТ «Інтурист» прямі договори щодо масштабів радянсько-болгарського туристського обміну, долучаючи, за потребою, інші туристські організації НРБ – Бюро внутрішнього і міжнародного туризму «Кооптурист», Бюро міжнародного молодіжного туризму «Орбіта», Бюро автомобільного туризму «Шипка» та ін. [9, 23].

Тривалість туристських маршрутів до Болгарії у 1970–1980-ті рр. становила від 10 до 18 днів, а вартість – від 100 до 175 руб. Зокрема, пропонувалися спеціалізовані програми для лікування, літнього і зимового відпочинку (наприклад, «Зустріч Нового року в Болгарії») [10, 40-41]. Значна частина турів передбачала знайомство з визначними пам'ятками столиці НРБ – Софії, серед яких з ідеологічних міркувань особливо виділявся мавзолей Георгія Димитрова. Численні історичні пам'ятки радянські туристи могли побачити під час екскурсій містами Велико-Тирново, Стара-Загора, Пловдив, Плевен, Несебир. Неповторний колорит мали невеликі населені пункти, такі як Габрово, що славився розташованим тут Музеєм гумору і сатири. Практично завжди до маршрутів подорожей включалися відвідування приморських міст – Варни або Бургаса, а на тривалий відпочинок біля моря радянських гостей приймали курорти «Золоті піски», «Сонячний берег», «Албена» і «Камчія». Найпопулярнішим місцем зимового відпочинку був гірський курорт Пампорово у Родопських горах.

Однак через велику навалу туристів, особливо у літній період, нерідко спостерігалися деякі диспропорції у рівні місцевого сервісу. Ця проблема, зокрема, обговорювалася у червні 1979 р. на зустрічі керівників Державного комітету СРСР з іноземного туризму і Державного комітету з туризму НРБ. Учасники зустрічі зазначили, що розвиток туристської інфраструктури Болгарії тривалий час здійснювався переважно за рахунок об'єктів розміщення на Чорноморському узбережжі. Водночас, будівництво готелів в екскурсійних центрах країни і на гірських курортах відбувалося значно повільніше [11, 2-3]. Підтвердження цієї тенденції ми знаходимо на рівні окремих туристських груп. Наприклад, в одному зі звітів керівник групи зазначав, що «... у містах Казанлик і Велико-Тирново групу розміщували в поганих готелях зі старими, розбитими меблями, брудною підлогою». Однак далі він повідомляв про те, що «... у містах Плевен і Софія [нас] розмістили у першокласних готелях» [12, 3].

«Балкантурист» та інші партнери «Інтуриста», за ініціативою радянської сторони, наповнювали програму подорожей специфічними заходами, що мали більш-менш виражений ідеологічний характер. У всіх містах країни існували Будинки болгарсько-радянської дружби, де проводилися різноманітні заходи за участю радянських туристів і представників болгарської громадськості. Це могли бути зустрічі з болгарською молоддю або ветеранами антифашистського руху, музичні або літературні вечори, демонстрації кінофільмів [12, 19].

Програма туристської поїздки до НРБ зазвичай передбачала хоча б одне відвідування промислового підприємства або сільськогосподарського кооперативу. Такі візити супроводжувалися спілкуванням з колективом підприємства, знайомством з організацією виробництва, оглядом об'єктів соціально-побутової сфери (їдалень, профілакторіїв, дитячих садків) і навіть житла болгарських трудящих. Ця частина програми була особливо актуальною для туристських груп з однорідним професійним складом учасників. Наприклад, у лютому 1985 р. відбулася подорож до НРБ туристської групи з Кримської області, яка практично повністю складалася з виноградарів і виноробів. Для них було організовано три спеціалізовані заходи – окрім відвідування виноробного заводу, а також Інституту виноградарства і виноробства у Плевені, кримчани стали гостями на святі молодого вина в одному з сільськогосподарських кооперативів [13, 34-36]. У деяких випадках під час відвідування болгарських сільськогосподарських підприємств радянські туристи могли навіть брати участь у збиранні врожаю черешні, персиків, винограду [14, 47]. Це копіювало прийняту у Радянському Союзі ще з часів першої п'ятирічки традицію використання туристів на суспільно корисних роботах.

Програма мандрівок радянських туристів у будь-якій із зарубіжних країн завжди включала різні колективні дії меморіального характеру. Вони мали не тільки сприяти зберіганню офіційного дискурсу радянської історичної пам'яті, а й психологічно згуртувати туристську групу, зміцнити емоційні зв'язки між її учасниками. Під час подорожей до Болгарії ця традиція також зберігалася, але меморіальні практики радянських туристів мали один додатковий атрибут. Гості з СРСР віддавали данину пошани не тільки героям і жертвам Другої Світової війни, а й воїнам, що загинули у роки російсько-турецької війни 1877-1878 рр. У першому випадку, найбільшій популярності набув пам'ятник радянському солдату-визволителю, що знаходиться у місті Пловдив (знаменитий «Альоша»). А найбільш масовим за кількістю відвідань об'єктом, пов'язаним із спільною боротьбою слов'янських народів проти Османської імперії, став пам'ятник-музей полеглим російським і болгарським воїнам біля перевалу Шипка. Відвідання меморіальних місць з обов'язковим покладанням квітів або вінків було своєрідним ідеологічним «стрижнем» усієї програми туристської подорожі. Наприклад, у 1984 р., під час подорожі до Болгарії однієї з груп радянських туристів, її учасники 7 разів поклали квіти до різних меморіалів у Софії (4 об'єкти), Плевені (1 об'єкт), Варні (1 об'єкт) та на Шипці (2 об'єкти) [15, 93].

Життя соціалістичної Болгарії значно відрізнялося від радянського повсякдення, що знайшло своє відображення у дорожніх спогадах гостей з СРСР. Один з туристів, який мандрував територією НРБ у 1970-ті рр., був дуже здивований, що «...в магазинах немає черг, товчії»; «ковбасу ... купують невеликими порціями по 200-400 грамів»; «у овочевих магазинах багато свіжих овочів навіть у травні місяці» [16, 9-10]. Інший радянський турист відзначав високий рівень культури обслуговування, бездоганний санітарно-гігієнічний стан підприємств громадського харчування, особливу естетику оформлення простору для харчування. Він також звернув увагу на кращу, порівняно з Радянським Союзом, роботу міжміського пасажирського транспорту і навіть економне витрачання лісоматеріалів у будівництві [17, 75].

Кажучи про людський вимір радянсько-болгарських туристських зв'язків, слід зазначити, що у більшості випадків стосунки між гостями з СРСР і місцевим населенням були відкритими, приязними і доброзичливими. На відміну від багатьох інших країн, у Болгарії для радянських туристів практично не існувало «мовного бар'єра», що значно полегшувало спілкування. Позитивні емоції від відвідування «братньої» Болгарії охоче тиражувалися у радянській пресі. Наприклад, 1970 року після поїздки до НРБ туристи із Севастополя на сторінках місцевої газети повідомляли: «... пам'ять зберегла нам найприємніші спогади про недавню подорож до Болгарії, про її природу, історію, культуру. Але перш за все, звичайно, про людей – з їх доброзичливістю, привітністю, товариськістю» [18].

Втім, слід зазначити, що деякі джерела містять інформацію про неприємні інциденти між болгарами і громадянами СРСР, які найчастіше були пов'язані з купівлею-продажем товарів, а також з випадками дрібних крадіжок. У деяких звітах про туристські подорожі до НРБ констатувалося, що у деяких магазинах радянських туристів прагнуть обдурити, завищують ціни, продають браковані товари, не завжди правильно виписують чеки і дають здачу [19, 42]. Одне із джерел 1980-х рр. зафіксувало надрапаній на меблях у номері болгарського готелю напис російською мовою: «припиніть нишпорити у чужих речах, брати-болгари!» [15, 76]. Характерно, що найчастіше такі негативні факти припадають на період «перебудови». Саме тоді масштаби радянсько-болгарського туристського обміну досягли свого максимального значення, а населення обох країн переживало болісну «ломку» системи моральних норм і цінностей, пов'язану з кризою соціалістичного суспільства.

Довгий час поза увагою істориків залишалося питання про «тіньові» практики, пов'язані з радянським зарубіжним туризмом. Ці практики, зазвичай, супроводжували мандрівки радянських туристів до соціалістичних і капіталістичних країн. Проте деякі з них найбільш активно здійснювалися саме під час подорожей до НРБ. Майже кожен радянський турист планував придбати за кордоном певні товари, але мав лімітовану кількість іноземної валюти в межах так званого «обмінного фонду». Водночас великим попитом за кордоном користувалися певні товари «made in USSR» – чорна ікра, фотоапарати, електробритви, наручні годинники. Вчинити нелегальні торгові операції радянським туристам пропонували не тільки випадкові люди на вулицях і

площах Софії, а також інших болгарських міст, а й особи, що мали прямий стосунок до їх обслуговування – гіді-перекладачі, водії екскурсійних автобусів, адміністратори готелів [20].

У Болгарії та Румунії, економічно дуже тісно пов'язаних з СРСР, існував також стабільний попит на радянські рублі, які на «чорному ринку» обмінювалися на місцеву валюту за курсом, більш вигідним, ніж офіційний. Тому дуже поширеними були випадки, коли громадяни СРСР намагалися вивезти до НРБ радянські рублі, не вносячи їх у митну декларацію. Так, у вересні 1979 р. на засіданні Президії Кримської обласної ради профспілок розглядалося питання «Про факт групової спроби провезення туристами радянських грошей за корон». Причиною для цього став інцидент, коли під час виїзду кримської групи до Болгарії у 7 туристів було вилучено незадекларовані кошти на суму від 60 до 300 рублів [21, 12].

Ще одним ходовим товаром на «чорному ринку» двох названих вище соціалістичних держав були ювелірні вироби радянського виробництва. Згідно з митними правилами турист, що виїжджав за кордон, мав під час перетину кордону задекларувати усі особисті ювелірні прикраси [22, 13-13 зв.]. Проте окремі радянські туристи намагалися уникнути декларування коштовностей, щоб мати змогу продати їх за кордоном. Іноді вони також вдавалися до різних хитрощів, наприклад, замість проданих за кордоном золотих прикрас поверталися на Батьківщину з виробами з жовтого металу, тільки зовні схожими на задекларовані коштовності [23, 67].

Після використання цих «тіньових» схем, в окремих туристів утворювався певний «капітал» у місцевій валюті, який витрачався на придбання дефіцитних в СРСР товарів широкого вжитку. Наприклад, в одному з документів 1977 року констатувалося, що радянські туристки Д. і Н. активно скуповували губну помаду, лак для нігтів та сонцезахисні окуляри на суму, що значно перевищувала розміри «обмінного фонду» [24, 101]. Зрозуміло, після повернення на Батьківщину такі речі передбачалися не тільки для особистого користування і подарунків близьким, а й для подальшого перепродажу. Отже, заповзятливий турист при вдалому збігу обставин міг повернути кошти, сплачені за туристську путівку.

Розквіт «тіньових» економічних практик спостерігався у другій половині 1980-х рр., коли боротьба з ними в обох країнах набула суто формального характеру, а у свідомості людей ідеологічні цінності дедалі більше витіснялися цінностями матеріальними. Ось що пише автор одного з документів 1986 року: «... при відвідуванні храму-пам'ятника Олександрю Невському у Софії група туристів була «атакована» ... болгарськими громадянами, які просили продати фотоапарати, золоті вироби, радянські рублі» [25, 90-91]. Втім, порушення правил поведінки і юридичних норм не завжди мало меркантильний характер. З православної Болгарії радянські туристи дуже часто намагалися провезти на територію СРСР натільні хрестики, ладанки, ікони. Керівники туристських груп прагнули перешкоджати цьому, а під час митного огляду будь-які «атрибути релігійного культу» вилучалися митниками так само завзято, як, наприклад, порнографічна продукція [26, 11].

Серед «тіньових» явищ, що ставили під сумнів високі моральні цінності деяких радянських туристів, слід назвати випадки інтимного зв'язку з іноземцями. Кожен такий випадок мав оцінюватися як нештатний і ставати предметом обговорення усієї групи. При цьому саме в Болгарії такі інциденти траплялися дуже часто, бо у більшості туристських груп кількість жінок доходила до 80-90 % від загального складу. Ось що писав у своєму звіті влітку 1968 р. керівник однієї з таких груп: «... болгари – молоді чоловіки, мабуть враховуючи минулий досвід, на власних автомобілях під'їжджають кожного вечора до готелів, де мешкають групи з СРСР і намагаються завести знайомство з молодими жінками. Після цих знайомств, привозили ... жінок [до готелю] о 4-5 годині ранку. В нашій групі цього не було помічено, хоча пропозиції про побачення надходили як усно, так і письмово» [27, 5].

Автор іншого звіту того ж періоду повідомляв про 28-річну туристку з Ялти, яка «з невідомим іноземцем на таксі виїжджала до Бургаса, де ночувала з ним у готелі «Словянські», а на зауваження керівника групи «відповідала грубістю» [27, 9]. Враховуючи актуальність даної проблеми, у звітах багатьох керівників висловлювалося побажання, щоб при комплектуванні туристських груп до них включалася б приблизно однакова кількість чоловіків і жінок.

Певні нештатні ситуації могли бути також пов'язані з надмірною любов'ю окремих радянських туристів до спиртних напоїв. В інформаційному листі «Інтуриста» від 12 травня 1970 р. «Стосовно організації радянського туризму до Болгарії» зазначалося: «представники «Інтуриста» неодноразово наголошували, що окремі туристи на [болгарських] курортах зловживають спиртними напоями, внаслідок чого мали місце нещасні випадки, скандали, бійки, псування майна в готелях і ресторанах». Тут же містилися рекомендації обласним профспілковим організаціям, щоб, відправляючи туристів за кордон, категорично забороняти їм везти горілку, а радити брати з собою альбоми і книги про життя В.І. Леніна, а також сувеніри з нагоди 25-річчя перемоги над фашизмом [10, 29]. Питання «гідної» поведінки радянських туристів на болгарських курортах було особливо актуальне у зв'язку з тим, що разом з ними тут відпочивали туристи не лише із соціалістичних, а й із капіталістичних країн, причому особливо багато було гостей з ФРН. Тому адекватна і коректна поведінка вважалася необхідною умовою для підтримки позитивного образу радянського громадянина і «Країни Рад» у цілому [28, 57].

Отже, дружня для СРСР Народна Республіка Болгарія у другій половині 1950-х–1980-ті рр. привертала значні потоки радянських туристів, розширюючи їхній кругозір і даючи нові уявлення про зарубіжний побут і сервіс. Як і під час відвідування інших іноземних держав, радянські туристські організації за допомогою своїх болгарських партнерів намагалися надати подорожам ідеологічного змісту, а також використати їх як інструмент «народної дипломатії» для зміцнення соціалістичних зв'язків між СРСР і НРБ. Проте у реальному житті міжкультурний діалог представників двох соціалістичних країн часто виходив за офіційні рамки, ставав полем несанкціонованих контактів і «тіньових» практик. Подальше дослідження обраної проблеми може

бути ґрунтовнішим, якщо вдасться залучити документи болгарських архівів, а також якщо будуть використані методи усної історії.

Література

1. Гарбар Г.А. Идеологичний характер зарубіжного (виїзного) туризму в Миколаївській області 70-х – першої половини 80-х рр. / Г.А. Гарбар // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 5. – С. 68-73.
2. Архипова Е.П. Некоторые аспекты развития советского выездного туризма в 1980-1991 гг. (на примере туристского обмена с капиталистическими странами) / Е.П. Архипова // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2008. – № 1. – С. 36-43.
3. Gorsuch A. Time Travelers: Soviet Tourism to Eastern Europe / Anne Gorsuch // Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism / eds. A. Gorsuch and D. Koenker. – Ithaca, 2006. – P. 205-226.
4. Знаменська М.В. Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-і – початок 80-х рр.) / М.В. Знаменська // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 116-125.
5. Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления [электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/261/449/1233>.
6. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): / відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
7. Справочник об условиях и маршрутах путешествий советских туристов за границу. – М.: Тип. Б-ки им. В.И. Ленина, 1960. – 176 с.
8. Гезгала Я. Туризм в народном хозяйстве [электронный ресурс] // Режим доступа: http://buklib.net/component/option,com_jbook.
9. Байбаков А.И. Иностранный туризм на службе мира: обзор / Байбаков А.И., Кулдошин Н.М., Никольский М.В. – М.: Ротапринт ВНИИГиМ, 1983. – 64 с.
10. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК). – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 1417.
11. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. Р-9612. – Оп. 3. – Спр. 1339.
12. Об'єднаний відомчий архів Федерації незалежних професійних спілок Криму (ОВА ФНПС Криму). – Ф. Р-3776. – Оп. 4. – Спр. 2788.
13. Там само. – Спр. 2867.
14. ДААРК. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 2509.
15. ОВА ФНПС Криму. – Ф. Р-3776. – Оп. 4. – Спр. 2787.
16. ДААРК. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 2385.
17. Там само. – Спр. 2127.
18. Шварц Е. Хороша страна Болгария / Е. Шварц, Э. Доронина // Слава Севастополя. – 1970. – 1 августа.
19. ОВА ФНПС Криму. – Ф. Р-3776. – Оп. 4. – Спр. 2941.
20. Див.: Попов А.Д. Теневые стороны зарубежного (выездного) туризма в Советском Союзе (1960-1980-е гг.) / А.Д. Попов // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 135. – С. 74-78.
21. ДААРК. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 2445.
22. Там само. – Спр. 1419.
23. Там само. – Спр. 2705.
24. Там само. – Спр. 2322.
25. ОВА ФНПС Криму. – Ф. Р-3776. – Оп. 4. – Спр. 2940.
26. Там само. – Спр. 3020.

27. ДААРК. – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 1120.

28. ДАРФ. – Ф. Р-9520. – Оп. 1. – Спр. 485.

Попов А.Д. Советско-болгарские туристские связи через призму микроистории и истории повседневности.

Проанализированы специфические черты Народной Республики Болгария как объекта советского зарубежного туризма с использованием методологии повседневной истории и микроистории, рассмотрены основные доминанты межкультурного диалога жителей двух стран, описаны наиболее распространенные теневые практики и недозволенные модели поведения советских туристов в Болгарии.

Ключевые слова: туристское путешествие, маршрут, межкультурный диалог, историческая память, «теневая» экономика.

Popov A.D. Soviet-Bulgarian tourist relations in the light of the microhistory and history of everyday life.

The specific features of the People's Republic of Bulgaria as an object of soviet foreign tourism with the use of methodology of everyday history and microhistory are analysed, the basic dominants of cross-cultural dialoge of inhabitants of two countries are considered, the most widespread shadow practices and unauthorized models of behaviour of soviet tourists in Bulgaria are described.

Keywords: tourist trip, route, cross-cultural dialogue, historical memory, «shadow» economy.

УДК 94:(477.75) 349.4

Прокопенков В.М.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАКУФНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Висвітлюються питання законодавчого регулювання вакуфного землеволодіння на території Таврійської губернії в ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: вакуф, землеволодіння, законодавчий акт, Таврійська губернія.

Незаперечним є той факт, що тема вакуфного землеволодіння заслуговує на окрему увагу, доказом чого є численні дослідження з питань організації та функціонування вакуфів, проведені вітчизняними (Абдуллаєва З., Зарубін В. та ін.) й іноземними (переважно, турецькими) вченими. Проте феномен вакуфного землеволодіння в його регіональному вимірі володіє практично невичерпним теоретико-методологічним потенціалом. Метою чинного дослідження є поглиблене вивчення законодавчого регулювання вакуфного на території Таврійської губернії у ХІХ – на початку ХХ століття.

Визначимось з поняттям: вакуф – це вид невідчужуваної власності на землю. У Криму діяли дві форми вакуфного землеволодіння: приватна та духовна [1]. Приватні вакуфи, в свою чергу, поділялися на кілька різновидів в залежності від статі осіб, які його успадковували [2]. Право видозміни приватної ділянки на вакуф формулювалось наступним чином: «(...) будь-який магометанин може все своє майно або його частину за життя чи після смерті своєї перетворювати для нащадків (...) на вакуф з тією метою, щоб вони володіли тими ділянками, отримуючи лише прибутки від користування ними,

але не мали права продавати чи в інший спосіб передавати їх». Додатковою умовою зміни приватного володіння на вакуфне в останньому випадку було можливе переоформлення ділянки на користь духовної освітньої установи чи продаж вакуфу та спрямування отриманих коштів на добродійність у тому разі, якщо наслідування переривалось (у тому разі, якщо власник утримувався від вищезгаданих уточнень, майно ставало власністю держави) [3]. Випадки порушення заборони на продаж вакуфів були зафіксовані лише після входження Кримського півострова до складу Російської імперії, а саме, в 1816 році під час роботи спеціальної комісії. За цими фактами в 1820 році губернським казенних справ стряпчим *Криницьким² було проведено дослідження, в результаті якого була виявлена певна кількість вакуфів, котрі мали перейти у власність казни, а також здобули підтвердження випадки порушення правил вакуфного землеволодіння [3, С. 214–218].

Духовне та приватне вакуфне землеволодіння регулювалось такими законодавчими актами:

1. Указом Сенату від 28 вересня 1827 року. Це перший акт, в якому згадується сам феномен духовного вакуфного землеволодіння: у статтях 33 та 34 «Положення для татар, поселян і власників земель у Таврійській губернії» вакуфи визначаються як земельні ділянки, «частково передані татарами ще за життя на користь мечетей та училищ, частково передані згідно із заповітами з метою отримання прибутків задля забезпечення зазначених закладів» [4, Арк. 184]);

2. Законом від 22 березня 1829 року. Рішення щодо духовних вакуфів виглядало наступним чином: а) духовні вакуфи залишались у власності мусульманського духівництва (ст. 1); б) опікування ними покладалось на муфтія та Духовне магометанське правління, які несли відповідальність перед Головним управлінням духовними справами іноземних сповідань (ст. 2); в) визнавалась необхідність підготовки опису вакуфів, який мав бути здійснений муфтієм під контролем громадянського губернатора та за допомогою відповідного державного службовця (ст. 3); г) Таврійське магометанське духовне правління мало вести особливий облік вакуфів, питання власності на які було спірним (ст. 7). Стосовно приватних вакуфів були прийняті наступні рішення: а) описи приватних вакуфів мали бути складені таким самим чином, як і описи вакуфів духовних: підготовані документи мали надійти до Губернського правління, казенної експедиції та Міністерство фінансів (ст. 2); б) мусульманське духівництво мало своєчасно інформувати громадянське керівництво щодо випадків порушення принципу успадкування вакуфів та можливої передачі вакуфу в державну власність (ст. 6).

3. Положенням про магометанське духівництво та справи, які знаходились у його веденні, від 23 грудня 1831 року. В §68 вакуфи було визнано одним з головних джерел утримання мечетей, училищ та фінансування потреб духівництва. В §69 наголошувалось на необхідності реєстрації вакуфів, які знаходились у підпорядкуванні Магометанського духовного правління.

² Символом «*» позначені ініціали осіб, чие ім'я та по-батькові авторів дослідження встановити не вдалось.

4. На необхідності ведення документації з проблем духовних вакуфів було наголошено іменним наказом від 21 лютого 1833 року («Вакуфи відмежовувати будь-де та в будь-якому випадку») [5, 6]. 31 травня 1835 року була затверджена постанова Державної ради з розмежування вакуфів на Таврійському півострові. Прийняття цього документу було викликане заявою Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про неможливість відмежування вакуфів у гірській частині Криму через їх багаточисельність та невеликий розмір. Було констатовано, що процес межування ускладнювався низкою обставин (обмеженою кількістю працівників межових установ, коливанням цін на земельні ділянки та т. ін.), подолати які можна було шляхом спрощення процедури розмежування (встановлення межових стовпів по загальному периметру кількох вакуфних ділянок тощо). Окрім того, відповідно до постанови, було дозволено: а) не відмежовувати вакуфи, які знаходились всередині приватних володінь у тому разі, якщо їх наявність не викликала суперечок, а лише вказувати їх розмір, складаючи плани приватновласницьких ділянок; б) провести межування решти невідмежованих вакуфів коштами осіб, які виявлять таке бажання пізніше [7, С. 46-47].

5. 30 вересня 1835 року була затверджена постанова Державної ради «Про порядок вирішення справ про вакуфи на Кримському півострові, на які своєчасно не були представлені документи» («О порядке решения дел о вакуфах в Крымском полуострове, на кои своевременно не представлено документов»), відповідно до якої було прийнято рішення закріпити за духівництвом та релігійними установами вакуфи, межування котрих було здійснено за правилами та не викликає суперечок навіть за умови відсутності відповідних документів. Межування вакуфів, питання власності на які мало бути вирішено в судовому порядку, призупинялось на невизначений термін [5].

6. Постанова «Про заходи з виявлення вакуфних володінь у Криму» («О мерах к приведению в известность вакуфских в Крыму имений»), яка була затверджена 31 травня 1836 року, мала на меті складення описів духовних та приватних вакуфів.

7. Намагання визначити приблизну кількість приватних вакуфів та їх орієнтовну площу (з метою їх можливого перерозподілу) визвало появу постанови Державної ради «Про приватні вакуфи, заповітні акти на які відсутні» («О частных вакуфах, на кои завещательных актов не окажется») від 11 січня 1837 року. Цим документом легалізувалась практика занесення приватних вакуфів у відповідний реєстр лише на підставі відсутності суперечок щодо володіння ділянкою.

8. Ще один значущий законодавчий акт був прийнятий 5 липня 1874 року («О духовных и частных вакуфных имениях в Таврической губернии»). Принципова відмінність цього документу полягала в тому, що, згідно з ним, система підпорядкування вакуфного земельного володіння остаточно змінювалася: нагляд за приватними вакуфами переходив від Магометанського духовного правління до місцевого управління державним майном, тобто контроль за законністю функціонування системи приватних вакуфів мав стати більш ретельним.

9. 28 лютого 1885 року була сформована особлива Комісія, на яку положенням Комітету міністрів від 25 жовтня 1885 року був покладений контроль за духовними вакуфами на півострові. 29 вересня 1886 року була прийнята чергова постанова Міністра державного майна, сам факт підписання якої свідчив про недостатню інформованість влади про дійсний стан справ у сфері приватного вакуфного володіння [8]. У 1887 році Комісією був ініційований розгляд питання «Про заходи з запобігання вакуфних володінь від неправильного відчуження» («О мерах к ограждению вакуфных имений от неправильного отчуждения»). Пропозиції з вирішення проблеми у загальному вигляді були викладені у рапорті голови Комісії генерал-майора Чингіз Хана, але міністерство юстиції після ознайомлення з викладеними матеріалами утрималось від винесення остаточного рішення з цього питання. У вересні 1890 року головою Комісії була підготована доповідь про діяльність організації на що міністром державного майна було висловлене побажання, щоб Комісія у своїй активності не обмежувалась лише пошуком та перевіркою приватних вакуфів, але й займалась поглибленим дослідженням суті самого явища [3]. Ця пропозиція була врахована: доповідь голови Комісії від вересня 1891 року містила орієнтовну програму подальших дій організації [9].

У збірнику, підготованому за результатами роботи особливої комісії з вакуфів (1886-1891 рр.), було дано визначення поняття «вакуф», простежено історію функціонування цієї форми землеволодіння, проаналізовані основні законодавчі акти з цього питання. Окрім того, були розглянуті прецеденти судових рішень, які були винесені у спірних судових справах.

Поглиблене вивчення вакуфної проблематики головою Комісії, князем Голіциним, дозволило йому запропонувати авторський проект видозміни духовного вакуфу як системного явища. Згідно з його пропозицією, духовні вакуфи мали бути вилучені з-під контролю духівництва та сприяти вирішенню земельної проблеми незаможних татар-селян [10]. Інноваційний проект правил «Про порядок завідування вакуфним майном Таврійської губернії та облаштування побуту безземельних татар, поселених на вакуфних землях» («О порядке заведывания вакуфными имуществами Таврической губернии и об устройстве быта безземельных татар, поселенных на вакуфных землях») складався з 32 статей та передбачав проведення наступних структурних змін (право власності релігійних установ (мечетей) та освітніх закладів (училищ) на духовні вакуфи визнавалось):

1. Завідування та управління вакуфним майном існуючих та ліквідованих об'єктів (тобто мечетей, училищ та ін.), мало здійснюватись Управлінням державним майном відповідно до принципів, викладених у Статуті про казенні оброчні статті. Певна невідповідність загальним зразкам припускалась лише по відношенню до земельних ділянок, відведених під садівництво та розташованих у гірській частині Криму: ці вакуфи, в разі виникнення складнощів із організацією торгів, було запропоновано залишити в тимчасовому та постійному користуванні духівництва, залученого до виконання сільськогосподарських робіт;

2. Отримані від використання вакуфів прибутки мали бути розподілені за таким принципом: частина грошей залишалася на місцях (тобто мала забезпечувати утримання мечетей та потреби осіб, які її обслуговували), за рахунок іншої частини мали бути сплачені державні та земські податки, а залишок у розмірі десяти відсотків було запропоновано відраховувати адміністрації;

3. З метою своєчасного нарахування коштів, що мали задовольняти потреби духівництва, та їх раціонального використання Управлінням державного майна за сприянням Духовного та Губернського правління мали бути складені списки осіб духовного звання;

4. Сума коштів на утримання осіб, закріплених за мечетями, мала визначатися з огляду на заповіти, згідно з якими був створений вакуф. Якщо такі документи були відсутні, розмір грошового утримання розраховувався відповідно до інструкцій, складених Магометанським духовним правлінням та затверджених Міністром внутрішніх справ;

5. Усі кошти, які належали мечетям та училищам (тобто формували їх грошовий фонд), мали бути сконцентровані на депозиті Управління державного майна у вигляді цінних паперів, та підлягали щорічному розподіленню між духівництвом, державою (сплата податків) та адміністрацією. Кошти від вакуфів ліквідованих мечетей мали зберігатись на депозиті Управління та, за вирахуванням сплати необхідних витрат, перебувати в розпорядженні Міністра внутрішніх справ;

6. Управління державного майна мало підготувати плани раціонального ведення господарства на підпорядкованих територіях (відповідно до інструкції Міністерства державного майна);

7. У проведенні межових робіт на території вакуфів Управління мало керуватись межовими законами; фінансування межування планувалось здійснити за рахунок прибутків від використання вакуфів (чи з капіталу ліквідованих мечетей за умови своєчасної повернення запозичених грошей);

8. Управління мало сприяти збільшенню площ прибуткових вакуфів за рахунок злиття суміжних ділянок;

9. Було запропоновано дозволити продаж неприбуткових вакуфів, ціна яких не мала перевищувати п'яти тисяч рублів (за згодою Міністра внутрішніх справ), у тому випадку, якщо ціна вакуфу перевищувала десять тисяч рублів дозвіл на продаж мав дати Сенат. Кошти, отримані від продажу вакуфів (у вигляді цінних паперів), мали витрачатись на потреби духівництва (у тому числі на придбання нерухомого майна);

10. Управління мало щорічно звітувати перед Міністрами внутрішніх справ та державного майна;

11. Питаннями управління вакуфами Таврійської губернії мало опікуватись новостворене відділення при Таврійсько-Катеринославському управлінні, якому мала бути передана документація, права та повноваження Комісії, що була створена 28 лютого 1885 року.

Окрім того, Голіциним було запроєктовано вирішення проблеми безземельних татар. Проект Голіцина передбачав виконання наступних завдань:

1. Було запропоновано визнати доцільність перебування не забезпечених землею селян на території духовних вакуфів. Розмір ділянок, які перебували в одноосібному користуванні, не мав перевищувати трьох десятин у гірській частині півострова та шести з половиною десятин у степовій частині Криму.

2. Планувалось замінити натуральні повинності сплатою орендного платежу, що мала бути нарахована на депозит Управління державного майна. Розмір внеску мав бути визначений Управлінням з огляду на якість землі та місцеві особливості землекористування, оціночні документи вимагали обов'язкового затвердження Міністра внутрішніх справ за згодою Міністра державного майна (термін дії документів мав складати дванадцять років).

3. Була висловлена пропозиція письмово оформлювати договори між татарами та Управлінням (зразки договорів мали пройти затвердження Міністерств внутрішніх справ та державного майна). Завершення процесу організації селянських поселень на територіях духовних вакуфів планувалось завершити на протязі трьох років з початку створення Управління.

4. Управління, за проектом Голіцина, мало взяти на себе виключні повноваження щодо розв'язання суперечок, які виникали між духівництвом та селянами з питання користування землею.

5. Алгоритм дій, спрямованих на отримання сільською громадою духовного вакуфу передбачав, згідно з правилами, кілька етапів: а) подання прохання в Губернське присутствіє; б) спільний розгляд справи Губернським присутствієм та Управлінням державного майна; в) отримання дозволу Міністра внутрішніх справ та згоди Міністра державного майна; г) виконання Управлінням державного майна рішення Губернського присутствія та підписання договору між названою установою та громадою [11, С. 6–11].

У загальному вигляді питання забезпечення незаможних селян землею турбувало повітові та губернське зібрання з моменту створення земських установ: починаючи з 1868 року це питання кілька разів ставало предметом обговорення та метою підготовки низки звернень. Мешканці татарських поселень потерпали від неможливості ведення господарства. Але клопотання про забезпечення татар землею та відновлення дій Найвище затвердженої комісії з облаштування побуту татар, яку очолював директор департаменту виконавчої комісії *Косачевський, не були вдоволені. Проблема безземелля сільського населення, на думку прибічників ідеї раціонального господарювання на Кримському півострові, мала бути вирішена за умови часткової секуляризації вакуфів [12].

Реалізація проектів розбудови системи вакуфного землеволодіння потребувала проведення попередньої роботи з систематизації даних. Внутрішня реєстрація вакуфів зайняла тривалий час. За весь період було складено кілька редакцій реєстру: у 1785, 1837, 1849 (реєстр приватних вакуфів), 1867 (так звана «кадієвська відомість»), 1871 та 1892 роках.

Відомість 1849 року була складена Таврійським магометанським духовним правлінням на вимогу Державної ради та пройшла перевірку службовця для особливих доручень Мішеля. Саме цей реєстр можна вважати першим достовірним описом приватних вакуфів.

Кадієвські відомості 1866-1868 років характеризуються меншим відсотком достовірності: ці документи були підготовані повітовими кадями за наказом міністерства державного майна з метою виокремлення вакуфів, що мали бути передані державі, та запобігання продажу вакуфів особам, які емігрували закордон у зв'язку з масовим виїздом татар у Туреччину.

Задля з'ясування загальної кількості вакуфів та вирахування чисельності тих ділянок, які залишились після еміграції татар до Туреччини Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором було ініційоване створення в Сімферополі Комісії з місцевих мурз та духовних осіб під головуванням князя О. Дадешкеліані.

За період своєї діяльності (6 квітня 1871 – 18 листопада 1871 року) членами комісії були опрацьовані архівні документи, що знаходились на зберіганні в місцевих установах. З метою перевірки правомірності володіння вакуфами Комісією були створені 12 пунктів (по три пункти в Сімферопольському, Феодосійському та Ялтинському, два пункти в Перекопському та один в Євпаторійському повітах), куди мали з'явитись представники духовництва з інформацією щодо фактичного стану справ в сфері вакуфного землеволодіння. За результатами діяльності Комісії був складений опис, але його підготовка не була завершена, а самий реєстр мав значну кількість недоліків, що були зумовлені обмеженим бюджетом організації та зацікавленістю (тобто певною заангажованістю) мусульманського духовництва.

Відомості, підготовані Управлінням державного майна в 1875–1878 рр., містили лише інформацію, що стосувалась Катеринославського та Перекопського повітів: дослідження приватного вакуфного землеволодіння в інших повітах було обмежено лише поліцейськими перевітками.

Останню редакцію реєстру 1892 року з впевненістю можна вважати повнішою за попередні: підготовча робота зі складання реєстру не була обмежена лише аналізом описів 1837, 1867 та 1871 років, але й передбачала ознайомлення з ситуацією на місцях та тісний контакт із сільським населенням та духовництвом з метою відновлення меж вакуфів та вирішення питання їх приналежності. Таким чином, у 1890-1892 рр. були відмежовані майже всі вакуфи, які знаходилися в спільному володінні, розмір яких складав майже одну третю частину загальної площі вакуфів [9].

Відомості були оформлені у вигляді таблиці, в якій були присутні наступні елементи: номер вакуфу (загальний та повітовий); назва селища, в якому знаходився вакуф; назва установи, за якою була закріплена ділянка; перелік усіх об'єктів, що входили до складу вакуфу; форма експлуатації вакуфу; площа ділянки; назва та літера дачі, в складі якої перебував вакуф, що була зафіксована в межових документах, та особливі примітки [5].

Таким чином, відносини з питань володіння, користування та розпорядження земельними ділянками релігійного призначення (вакуфами) в ХІХ – на початку ХХ століття – багатоаспектне та складне явище земельної історії Таврійської губернії. Складність розгляду проблеми нормативного та практичного регулювання земельних відносин пояснюється не тільки специфікою насиченого релігійного життя мешканців регіону, але й тим, що

протягом досліджуваного періоду трансформувалися принципи взаємодії світської та духовної влади. Саме питання впливу соціально-економічних та політичних чинників на феномен вакуфного землеволодіння мають бути предметом подальших досліджень із аграрної історії.

Література

1. Абдуллаева З.З. Частное вакуфное землевладение в Таврической губернии / Абдуллаева З.З. // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 89–91.
2. Частно-вакуфное владение в Крыму / Симферополь: Типография Спиро, 1892. – 150 с.
3. Ведомости духовным вакуфам в Крыму, составленные Высочайше утвержденною особою комиссиею о вакуфах в 1893 году / Симферополь: Типография Таврического Губернского Правления, 1893. – 294 с.
4. Державний архів в Автономній республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5887.
5. Высочайше утвержденное 5 апреля 1891 года Положение Комитета министров. Временные правила об Управлении и заведывании духовными вакуфными имуществами Таврической губернии. По предложению Комиссии / Бахчисарай: Типо-литография газеты «Переводчик», 1891.
6. Російський державний історичний архів. – Ф. 1149. – Оп. 2. – Спр.42.
7. Узаконона, относящиеся до Новороссийского края и Крымского полуострова / [сб. нормативных документов].
8. ДААРК. – Ф. 376. – Оп. 5. – Спр. 962.
9. По вопросу о составлении проекта правил об управлении вакуфными имуществами Таврической губернии / [сост. кн. Голицын]. – 1892.
10. Проект правил о порядке заведывания вакуфными имуществами Таврической губернии и об устройстве быта безземельных татар, поселенных на вакуфных землях и объяснительная к нему записка. Симферополь: Типография Спиро, 1892. – 11 стр.
11. К вопросу об обеспечении быта безземельных татар Крыма // Крым. – № 39–41.
12. Сравнительная ведомость частным в Крыму вакуфам, составленная Высочайше утвержденной Особой комиссией о вакуфах в 1893 году / Симферополь, 1893.
13. ДААРК. – Ф. Р–646. – Оп. 1. – Спр. 38.

Прокопенков В.Н. Законодательное регулирование вакуфного землевладения в Таврической губернии.

Освещаются вопросы законодательного регулирования вакуфного землевладения на территории Таврической губернии в XIX – начале века.

Ключевые слова: вакуф, землевладение, законодательный акт, Таврическая губерния.

Prokopenkov V.N. The legislative regulation of the vakuf landownership in Taurian province.

Questions of legislative regulation of the vakuf landownership on the territory of Taurian province in XIX – the beginning of the century are highlighted.

Keywords: vakuf, landownership, law, Taurian province.

УДК 378.2:63: 001(477) Бажаєв

Пятницька В.В.

ВОЛОДИМИР ГАВРИЛОВИЧ БАЖАЄВ – ЗАСНОВНИК СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ В РОСІЇ В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Висвітлюється науково-організаційна діяльність в галузі суспільної агрономії професора, магістра сільського господарства, агронома В.Г.Бажаєва в Росії в кінці XIX століття.

Ключові слова: *В.Г.Бажаєв, С.Ф.Веселовський, суспільна агрономія, сільськогосподарська економіка, селянське господарство.*

На сучасному етапі розвитку України вивчаючи минуле свого народу на вільній від ідеологічних догм методологічній основі, досліджуючи життя, діяльність та творчість видатних вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток сільськогосподарської науки та освіти необхідним є не тільки відновити в людській пам'яті ці імена, а й визначити кожному з них належне місце в історичному розвитку України.

Одним із таких діячів в Україні був професор, магістр сільського господарства, засновник *суспільної агрономії* Володимир Гаврилович Бажаєв (1865-1916). Він належав до плеяди вчених з потужним діапазоном творчих та наукових можливостей. Вчений, змістом свідомого життя якого було служіння агрономії та людям, залишив вагому наукову спадщину, в якій із цілою низкою досліджень було пов'язано слово «вперше».

Вивчення історіографії даної теми свідчить про те, що про вченого було написано не дуже багато. Першим дослідником наукового доробку В.Г.Бажаєва був його учень, економіст – аграрій, громадсько-політичний діяч, голова Сільськогосподарського наукового комітету України, ректор Київського політехнічного інституту, один із визначних засновників Київського сільськогосподарського інституту, керівник науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту, декан зоотехнічного факультету Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту професор Сергій Феофанович Веселовський (1880-1932).

При огляді всіх сільськогосподарських журналів за 1916 рік (рік смерті Бажаєва) були знайдені некрологи тільки в «Земледельческой газете», і крім того, в «Хозяйстве» є цінний перелік друкованих праць професора В.Г. Бажаєва, складений професором С.Ф. Веселовським [1].

В некролозі присвяченому В.Г. Бажаєву надрукованому в журналі «Хозяйство», №№ 23-24-25-26 за 1916 рік вчений Сергій Феофанович Веселовський писав про свого славетного вчителя такі слова: «Насколько велико было влияние В.Г. Бажаева на крестьян насколько он умел понимать их и убеждать, свидетельствует хотя бы успех его «Руководства к правильному устройству травосеяния на наделных крестьянских полях Московской губернии», що вийшло до 1898 року вже у четвертому виданні [2, 3].

Разом вони брали активну участь в Агрономічному гуртку Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, саме вчений С.Ф.Веселовський керував секцією суспільної агрономії. Також були знайдені некрологи написані вчителем вченого В.Г.Бажаєва професором О.Ф.Фортунатовим, помічником В.Г.Бажаєва – А.А.Шульцом, в них і подавалася частково інформація про життя та діяльність даної особистості.

На новому етапі розвитку історіографії, що розпочався після проголошення незалежності України для розкриття теми дослідження велике

значення мали публікації методичного характеру в галузі історії сільськогосподарської науки Л.П.Горкіної, Е.Л.Лортікян, Т.І.Дерев'янкіна, І.Н.Гальперіна, А.В.Полетаєва, А.Ю.Кредисова, О.Й.Хоцянівського тощо.

Сучасна дослідниця життя та діяльності професора А.Г.Терниченка А.С.Білоцерківська в своєму дисертаційному дослідженні згадала про В.Г.Бажаєва як вчителя професора А.Г.Терниченка [3,7], також дослідниця К.В.Ковальська в своїй дисертаційній праці надала інформацію про В.Г.Бажаєва як про відомого вітчизняного вченого, який працював на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту [4,10]. Але у всіх згаданих працях зовсім не було висвітлено науково-організаційної діяльності професора В.Г.Бажаєва в галузі суспільної агрономії.

Тому окремого наукового дослідження заслуговує могутня постать засновника суспільної агрономії та видатного агронома професора Володимира Гавриловича Бажаєва.

Метою даної статті є аналіз особистого внеску професора В.Г.Бажаєва в організацію суспільної агрономії в Росії в кінці XIX сторіччя.

Цей видатний дослідник економіки російського селянського господарства і один з головних тих, хто проклав першим шлях до агрономічної допомоги населенню в Росії. Його ім'я нерозривно переплітається з історією земської агрономії за перше двадцятиріччя виникнення її в Росії. Той виключний інтерес до селянського питання, що так яскраво проходить через всі його праці об'єднувало його суспільну та наукову діяльність і заповнило все його життя – він вже докладно відображав в своїй першій студентській праці під назвою «Высшее сельскохозяйственное образование в России».

Однак, щоб краще зрозуміти характер та зміст суспільно-агрономічної діяльності В.Г.Бажаєва, треба зрозуміти в який важкий час для масового селянського господарства йому довелося жити та працювати.

Сільськогосподарська криза, почалося крах зернового трипілля і всього пов'язанного з ним устрою життя, насувалася смуга неврожаїв та голодувань. Необхідно було знайти і прийняти такі заходи, які б радикально усували та попереджали повтор у майбутньому подібних явищ. Усвідомлюючи всю складність становища, Московське земство, що перебувало у постійному контакті з Московським сільськогосподарським товариством та Петровською Академією, звернулося через члена губернської земської управи М.В.Духовського і завідуючого економічним відділом Н.А.Каришева до професора Олексія Федоровича Фортунатова з проханням вказати гідного кандидата на цю важку та відповідальну роль. Таким кандидатом став молодий В.Г.Бажаєв і він був запрошений на посаду першого Московського губернського агронома. І в цій новій галузі у нього не було готових зразків. Йому довелося самому відшукувати шляхом глибокого та всебічного вивчення напрямлення еволюції селянського господарства нечерноземної смуги Росії.

Таким чином, загальний орієнтир для своєї суспільно-агрономічної програми професор В.Г.Бажаєв черпав з наукового дослідження живої сільськогосподарської дійсності та безпосереднього контакту з селом [1, 2].

Володимир Гаврилович Бажаєв народився в Москві 18 грудня 1865 року, помер в Києві 19 травня 1916 року у віці 50 років. Середню освіту отримав у Московському середньому Реальному училищі. Влітку 1885 року поступив у Петровську землеробну та лісову Академію у Москві як раз у період зародження російської суспільної агрономії. Тут у Петровській Академії остаточно склався його світогляд та намітився його шлях служіння народові та стремління приносити користь найбільшій кількості людей.

Професор А.Ф. Фортунатов, вчитель В.Г. Бажаєва писав, що селяни в декільких місцях Петербургської губернії тільки прочитавши його «руководство» вирішили ввести у себе також травосіяння. В Московській губернії травосіяння просувалося теж дуже успішно і до 1 січня 1897 року було введено у 104 поселеннях 7 різних уїздів [5].

Також травосіяння не менш успішно просувалося в Тверській, Вятській та інших губерніях. В кінці 1894 року В.Г. Бажаєв був у відрядженні у Томській губернії для обстеження сільськогосподарського стану цієї губернії, після чого він видав її опис у вигляді окремих етюдів, як «Краткий сельскохозяйственный обзор Томской губернии за 1895 год», «О нуждах сельского хозяйства в Томской губернии», «О системах земледелия в Томской губернии» у 1896 році.

Після повернення до Москви Володимир Гаврилович Бажаєв продовжував енергійно також пропагандувати травосіяння в сусідських губерніях, виступав з публічними лекціями. Крім того, ним були надруковані праці: «Сельскохозяйственная организация Вятского земства», «Очерк крестьянско-сельского хозяйства в Московской губернии», «Некоторые итоги земской сельскохозяйственной деятельности в Московской губернии» у 1898 році, «Исторический очерк экономических мероприятий» тощо.

Паралельно досліджуючи селянське господарство Володимир Гаврилович Бажаєв проводив велике дослідження о «Крестьянском травопольном хозяйстве в нечерноземной полосе Европейской России». Ця праця вийшла у 1900 році і стала магістерською дисертацією В.Г.Бажаєва, захист якої відбувся у листопаді 1900 року. П.Б. Струве, у своєму «Крепостном хозяйстве», підкреслював, що праця В.Г. Бажаєва, була великим внеском в історію дореформеного сільського господарства і являла собою видатне явище в аграрній економіці Росії [1, 3-4].

У цій праці професор В.Г. Бажаєв критично розглядав питання про системи полеводства, тут він давав свою власну схему класифікації систем полеводства. Він дуже широко дивився на роль та значення суспільної агрономії в такій землеробній країні якою була і є Росія.

«Если сбудутся наши лучшие чаяния, – писал он, – и деревня воскреснет к новой жизни, то и общественная агрономия получит могучий толчок к дальнейшему широкому развитию и займет в великом деле культурного обновления нашей родины именно то место, какое ей и подобает в стране земледельческой («Очередные задачи общественной агрономии», «Вестник сельского хозяйства») [1, 5].

Саме професор Володимир Гаврилович Бажаєв як видатний агроном ввів у науковий обіг термін «*суспільна агрономія*» в 1899 році у статі, він був першим

губернським московським агрономом і був ініціатором скликання Першого з'їзду діячів агрономічної допомоги, що відбувся у лютому 1901 року.

Завдяки обширній програмі, розробленій професором В.Г. Бажаєвим розпорядчий комітет назбирав велику цінну інформацію стосовно агрономічні справи в тих губерніях, де вже була створена агрономічна організація. На базі цих даних В.Г. Бажаєвим була складена суспільна картина про агрономічну допомогу в Росії на початку ХХ століття.

«Много клопоту пришлося вложити В.Г. Бажаєву в пропаганду земського сприяння сільському господарству. Все время беспрерывно надо было ездить по уездным экономическим советам и собраниям агрономов. Дело это В.Г.Бажаев исполнял с великим тактом и оставлял о себе память хорошего друга» – згадував про нього професор А.Ф. Фортунатов [5].

Таким чином, на цьому ж з'їзді було сформульовано ті постулати, що неразривно об'єднали дільничу агрономію з колишньою губернською.

Після довгого досвіду проведення агрономічних заходів професор В.Г. Бажаєв прийшов до висновку, що необхідною умовою успіху цих заходів є виключно *самодіяльність населення*. Збільшення благополуччя широких мас населення і розвиток продуктивних сил в країні можуть бути досягнуті лише при умові пробудження і розвитку самодіяльності населення.

Звідси погляди Володимира Гавриловича Бажаєва у великому значенні кооперації усіх видів, який було присвячено цілий перелік його статей, таких як: «Кооперативный принцип в общественной агрономии», «Кооперация и аграрный вопрос», «Кооперация сельского хозяйства в Западной Европе», «Кооперация сельскохозяйственная в России», «Что дало и может дать кооперативное движение в сельском хозяйстве» тощо.

У 1903 році професор В.Г. Бажаєв приймає запрошення зайняти кафедру сільськогосподарської економіки та сільськогосподарської статистики на агрономічному відділенні Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, з часом його учень професор Сергій Феофанович Веселовський також стане керівником данної кафедри. Вчений В.Г. Бажаєв йшов на цю посаду для того, щоб продовжити поруч з науковою своєю суспільно-агрономічну діяльність. Земська агрономія постійно відчувала нестачу в агрономічному персоналі з відповідною підготовкою для майбутньої діяльності стосовно до умов масового селянського господарства. Цьому питанню В.Г. Бажаєв приділяв особливе місце в своїй статті «О способах подготовки деятелей в области агрономической помощи населению».

У свої лекції в інституті викладач В.Г.Бажаєв вносив багато чого цікавого та оригінального, так на курсі з сільськогосподарської економіки він не тільки обмежувався звичайними готовими схемами, а й виділяв важливе місце особливостям селянського господарства на відміну від багатьох німецьких курсів. До питань економіки вчений незмінно підходив з народно-господарської точки зору. В.Г. Бажаєв продовжуючи справу А.П. Людоговського, викладав ці питання в узагальненому вигляді і його навчальний матеріал був курсом теоретичної сільськогосподарської економіки.

З окремих глав його курсу сільськогосподарської економіки необхідно виділити главу про «*системы господарства і землеробства*», що трактує один із найскладніших питань в сільськогосподарській економіці з нової та оригінальної точки зору. В кінці цієї глави В.Г. Бажаєв давав свою класифікацію систем землеробства, побудовану на співвідношенні та характеристиці господарських угідь [6].

Також слід підкреслити розділ «*організація господарства*», що є також самостійно ним обробленим. Під аналогічною назвою є ще стаття Володимира Гавриловича Бажаєва в «*Энциклопедии русского сельского хозяйства*», а також в окремому виданні – нарис «*Об организации хозяйства в северных губерниях*». Курс сільськогосподарської статистики, виданий вперше в 1912 році, вийшов третім, виправленим та доповненим виданням, з атласом картограм та діаграм. З окремих питань сільськогосподарської статистики необхідно виділити питання про *господарське районування*, якому професор В.Г. Бажаєв приділяв велике місце.

В 1914 році цьому питанню В.Г.Бажаєв присвятив окремий нарис: «*К вопросу о хозяйственных районах*», де він розглянув схеми професора А.І. Скворцова та виклав свої думки з цього приводу.

Питанням методології приділяв професор В.Г. Бажаєв особливе місце у своїй статті: «*К вопросу о соотношении между экономической статистикой и экономической географией*» [1, 7-8].

Крім Київського політехнічного інституту В.Г. Бажаєв читав також лекції в народному університеті ім. А. Шанявського, Київських сільськогосподарських курсах та в Київському комерційному інституті. В комерційному інституті, крім курсів з сільськогосподарської економіки та сільськогосподарської статистики, В.Г. Бажаєв читав ще курс сільськогосподарської політики, коротке викладення якого є в XIII томі «*Народной энциклопедии научных и прикладных знаний*» під заголовком «*Сельскохозяйственная политика и аграрный вопрос*». Одночасно В.Г. Бажаєв також приймав активну участь в обществі економістів при Київському комерційному інституті, де він займав місце голови.

«Вступив на путь различных культурных агрономических мероприятий, он (В.Г. Бажаев) умел вносить строго научный метод в разработку каждого практического вопроса и был далек от мысли сосредоточить все свои надежды и упования на эти начинания, твердо памятуя, что самые улучшения возможны лишь тогда, когда в строе экономической жизни народа имеются в действительности все элементы для практического осуществления этих разнообразных агрономических мероприятий...»

«Развитие этих последних факторов (элементов) было слишком незначительно среди населения Московской губернии, и, стаю быть, тем большего внимания и удивления заслуживают те блестящие результаты, кои были им достигнуты. За время его пребывания в должности губернского агронома Московская губерния заняла одно из выдающихся мест, особенно в области крестьянского травосеяния...» – писав про нього А.А. Шульц,

безпосередній свідок діяльності В.Г. Бажаєва, його помічник та супутник у відрядженнях по селах [7].

Наукова спадщина професора В.Г. Бажаєва досліджена професором С.Ф. Веселовським свідчить про те, що він був одним із перших засновників нових форм організації суспільного господарства, визначним діячем сільськогосподарської науки та популяризатором агрономічних знань серед селянського населення в Росії. Визначено особистий внесок професора В.Г.Бажаєва у розвиток сільськогосподарської економіки та статистики, сільського господарства в цілому.

Література

- 1.Веселовский С. Список печатных работ проф. В. Г. Бажаева (1889–1916) / С. Веселовский // Хозяйство. – 1916. – №№ 29-30 (июль). – С. 501–503. (63 названия).
- 2.Веселовский С. Профессор В. Г. Бажаев / С. Веселовский // Оттиск из журнала Хозяйство. – К., 1916. – № 23; № 24; № 25; № 26. – 9 с.
- 3.Білоцерківська А.С. Професор А.Г.Терниченко (1882-1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні / А.С. Білоцерківська: автореф. канд. іст. наук: 07.00.07, ДНСГБ УААН. – К., 2008. – 17 с.
- 4.Ковальська К.В. Д.Г. Віленський – вчений, педагог та організатор вітчизняного ґрунтознавства 20-50-х років ХХ ст. / К.В.Ковальська: автореф. канд. іст. наук: 07.00.07, ДНСГБ УААН. – К., 2008. – 24 с.
- 5.Фортунатов А. Ф. Памяти ученика (В. Г. Бажаева) / А. Ф. Фортунатов // Русские ведомости. – 1916. – № 124. – С. 4
- 6.Бажаев В. Г. Конспект курса по сельскохозяйственной экономии/ В. Г. Бажаев// – 3-е изд. – К., 1912.
- 7.Шульц А. А. Некролог [о В. Г. Бажаеве] / А. А. Шульц // Земледельческая газета. – 1916. – № 24. – С. 660.

Пятницкая В.В. Владимир Гаврилович Бажаев – основатель общественной агрономии в России в конце XIX века.

Освещается научно-организационная деятельность в области общественной агрономии профессора, магистра сельского хозяйства, агронома В.Г.Бажаева в России в конце XIX столетия.

Ключевые слова: *В.Г.Бажаев, С.Ф.Веселовский, общественная агрономия, сельскохозяйственная экономика, крестьянское хозяйство.*

Ryatsnitskaya V.V. Volodymyr Havrilovich Bazhaev is the founder of public agronomics in Russia in the end of XIX century.

Lights up the scientific-organizational activity in area of public agronomics of profesora, master's degree of agriculture, agriculturist V.G.Bazhaeva in the end of 19-th century.

Keywords: *V.G.Bazhaev, S.F. Veselovskiy, public agronomics, agricultural economy, peasant economy.*

УДК 903.2

Разумна Н.М.

ОРГАНІЗАЦІЯ БОРОТЬБИ З ЕПІДЕМІЯМИ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

(др. пол. XIX – початок ХХ ст.).

У статті розглядається одна з проблем розвитку земської медицини у Таврійській губернії у кінці XIX – початку XX століть, а саме причини виникнення епідемій на Півдні України та методи боротьби з ними.

Ключові слова: історія, земства, епідемії, Таврійська губернія, медицина.

Становлення незалежності України, визначає першорядним завданням розбудову самостійної української державності. Що неможливо без комплексної перебудови інституту місцевого самоврядування. Звідси і повернення наукових кіл до історичного досвіду часів царату – діяльності губернських та повітових земств. Земська медицина – одна з непересічних сторінок історії становлення вітчизняної охорони здоров'я. Використання її досвіду у світлі сьогоденного бачення минулого може допомогти успішному проведенню комплексної реформи медицини в наш час.

Дослідження різних аспектів функціонування земських установ є вельми важливим як з наукової, так і практичної точок зору. Створені у більшості губерній країни, вони охоплювали, незважаючи на обмеження компетенції, досить широке коло господарчих та культурних питань. Земській реформі 1864 року й діяльності установ місцевого самоврядування присвячена значна кількість робіт дореволюційних та радянських авторів. Оцінка цих робіт дається в статтях В.В.Гармізи [7], І.Г.Корнілова [15, С.52-71] та інших. Розвитку земської медицини Півдня України надано уваги в публікаціях Г.М.Перфильєва [20], але протиепідемічний напрямок діяльності земств залишився за межами публікації. Останнім часом з'явилася певна кількість дисертаційних досліджень котрі також присвячені історії окремих земств [8, 16, 18, 19, 23]. Проте, досліджень, спеціально присвячених діяльності земств Півдня України щодо розвитку протиепідемічного напрямку, бракує. З огляду на це метою даної статті є з'ясування причин наявних епідеміологічних захворювань та визначення заходів, які вживалися земствами для їх усунення.

У Таврійській губернії земства з'явилися у жовтні 1866 р. На земства було покладено турботу про охорону здоров'я народу. Цілком зрозуміло, що спочатку у кожному земстві постало питання, яким проблемам віддати перевагу, враховуючи власні потреби, та як саме повинна бути організована охорона здоров'я населення. Специфіка краю накладала певний відбиток на діяльність земств. Вона часто висувала перед ними проблеми, яких не існувало в інших земствах. Так було із зайшлими робітниками, лікарсько-продовольчими пунктами для них, так було із завданням охорони сільськогосподарчих робітників від каліцтва, яке, як і попереднє, торкнулося переважно південних земств. Адже Південь України був тією місцевістю, куди скеровувався відтік робочих рук, де на щойно заселених степах формувалося підґрунтя для майбутнього капіталістичного розвитку імперії. Зважаючи на це, Таврійське земство заслуговує на особливу увагу. Хоча воно і не було надто передовим в економічному відношенні, проте у багатьох питаннях не тільки не поступалося, але й випереджало інші земства Росії [17, С.417-420].

Незважаючи на безкінечні обмеження уряду й прискіпування адміністрації, і губернські, і повітові земства самі формували свої керівні органи, самі

визначали напрямок діяльності, підбирали й навчали фахівців. Принципи самоврядування тут проявлялися досить повно й послідовно. Саме завдяки цим принципам в губерніях почала створюватись унікальна система медичної допомоги сільському населенню. Протягом понад півстолітнього існування в губерніях земська медицина посіла гідне місце в розвитку медичної справи держави, виступаючи ініціатором і провідником багатьох передових форм і напрямків діяльності. Вагомішим здобутком земської медицини було створення санітарної організації покликаної вирішити проблему виникнення та розповсюдження епідемій. На час заснування земств епідемії в межах Російської імперії були доволі звичайним явищем. Постійні епідемії дифтерії, віспи, чуми та холери, сибірської виразки, черевного та висипного тифу, дизентерії, сифілісу та інших інфекцій були постійними причинами високої смертності серед населення [4, С.189-190].

Утім перед земськими лікарями постала проблема, як перемогти недовіру населення до медичних працівників, переконати громадян у необхідності медичного втручання у випадку появи таких захворювань. Лише з часом наочно на собі чи на своїх близьких люди поступово переконувалися в негативній дії багатьох забобонів.

Звичайно, причини виникнення епідемій земські лікарі вбачали у тяжкому становищі народу, «визволеного» реформою 1861 року. Складні соціально-економічні умови та особливо постійні пересування селян з місця на місце впливали на виникнення та розповсюдження інфекційних хвороб. В одному зі звітів про свою роботу на дільниці у 1872 р., земський лікар Вогоцький писав: «Головна причина хвороби - це страшна бідність. Збіднення, як вони (селяни) кажуть, сталося після переселення з одного місця на інше, тому селяни, що були раніше поміщицькими, ще не облаштовані і надто потребують всього, їдять тільки картоплю та хліб, варять борща і т.ін.». Після свого наступного відвідування селища під час епідемії черевного тифу він знову констатував, що причиною епідемії була «очевидна бідність, тіснота, злидні та погане харчування» [14, С.19].

Що могли зробити медики задля поліпшення і підтримки нормальних умов життя села? Якщо поглянути на розподіл бюджету відносно медицини, то в більшості випадків можна стверджувати, що особливих можливостей розгорнути належну діяльність у них не було. Створення необхідних санітарних норм у селі було можливе лише шляхом підвищення загального рівня знань щодо дотримання правил гігієни. Зокрема, за допомогою випуску друкованих брошур, листівок, улаштування конкурсів на кращі видання із санітарії, гігієни й описів різного роду хвороб. Книги і брошури відносно дотримання правил санітарії та гігієни мали відповідати місцевим умовам життя: у кожній місцевості існували свої причини появи й розповсюдження захворювань. А кому, як не земським діячам і медикам, найкраще були відомі проблеми місцевого населення. Так, під час проведення губернських земських зборів Таврійської губернії у 1878 році гласний Крим-Гірей зверта увагу на незадовільний стан громадської гігієни, як загалом в імперії, так і в губернії, зокрема. У зв'язку з цим він вніс пропозицію звернутися з клопотанням до

уряду щодо запровадження в усіх чоловічих та жіночих середніх навчальних закладах викладання курсу громадської гігієни. З метою заохочення Таврійське губернське земство обіцяло надавати допомогу в розмірі 100 крб. на рік тій шкільній установі, де буде викладатися цей курс [13, С.273].

Так, у «Російських відомостях» від 5 липня 1892 р. кореспондент з Алушти повідомляв, що земський лікар Токарев виступив з лекцією перед місцевим населенням відносно природи появи інфекцій й щодо антисептичних засобів. За твердженням кореспондента, ця лекція була сприйнята з великим розумінням і подякою з боку татар та мусульманського духівництва й багато в чому їм допомогла. Окрім того висловлювалося побажання щоб цей почин залишився не поодиноким випадком, і було б добре, якби такі лекції читалися не з особистої ініціативи, а склалися і затверджувалися компетентними фахівцями [5, С. 149].

Як вже зазначалося, виникненню епідемій сприяли різноманітні соціально-економічні чинники. Для України був характерним широкий розвиток зернового господарства. Найшвидше капіталістичне зернове виробництво розвивалося в південних степових районах України (Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях). У цих губерніях уже незабаром після реформи 1861 р. в сільському господарстві переважною стала капіталістична система. Поміщики, маючи величезні площі землі, організовували виробництво в своїх маєтках на вільнонайманій праці і застосуванні машин. Це дало поштовх внутрішнім міграційним процесам, що набули широкого розмаху. Мільйони людей йшли пішки, сподіваючись знайти хоча б якийсь заробіток, щоб забезпечити себе і родину.

На той час саме південні чорноземні губернії Росії потребували великої кількості робочих рук. Незважаючи на всю важливість періодичних пересувань робітників з півночі на південь, цей рух носив стихійний характер, держава нічого не робила, щоб ці переміщення були не такими важкими і набули культурного характеру [21, С.68 - 78]. Усе це викликало загрозу спалахів епідемій та занесення інфекційних хвороб з інших, більш відсталих у цьому сенсі місцевостей, у зв'язку з чим санітарно-статистичні та соціально-гігієнічні обстеження на Півдні України поглиблювалися та вдосконалювалися. Санітарні лікарі очолювали та мобілізували весь наявний медичний персонал, складали для нього інструкції, розробляли методикку боротьби з епідеміями й поширювали її серед дільничних лікарів. Окрім того, виступали ініціаторами створення медичних комісій і комітетів. Подібні санітарні організації з інститутом санітарних лікарів при міських думах були засновані також у Таганрозі (1870 р.), Сімферополі в (1890 р.) [12, С.352]. Значний внесок в організацію діяльності санітарного бюро губернії зробили П.І.Кольський, П.П.Розанов і О.О.Дзевановський [22, С.417].

Ще однією проблемою на шляху боротьби з епідеміями, якою також опікувалися земства, було поліпшення стану питної води. Разом з тим, лікарі помилково вважали, що мікроби тифу, холери, дизентерії, потрапляючи в проточну річну воду, нейтралізуються і не можуть викликати захворювання. Щодня відвідуючи хворих, земські службовці безкоштовно розвозили молоко,

вино, дезінфекційні засоби (вапно, карболку), ліки. У містах у випадку епідемії вживалися аналогічні заходи. Щоб привчити населення пити кип'ячену воду, земства влаштовували безкоштовні чаювання [9]. Адже саме вода досить часто виступала головним носієм різноманітних збудників інфекційних хвороб. Тож, без комплексного вирішення цієї проблеми неможливо було усунути безпосередню причину появи епідемії. Так, коштами земства у Таврійській губернії було споруджено 50 бурових колодязів, 17 водогонів та удосконалено 33 шахтні та інші споруди [24]. Слабким місцем земських лікарень на території Півдня України була відсутність системи каналізації.

Але попри всі намагання як земських медиків, так і діячів земств епідемічні ситуації всерівно час від часу виникали. Так, холерні епідемії спалахували досить часто (1871 р., 1892 р., 1910 р.) і спричиняли величезні жертви. До того ж, непоміровані, а то й просто безглузді накази поліції викликали паніку серед населення й налаштовували людей проти медиків. Так, у 1892 році стався «холерний бунт», від якого постраждало багато лікарів [5, С. 146-148]. У червні того ж року в пресі були оприлюднені заходи, що вживалися для припинення її розповсюдження [6, С.185-186]. У грудні 1892 р. відбувся з'їзд лікарів, задіяних у боротьбі з холерою. Директор Медичного департаменту Рогозін визначив головною метою з'їзду вироблення заходів, спрямованих проти її можливого занесення і поширення [25].

Особливо великого розмаху набула епідемія холери 1910 р., яка тривала понад 4 роки, охопивши майже всю територію Росії, припиняючись в одному місці і раптово зринаючи в іншому. Адже, повсюдно, зокрема на півдні країни, були вкрай тяжкі умови життя, які й зумовлювали її поширення. Саме вони й лякали більш, ніж сама холера, бо побутові труднощі, не минали з часом, а органічно впліталися в життя людей з нестатками.

Звичайно, у тих місцевостях, де спостерігалось зростання смертності (тобто село чи місто потрапляло в зону епідемії), люди теж боролися, «як могли» з хворобою. Відкидаючи допомогу лікарів, вони йшли до церкви, свято вірячи, що молитва врятує їх від напасті. Релігійні наставники теж усіляко підтримували цю віру у своїх прихожан, тим самим відсторонюючи людей від реальної допомоги, яка б мала врятувати їм життя. Релігійний вплив, без того надзвичайно сильний, у часи виникнення епідемії неминуче посилювався. Наведемо приклад такої боротьби з холерою: «27 липня, у 9.00 вечора і до пізньої ночі, мешканці околиці м. Сімферополя спостерігали наступне явище: численна юрба зі співом церковних пісень обходила вулиці, молилася про порятунок від холери. Попереду йшли у святковому вбранні дівчата і дівчатка з розпущеними косами, впряжені в плуг, в який був запряжений чоловік. Плуг боронив землю. Борона, за їхніми уявленнями, повинна була припинити шлях холері» [11, С.357-364]. Такі приклади також говорили про психологію тогочасного суспільства, на що впливали і вірування, і безвихідь народної бідності, примітивність побуту, елементарні звички, які нелегко було викоринити. А це стимулювало швидке розповсюдження інфекції.

Серед найбільш розповсюджених хвороб ХІХ століття слід назвати і туберкульоз. Тому важливим напрямком у розвитку охорони здоров'я на Півдні

України було будівництво курортів та здравниць. Цьому сприяли особливі природнокліматичні умови Кримського півострову та прокладення шосейного шляху до Південного узбережжя. Науковці-медики земські лікарі неодноразово намагалися привернути увагу громадськості до цього питання. Так, у 1891 році вийшла праця проф. І.Скворцової, присвячена кліматичному лікуванню. Здійснивши порівняльний аналіз Південного узбережжя Криму та Кавказького Чорноморського узбережжя, вона віддала перевагу південному узбережжю Криму [1, С. 410-411.]. Є.Брусиловський доводив лікувальну користь Одеських лиманів, звертаючи увагу на походження лиманів чорноморського узбережжя (Куяльницького та Хаджибейського), наголошував на необхідності побутового облаштування курортів, покращення водопостачання тощо [2, С. 336-337].

З метою профілактики епідемічних захворювань земська медицина постійно розвивала й вдосконалювала віспощення, яким у доземський час займалися окремі губернські та повітові віспяні комітети, до складу яких входили представники місцевих урядових установ і відомств. Утім комітети діяли мляво й доволі часто формально; віспощення проводилося волосними віспощепіями з селян, яких було зазвичай по одному на волость і які існували на кошти волості. Ні віспяний детрит, ні навіть лімфа на той час ще не були відомі - у такому вигляді віспощення перейшло й до земства. У 1864 році селянським громадам було велено обрати зі свого середовища або зі сторонніх осіб, бажано за добровільною згодою, молодих людей для навчання віспощеплюванню у місцевих лікарів. На час перебування на посаді «віспощепії» звільнялися від сплати податків і відбування земських та мирських повинностей, зокрема рекрутської. Утримувалися віспощепії селянськими громадами [3, С.406].

З кінця 70-х років XIX ст. волосні віспощепії поступово були замінені спеціально підготовленими особами, а віспощення переведено на земський рахунок з повним підпорядкуванням земським лікарям. Незабаром віспощепіїв майже не залишалося, натомість було впроваджено посаду дільничного фельдшера. Проте багато земств доволі часто залучало до цієї справи студентів-медиків старших курсів. Варто зазначити, що ревакцинація почала проводитися по школах лише в XX ст. [10].

Тож, як бачимо, уряд перекинув практично всю відповідальність за стан справ у сфері медичного обслуговування на земські медичні установи, дозволивши їм самостійно, спираючись на власний розсуд та фінансову спроможність, облаштовувати й організувати. Тим часом часті спалахи гострих інфекційних хвороб та їх швидке розповсюдження негативно позначалися на демографічних показниках України в цілому. За весь час існування земств у губерніях не припинялася діяльність з охорони здоров'я населення.

Але безумовно, умовою успішної діяльності земств, слід назвати їх самофінансування. Отримане згідно з Положенням 1864 року право обкладати населення податком для покриття своїх витрат вельми успішно користувалося земствами. Губернське земство взагалі не брало участі у формуванні витрат повітових земств: повітові органи цих губерній мусили самі шукати кошти і

самостійно здійснювати почин у цій справі, тільки якщо масштаби епідемії були настільки значні, що коштів у повітових земств не вистачало, губернські земства надавали кредити місцевим організаціям. Більше всього витратило на 1 мешканця Таврійське земство – 5,8 копійок. Витрати істотно зменшуються тільки у 1912 р., коли основна робота по створенню розгалуженої системи охорони здоров'я вже було зроблено. Але все ж таки вони значно перевищували витрати 1870 р., що свідчить про те, що питання розвитку земської медицини не втрачало своєї актуальності й надалі.

У цілому можна стверджувати, що саме в цей період була створена централізована система охорони здоров'я. Успішну подальшу діяльність земств можна пояснити його безперечним самоврядуванням.

З метою виявлення спільних тенденцій та підведення підсумків діяльності земств в межах Півдня України, автор вважає за потрібне, розглянути в наступній статті. Зокрема, проблему розвитку земської медицини у Херсонській губернії.

Література

1. Библиографический отдел. Медицина // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое изд-ние. - Москва, 1891. - №12. - 564 с.
2. Библиографический отдел. Медицина // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое изд-ние. - М., - 1896. - № 7 - 594 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. [В 4 - т.] - СПб., 1909 - 1911. - Т.3. - 458 с.
4. Внутреннее обозрение. // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое изд-ние. - 1896. - №3 - 381 с.
5. Внутреннее обозрение. // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое изд-ние. - 1892. - №7. - 568 с.
6. Внутреннее обозрение. // Русская мысль. Ежемесячное литературно-политическое изд-ние. - 1893. - №1. - 574 с.
7. Гармиза В.В. Земская реформа и земство в исторической литературе / В.В.Гармиза // История СССР. - 1960. - №5. - С.82 - 107.
8. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 - 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А.М.Гуз. - К., 1997. - 19 с.;
9. ДАДО. - Ф.110, оп.1, спр. 124. Журнал сессии уездного земского собрания; приговоры сельских сходо. - Арк. 377.
10. ДАПО. - Ф.612, оп.1, спр. 16. Циркуляры управления главного Врачебного инспектора и переписка с учебными заведениями об оспопрививании учащихся. - Арк.1 - 5.
11. Жилкин И.В. Провинциальное обозрение / И.В.Жилкин // Вестник Европы. - 1910. - № 9. - 411 с.
12. Заблудовский П.Е. История отечественной медицины / П.Е.Заблудовский. - М.: Медицина, 1960. - 389 с.
13. Земский ежегодник за 1878 год. [Медицинская часть] - СПб., Изд-н императорским вольным экономическим обществом, 1881. - 343 с.
14. Карпов Л. Земская санитарная организация / Л.Карпов. - Л.: Медицина. - 1964. - 123 с.
15. Корнилов Е.Г. Проблемы истории земства в исторической литературе / Е.Г.Корнилов // Историографический сборник. - Саратов, 1978. - Вып.4 (7). - С.52-71.
16. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 - 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В.В. Курченко. - Харків, 1998. - 19 с.

17. Литературное обозрение // Вестник Европы. - 1902. - №5. - 458 с.
18. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. канд. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А.С. Маскина. - М., 1982. - 21 с.
19. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х - 90-х років XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" - Київ, 2002. - 17 с.
20. Перфильев Г.Н. Земская медицина в Крыму / Г.Н.Перфильев. //Советское здравоохранение. - 1981. - №1. - С.63 - 66.
21. Смидович А.А. Краткий очерк земской медицины и санитарного дела Екатеринославской губернии / А.А.Смидович. - Екатеринослав, 1913. - 120 с.
22. Френкель М.Б. Отчет о деятельности городского санитарного врача за 1908 г. / М.Б. Френкель. - Кишинев, 1909. - 611 с.
23. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва. Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" - Дніпропетровськ, 2001. - 19 с.;
24. ЦДАК. - Ф. 16, оп.465, спр. 5036. Протоколы собраний професоров факультета. - Арк.141.
25. ЦДАУ. - Ф.335, оп.1, спр. 3. Постановления генерал-губернатора об административном взыскании. - Арк. 73 - 75.

Разумная Н.Н. Организация борьбы с эпидемиями в Таврической губернии (вторая половина XIX – начало XX ст.).

В статье рассматривается одна из проблем развития земской медицины в Таврической губернии в конце XIX - начале XX веков, а именно причины возникновения эпидемий на Юге Украины и методы борьбы с ними.

Ключевые слова: история, земства, эпидемии, Таврическая губерния, медицина.

Razumna N. The organization for struggle against epidemics in Tavria region (second half XIX – beginning XX centuries)

This article is devoted to the problem of development of zemstvo medicine in Tavria region in the second half XIX – beginning XX centuries, concentrated on the problem of the epidemics on the South of Ukraine. Moreover, author investigated the methods for struggle against epidemics.

Key words: history, zemstvo, epidemics, Tavria (the South of Ukraine), medicine.

УДК 94 (477.61) «17/18»

Ратников В.Ю., Інджисвська О.М.

**ЕТНІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИКИ У РОЗВИТКУ
ДОНБАСУ В КІНЦІ 18 – НА ПОЧАТКУ 19 СТ.**

Висвітлюється значення етнічного й політичного чинників у розвитку Донбасу в кінці 18 – на початку 19 століть.

Ключові слова: Донбас, Луганський край, політичний та етнічний чинники, населення, Російська імперія.

Значення етнічного й політичного факторів у розвитку Донбасу в кінці 18 – на початку 19 століть актуальне й в наш час. Саме в той період було засноване місто Луганськ, і ще ця тема важлива тому, що її дослідження необхідно для розуміння історії Донбасу, того який він був важливим для Російської імперії й яку роль він відіграє для нашої країни зараз. Завдяки

вивченню цієї теми можна дізнатися про етнічний склад нашого краю, і які історичні фактори на нього вплинули.

Дослідженням цієї проблеми займалися багато вчених, наприклад: Горелік А.Ф., Віхрова Т.В., Красильников К.І., Бур'ян М.С. та інші. Горелік А.Ф., Віхрова Т.В., Красильников К.І. в своїй книзі «Історія рідного краю» розповідають у загальних рисах історію Донбасу, незупиняючись детально на тому, що було причиною його виникнення. У цьому дослідженні більше уваги приділяється значенню етнічного й політичного чинників у історії формування й заселення нашого краю.

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати, як вплинула політика Російської імперії на заснування й розвиток Донбасу (окремо Луганського краю), а також на етнічний склад його населення.

До другої половини 18 ст. лівий берег Сіверського Дінця частково був заселений. Правобережжя унаслідок військової небезпеки, що виходила від кримських татар і ногаєв, порожніло. Розвідки корисних копалин, що проводилися раніше, і які показали цінність цього регіону для країни, швидше за все, не були вирішальним моментом в освоєнні вказаної території. Заселення півдня України, і територій краю у тому числі, більшою мірою визначалося напрямом зовнішньої політики й рішенням проблеми виходу до Чорного моря. Вихід на південь шукали й підприємці центру Росії, зацікавлені не тільки в збуті промислових товарів морським шляхом, але й в розвитку півдня за допомогою відвоювання моря. В рамках рішення поставленої задачі уряд Єлизавети Петрівни з метою захисту вважав за необхідне створити в цих краях оборонну лінію. Проте в Петербурзі розуміли, що тільки силами російського й українського селянства їм не обійтися, прикордонні умови вимагали участі значного військового контингенту. Стимулюючи процес заселення і господарського освоєння півдня, імперський уряд серією маніфестів привертав сюди іноземних переселенців. За часом це співпало з масовими імміграціями слов'янських народів з Туреччини і австрійської імперії. Перші переселенці на чолі з полковником І.Хорватом були поселені на відведених для них землях між річками Кагарлик і Дніпро, утворивши відособлену адміністративно-територіальну одиницю – Нову Сербію. Прибула в 1752г. нова партія переселенців, яка була поселена в межиріччі Сіверського Дінця й Лугані, одержавши назву Славяносербії. Вслід за І.Хорватом до Росії переселяються полковник І.Г.Шевіч з синами Іваном і Петром, поручик С.Сабов, Іван і Ігнат Міюковічи, К.Юзбаш, Р.Прерадовіч. Під поселення їм були відведені землі на правому березі Сіверського Дінця, про що сказано в указі імператриці. «Шевіча і Прерадовіча з тими, що виходять з ними певних націй народами селити від кінця лінії (української) і поселення ландміліції з донецькою сторони, тобто від Бахмута до Лугані в призначених від лінії укріплених редутах місцях, а саме: від того Бахмута через вершину річки Сенжаровка і до вершин річок Міуса і Білої. А від оних по призначеній в ландкарті червоній лінії і до Лугані, не випускаючи їх по сю сторону Дінця, де донських козаків земля до Бахмута тягнеться.» [4,76]. На Донбас був відправлений інженер генерал-майор І.Ббіков, якому доручалося скласти карту славяносербських поселень. Робилося це для

того, щоб точніше виміряти землі, які відводяться під поселення, і уникнути конфліктних ситуацій між мігрантами й місцевим населенням, особливо із запорізьким і донським козацтвом.

Спочатку полк Р.Прерадовіча розташовувався на правому березі Дінця, утворивши 8 укріплених поселень-рот; східніше, на межі із Землею Війська донського, розташовувалися 5 рот полку І.Шевіча, а інші 4 знаходилися на Лугані. Окрім польових зміцнень-шанців, для захисту від кочівників був побудований ланцюг редутив.

У зв'язку з військовою реформою 1764г. Славяносербія була скасована, її територія включена до складу новоросійської губернії. Бахмутській гусарський полк був реформований, рядові гусари переведені на положення казенних селян.

Багато офіцерів на відведеній їм землі вели приватне господарство, привертаючи як робочу силу селян з сусідніх повітів й інших губерній України й Росії.

У 1757р. з 477 гусар обох полків сербів було 223 люди. За ними йшли волохи й молдавани, угорці, болгари, македонці, греки й вихідці з інших країн. Серби посідали, як правило, офіцерські й унтер-офіцерські посади. Частина офіцерів перейшла в інші російські полки й залишила Донбас. Немало сербів у 19ст. повернулося на батьківщину й включилися у визвольну боротьбу проти Туреччини. Багато хто покинув Донбас під час революції 1917р. Тут залишилися лише одиниці. Волохи ж, що поселилися компактно у ряді селищ, продовжують жити тут до наших днів.

Паралельно відбувалося заселення й господарське освоєння інших районів у середній течії Сіверського Дінця.

На вільних землях, що знаходяться недалеко від слободи Кремінної, у 1752р. з'явилася заснована графом Гендріковим слобода Варваровка. Йому ж належала до цього ж часу такі слободи, як Катеріновка, Головніновка й хутір Кудрявцев. Їх населення в цілому складало 988 душ, і в етнічному відношенні було українським.

За період між 1745 і 1762 рр. населення Бахмутської провінції збільшилося. У той же час змінюється й національний склад населення провінції: 75,41% складали українці, 4,72% - росіяни, 17,08% - молдавани, 1,8% - інші національності (зокрема – серби, угорці). Населення північного сходу краю збільшилося в 24 рази, найбільше тут було українців (65,12%) і молдаван (26,77%) [1,171].

Подальше просування меж Російської імперії на південь призвело до посилення російсько-турецьких суперечностей в Північному Причорномор'ї. Напади татар, що почастишали, загрожували руйнуванням краю. Необхідність найшвидшого заселення й господарського освоєння цих стратегічно важливих земель змусило уряд Росії сформувати на основі славяно-сербських полків Бахмутській гусарський полк, а також луганський і донецький пікінерні полки, розміщені по річках Лугань і Донець. Ще одною мірою, що робилося в даному напрямі, була поява впорядкувального процесу заселення півдня. У зв'язку з цим у 1764р. Катериною 2 затверджений «План про поселення в новоросійській

губернії», що представляв не тільки проект освоєння цих земель, але й діюче право. Згідно «Плану.», населенню краю надавалися різні пільги, як торгівля горілкою й сіллю, безмитний вивіз і ввезення з-за кордону різних товарів і продуктів. Крім того, воно не набиралося в примусовому порядку в рекрути. Обіцяючи винагороду за службу, уряд запрошував запорізьких козаків й іноземців вступати в гусарські й пікінерні полки. Логічним продовженням подібної політики є й те, що Новоросія розділялася на 70 округів, 52 з них відводилися під поселення військовослужбовцям, 2 – городянам і 16 – решті категорій населення. Отже, населення півдня одержувало більше свобод, ніж населення інших регіонів імперії. У той же час уряд сприяв посиленню місцевої військово-чиновницької верхівки шляхом роздачі земель і дворянських титулів. Залежно від рангу військові одержували так звані рангові дачі тільки за умови, що вони заселять їх в певний, встановлений термін. Таким чином, місцеве дворянство сформувалося в основному, з середньої офіцерської ланки, на частку якої припадало 85% рангових земель. Вищеперелічені заходи були покликані стимулювати не тільки переселення народних мас, але й діяльність місцевих урядовців і знаті. Останнє обумовлювалося масовим небажанням російського дворянства переселятися в Новоросію й засновувати там маєтки – унаслідок військової небезпеки.

Ряд поселень краю були засновані старообрядцями. Ще в царювання Ганни Іоанновни в Новоросії виникли населенні пункти старовірів, що відрізнялися від інших малолюдністю й заможністю. Князь Г.А.Потьомкін навіть прагнув привертати розкольників в Новоросію, на правах губернатора надаючи їм значні пільги. Ще досить значна на описуваний період місткість колонізації нашого краю дозволяла старообрядцям переселитися й сюди, чому неабиякою мірою сприяла протекціоністська політика уряду, що звільняв мігрантів від сплати податей протягом п'яти років.

Східна частина Бахмутської провінції в 70-ті рр. 18ст. також була схильна активному заселенню. Академік Гильденштедт, що побував тут, помічає, що восени 1773р. у гирлі р. Ольховатки, притоки Булавіна Колодзя, заснована нова слобода. Її засельниками були старообрядці, що прийшли весною в Елісаветградську провінцію.

Починаючи з 1746 р., коли за козаками були закріплені території в басейні Кальміуса, донська колонізація, будучи раніше зупиненою татарами на р. Лугань, просунулася в південному напрямі.

У 1721р. у нашому краї було вперше знайдене кам'яне вугілля. Відкриття в регіоні кам'яного вугілля фактично змінило всю подальшу долю краю й значно прискорило процес його заселення.

Після смерті Павла, у 1806г. Донецький повіт був відновлений. Назвали його не донецьким, як раніше, а Славяносербським. Був назначений новий адміністративний центр повіту – місто Славяносербськ. Його план у 1808р. був затверджений Олександром І.

Як і в попередньому столітті, населення повіту продовжувало збільшуватися не тільки за рахунок природного приросту, але й завдяки переселенцям, хоча притока їх знизилася. У 1797 році населення повіту

складало 19724 чоловічих душ. До 1806р. воно виросло до 22100 ревільських душ. Переважаючим в повіті було приватновласницьке населення. В 1806р. воно складало 14447 чоловік чоловічої статі – 65,37% подданого населення. У той же час селяни складали приблизно третину подданого населення. Дуже слабо були представлені в повіті міські стани, до яких відносилися міщани і купці.

До неподатних станів відносилися дворяни, духівництво, урядовці, різночинці й військовослужбовці. До середини століття міські й неподатне стани чисельно збільшувалися. В 1858р. міщани й купці складали 3,26% населення повіту, а неподатні стани – 2,79%.

Проблема створення в Донбасі вугільно-металургійного комплексу була поставлена ходом економічного розвитку країни. Унаслідок перемоги над Османською імперією в кінці 18 століття до Росії були приєднані Північне Причорномор'я й Крим. Виникли Чорноморський флот, нові портові і військово-морські бази: Севастополь, Таганрог, Херсон, Миколаїв, Одеса. Вони все більший попит пред'являли на паливо, озброєння, металеві вироби. Задовольнити їх запит міг тільки Донбас. Інший аспект цієї проблеми був пов'язаний із зміцненням обороноздатності країни. Туреччина не змирилася з поразкою, готувала реванш.

Військові діячі того часу по-різному підходили до рішення цієї проблеми. Розуміючи, що зіткнення з Туреччиною неминуче, командир Чорноморського Адміралтейства віце-адмірал Н.С.Мордвінов наполягав на негайному переозброєнні Чорноморського флоту. Вставало й інше питання: який вид озброєння вибрати? Існувало дві думки. Адмірал Пуцин і його прихильники пропонували озброїти флот мідними гаубицями. Віце-адмірал Мордвінов наполягав на оснащенні флоту чавунними коронадами системи Гаскойна, очолюючого свого часу Карронській завод в Шотландії. По багатьом параметрам карронади перевершували мідні гармати. Віддаючи перевагу карронадам, Н.С.Мордвінов наполягав на необхідності створення гарматного заводу в Донбасі. Переконливі доводи адмірала подіяли. Уряд прийняв його пропозицію. Весною 1794р. воно відрядило директора Олександрівського гарматного заводу Карла Гаскойна до Донбасу для ознайомлення з родовищами кам'яного вугілля й вибору місця для будівництва заводу.

Карл Гаскойн оглянув місця залягання залізняка поблизу с. Городище й кам'яновугільне родовище в Лисичій балці, відкрите Миколою Аврамовим в 1792р..

Будувати ливарний завод Гаскойн вирішив у нижній течії Лугані. Проте існувала одна умова: весняні розливи Дінця не повинні порушити дії водяних турбін. Таким чином, місце в гирлі р. Вільхова, правої притоки Лугані, навпроти с. Кам'яного, одержало другу назву – Кам'яний Брід. Катерина 2 14 листопаду 1795р. підписала Указ «Про той, що влаштував ливарного заводу в донецькому повіті при річці Лугані і про установу ломки знайденого в тій країні кам'яного вугілля» [3, 95]. Устрій заводу покладався на генерал-губернатора П.А.Зубова. Директором луганського ливарного заводу призначили Карла Гаскойна.

Кадрова проблема відноситься до вічних. Тим паче вона була відчутною на луганському ливарному заводі, що виник на голому місці. Різними були джерела формування кадрів. Як фахівці для будівництва й пуску заводу уряд запросив англійських інженерів і майстрів, що мали досвід виплавки чавуну, ливарної справи, а також організації видобутку кам'яного вугілля. Деякі з них, як і сам Гаскойн, раніше працювали на Олександрівському гарматному заводі.

Директору заводу Гаскойну наказували раціонально вести господарство, добиватися зниження витрат на відливання й обробку виробів, шукати руди, більш багаті змістом заліза, удосконалювати процес плавки руди, створювати нові машини й механізми. Контракт також вимагав від Гаскойна виховувати національних художників, як англійці називали фахівців, які були в змозі освоїти досвід і знання шляхом учнівства в цехах і замінити іноземних фахівців.

Окрім Гаскойна, на заводі було ще 11 англійських фахівців. Вони зіграли важливу роль в організації будівництва й діяльності заводу в початковий період. Їх досвід і знання переймали вітчизняні фахівці, яких спочатку було мало на заводі.

З Липецького, Борінського і Козмінського заводів, які звичайно називали липецькими, прислали майстрів значно більше, ніж намічалось: 777 чоловіків і 875 жінок.

На будівництві заводу використовувалися злочинці й колишні польські військовополонені. Для охорони їх була військова команда. Проте ці категорії працівників були нечисленними й неоднорідними. Сюди була заслана група скопців, членів забороненої секти. На важкі земляні роботи поміщики віддавали для виправлення своїх непокірних кріпосних селян, що вчиняли втечі. А що стосується поляків, то вони опинялися тут через свавілля влади. Відомо, що після четвертого розділу Польщі армія цієї країни була розпущена. Проте окремі колишні військовослужбовці польської армії, що виявилися на положенні військовополонених, не відразу знайшли своє місце в житті. Для кріпостницької Російської держави це послужило мотивом вважати їх бродягами й насильно повернути на будівельні роботи. На 1 жовтня 1799 року їх на заводі знаходилося 82 люди, з яких працювало тільки 59. В результаті скарг, клопотання поміщика П.Штеріча й адміністрації заводу, поляки були звільнені й відправлені до колишніх місць проживання. Тим, хто не мав свого будинку, дозволялося будуватися в новоросійській губернії. Їм віддавалося по 15 десятини землі.

Були у заводу й інші проблеми. Для перевезення вугілля з Лисичої балки до заводу було прислано 2600 душ селян сіл Городище, Фащевка, Горіховий і Петропавловська Славяносербського повіту. Кожний з них був зобов'язаний протягом року перевезти з кам'яновугільного рудника до Луганська на відстань 80 верст 120 пудів вугілля. Завод виплачував за них податки в казну. Проте обов'язки, покладені на селян кріпосницькою державою, виявилися їм не під силу, багато хто з них був доведений до розорення. Селяни не раз зверталися з скаргами і проханнями в різні інстанції. В кінці 1817 року вони писали російському імператору Олександрю: «Воззрі милостивим оком на нещасних,

обтяжених важкою працею й позбавлених надії до майбутнього добробуту життя просимо Вашого найяснішого переконання» [2,170].

Таким чином, розвиток нашого краю і його заселення було дуже тісно пов'язано із зовнішньою політикою Російської імперії й рішенням проблеми виходу до Чорного моря. Заселення Донбасу можна розділити на декілька етапів: 1) середина 18 століття (пов'язано з рішенням поставленої задачі уряду Єлизавети Петрівни з метою захисту вважало необхідністю створити в цих краях оборонну лінію. Розуміючи, що силами російського й українського селянства не обійтись, імперський уряд серією маніфестів привертав сюди іноземних переселенців (наприклад, сербів)); 2) друга половина 18 століття (у зв'язку з посиленням російсько-турецьких суперечностей нападами татар, що почастишали, був створений, на основі славяносербських полків, Бахмутській гусарський полк, луганський і донецький пікінерські полки. До їх складу входили крім росіян й українців люди інших національностей.); 3) заселення нашого краю донськими козаками; 4) кінець 18 століття – початок 19 століття (переселення людей різних національностей через промислове освоєння Донбасу).

Можна зробити висновок, що через політику Російської імперії з самого спочатку етнічний склад нашого краю був різноманітним. Його територія була заселена різними етнічними групами й національностями: росіянами, українцями, молдаванами, сербами, угорцями, англійцями, поляками, донськими козаками й іншими.

У подальшому для вивчення цієї теми потрібно більш детально розглянути вплив етнічного й політичного чинників на історію Донбасу не тільки з боку Росії, але й з боку інших держав. Ще для того, щоб краще зрозуміти цю проблему необхідно вивчити не лише як ці чинники сприяли заселенню нашого краю, але й як вплинули на звичаї й традиції місцевого населення.

Література

1. Бур'ян М.С., Курило В.С., Єфремов А.С. Історія луганського краю. – Луганськ «Альма-матер», 2003. – З. 170 -177, 192 – 195.
2. Горелик А.Ф., Вихрова Т.В., Красильников К.И. Історія рідного краю. – Луганськ, 1995. – З. 168 -173.
3. Лисянський А.С. Кінець Дикого поля. – Донецьк, 1973. – З. 94 – 98.
4. Локотош Б. Очерки історії Луганська. – Луганськ, 1991. – З. 75 - 79.
5. Скрипов А.Н. На просторах Дикого поля. – Ростов, 1973. – З. 83 – 89.
6. Краєзнавчі записки. Випуск 1. – луганський обласний краєзнавчий музей. Луганськ, 1993. – З. 15 – 22.
7. Краєзнавчі записки. Випуск 2. – Луганський державний обласний краєзнавчий музей. Луганськ, 1993. – З. 6 – 9.
8. Краєзнавчі записки. Випуск 3. - луганський обласний краєзнавчий музей. Луганськ, 1994. – З. 11 – 14.
9. Подов В.И. Відкриття Донбасу. – Луганськ, 1991. – З. 21 – 34.

Ратников В.Ю. Инджиевская Е.Н. Этнический и политический фактор в развитии Донбасса конец 18 – начало 19 века.

Освещается вклад этнического и политического факторов в развитие Донбасса в конце 18 – начале 19 века.

Ключевые слова: Донбасс, Луганський край, політичний і економічний фактори, населення, Російська імперія.

Ratnikov V.Yu. Endzhievskaya E.N. Ethnic and politic factors in development Donbas's at end 18 – beginning 19 century's.

Lights meaning ethnic and politic factors in development Donbas's at end 18 – beginning 19 century's.

Key words: Donbas, Lugansk region, politic and ethnic factors, population, Russian empire.

УДК 93/94:316.66

Сапицька О.М.

ГЕНДЕР У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Розглядаються особливості становлення та застосування гендерних досліджень, гендерного підходу та гендерної методології при вивченні історичного процесу.

Ключові слова: гендер, модель поведінки, гендерний підхід, жіночі дослідження, чоловічі дослідження.

Історичне знання як наука в сучасному її розумінні стало формуватися на початку XVIII ст., і відразу ж його основною вимогою стало точне відтворення історичних фактів на основі ретельної критики історичних джерел. Але основні теоретичні постулати традиційної історичної науки споконвічно (можливо неусвідомлено) були зорієнтовані на цінності, норми та досвід патріархального суспільства, тобто особливому (чоловічому) надавався статус загального. Жінкам як у самому історичному процесі, так й у його вивченні приділялася пасивна роль, чоловікам – активна. Жінка була зобов'язана дотримуватися певної моделі поведінки відповідно до обставин, обмежень та заборон.

Однак в останні два десятиліття в історичній науці відбуваються якісні зміни, пов'язані з виникненням і затвердженням нового соціокультурного підходу до вивчення нашого минулого, з формуванням принципів “нової історичної науки” як соціальної історії, в основі якої лежить міждисциплінарна методологія, тенденція до зближення історії із суспільними науками, до запозичення їх теорій, методів і прийомів досліджень; відбувається відхід від традиційної нарративної історії; з'являються нові напрямки в дослідженнях; застосовуються нові методи й підходи. Одним з таких нових інструментів історичного пізнання і став гендер.

Гендерний підхід до дослідження – це облік різноманітного впливу фактору статі. Гендерний підхід в історії – це використання гендерної методології для вивчення історичного процесу. Гендерна методологія припускає експертизу соціально-історичних явищ із урахуванням фактору статі та вивчення опосередкованої відносинами статей соціальної дійсності, її вимірів у просторі та у часі. Гендерні дослідження – це міждисциплінарна дослідницька практика, що використовує пізнавальні можливості теорії соціальної статі (гендера) для аналізу суспільних явищ та їх змін.

Історія появи гендерних досліджень сягає середини минулого століття, коли у 1958 р. психоаналітик Р. Столлер з університету Каліфорнії, увів до наукового обігу термін „гендер”, що означав „соціальні прояви приналежності

до статі” або „соціальну статтю”. У 1963 р. він виступив на конгресі психоаналітиків у Стокгольмі, зробивши доповідь про поняття соціостатевого (або - як він назвав його - гендерного) самоусвідомлення. Він вважав, що аналіз гендера може бути розглянутий у тому числі і як предметна область культурно-історичного аналізу. Пропозиція Р.Столлера про розрізнення біологічної та культурної складових при вивченні питань, пов'язаних зі статтю, і дало поштовх формуванню особливого напрямку в сучасному гуманітарному знанні – гендерним дослідженням. Щодо історії, ефективність такого міждисциплінарного підходу вперше продемонструвала фахівець із французької історії з Принстону (США) Дж. Скотт, яка у 1986 р. запропонувала використати категорію „гендер” при аналізі соціальних змін [1].

У процесі становлення та розвитку гендерні дослідження пройшли кілька етапів, кожний з яких виробляв специфічні методи та підходи до історичного пізнання. І ми дозволимо собі не погодитися з думкою О. Здравомислової та А. Темкіної [2], які історію віднесли до гендерно нечутливих наук стосовно включення гендерної тематики у своє інтелектуальне поле.

Початковим етапом гендерних досліджень (70-і роки ХХ ст.) стали так звані „жіночі дослідження” (women's studies) – „жіночі студії”. У вивчення „жіночої теми” відразу ж втяглися психологи, антропологи, етнологи, філософи, історики, соціологи тощо. Зліт неофемінізму у формі студій вплинув і на інтелектуальну сферу: вчені в Європі та США стали обирати об'єктом своїх пошуків жінку у всіх сферах її життя. Особливістю цього періоду стало те, що практично всі дослідження з „жіночої тематики” велися жінками, які стояли на феміністських позиціях. У 1975 р., оголошеному ООН „Всесвітнім роком жінки”, американська дослідниця Н. Коч навіть сконструювала термін „фемінологія” для означення „жіночих досліджень”, що одержав широке поширення.

Говорячи про головні досягнення гендерних досліджень на їх першому етапі у контексті історичної науки, потрібно підкреслити, що ці дослідження повернули багато жіночих імен соціальному знанню – історії, філософії, літературознавству, психології; обґрунтували історичність двох взаємодоповнюючих соціальних сфер – публічної-„чоловічої” і приватної-„жіночої” та рівну значимість приватної сфери для функціонування суспільства; зруйнували багато проявів статевої упередженості щодо жінок (наприклад, про рівну значимість для обох статей великих соціальних потрясінь, про нездатність жінок створювати геніальні винаходи тощо); створили передумови для переходу від аналізу великих структур і соціальних суспільств до антропологічно-орієнтованих соціальних наук, що цікавляться життям окремих людей; порушили питання про різні наукові стилі написання досліджень – об'єктивістський („чоловічий”) та емоційно насичений („жіночий”); виявили особливе розуміння теми „жіночої роботи” як неоплачуваної жіночої праці (народження та виховання дітей, хатня праця, догляд за хворими), яку патріархальне суспільство не визнавало (а у багатьох країнах не визнає і у наш час) у на за роботу як таку; проаналізувавши минуле й сьогодення так званих „жіночих професій” (виховательки, учительки,

гувернантки, куховарки, пралі, прасувальниці, прядильниці, ткалі, медсестри, соціальні робітниці), дослідниці жінок показали, що ці професії склалися та відтворюються як продовження гендерних ролей, приписаних жінкам соціальними та культурними нормами [3].

Дійсно, становище жінки на протязі багатьох століть в усіх куточках світу визначалося її місцем у системі суспільних відносин. Вона не мала економічної самостійності, тому що основними знаряддями праці та засобами виробництва – землею, інвентарем, робочою худобою тощо – володів чоловік, а ці обставини позбавляли жінку економічної, політичної, юридичної, моральної самостійності, тобто жінка була повністю залежною від чоловіка.

До кінця 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. у рамках багатьох традиційних академічних дисциплін в десятках університетів США і Європи було введено „вивчення жінок”. У СРСР головною перешкодою для розвитку жіночих досліджень, також як і для інших нових напрямків в історичній науці, багато в чому був глибоко вкорінений у науку класовий підхід. Гендерні дослідження в радянській науці прийняли форму критики „буржуазних фальсифікацій”. Хоча, слід зазначити, що „жіноче питання”, з огляду на величезну роль у розвитку економіки та господарства, що відводилася керівництвом країни жінкам, стало досить актуальним для радянських вчених ще з кінця 20-х рр. ХХ ст., але ці дослідження в переважній більшості випадків велися з позицій економістів та господарників. При чому, у будь-якій роботі, пов'язаній з жінками, автори так чи інакше посилалися на доробки В.І. Леніна щодо соціальної рівноправності чоловіків і жінок.

Друга стадія розвитку гендерних досліджень припала на 1980-ті рр., коли у науковому світі та суспільстві взагалі були визнані „жіночі дослідження” (фемінологія) і виникли „чоловічі дослідження” (андрологія), що стали, певною мірою, відповіддю на посилення феміністського руху та прагнення прихильників „досліджень жінок” багатосторонньо (але з позицій жіночого досвіду) вивчати взаємини статей. „Історія чоловіків” в основному зосередилася на тому, як і чому внутрішня та зовнішня політика, військова справа, дипломатія тощо були в минулому й залишаються сьогодні чоловічими сферами життєдіяльності.

Досить швидко „чоловічі дослідження” в історії та соціології виявилися затребувані не тільки академічним знанням, але й громадськими організаціями Америки (наприклад, „Національною організацією чоловіків, що змінюються”, „Національною організацією чоловіків проти сексизму”). Протягом цього десятиліття ідеї „чоловічого звільнення” одержали поширення в Австралії та Англії, почасти в Європі, але там – на відміну від США – чоловічий рух не перетворився на політичну силу. У СРСР „чоловічі дослідження” не одержали популярності та поширення, оскільки „традиційна” гуманітарна наука, у тому числі й історія, і так розглядала „чоловічий досвід” як загальний досвід людства.

У ході третьої стадії розвитку гендерних досліджень (кінець 1980-х – кінець 90-х рр. ХХ ст.) від аналізу патріархату та властивих йому політики зверхнього ставлення (до жінок, сексуальних меншостей, людей з особливими

потребами тощо), дослідники вважали за можливе перейти до аналізу гендерних систем – тобто виявляти й аналізувати різні аспекти соціальності та культури в їх гендерному вимірі. Нова концепція „гендера” перестала зв'язувати його винятково з жіночим досвідом. Під гендером стала розумітися система відносин, що є основою стратифікації суспільства за ознакою статі.

Четверта стадія: гендерні дослідження в епоху глобалізації (кінець 90-х рр. ХХ ст. – теперішній час). Останнім часом гендерні дослідження стали визнаним напрямком розвитку гуманітарного знання не лише в США та Західній і Східній Європі, але й у країнах Азії та Африки.

Із цього часу гендерна теорія стала висувати свої претензії до так званої „традиційної історичної науки”. Було відзначено, що наприкінці ХІХ ст. жінки були виключені з неї як об'єкт дослідження, що означало вивчення, насамперед, публічної сфери, якій надавалося вирішальне значення; і як суб'єкт дослідження, коли поняття „вчений” стало асоціюватися переважно із чоловіком [4]. Центральний дискурс історичних праць конструювався таким чином, начебто жінки і їх групові інтереси концептуально несумісні з історичними дослідженнями, що традиційна історична наука пропонує не вивчення взаємодії статей, але вивчення того як чоловіки (суб'єкти) конструюють свою взаємодію з жінками (об'єктами), репрезентуючи певний сконструйований ними ж образ протилежної статі [5].

Звичайно, сьогодні не тільки в США та Західній Європі, але й в Україні існує безліч робіт, що спеціально досліджують роль жінок на окремих етапах історії або їх роль у соціальному житті традиційних суспільств, але дотепер головна проблема полягає в тому, що традиційні методи історичного аналізу не враховують жіночий досвід і практику. Історія жінок часто виявляється для „великої науки” буденною, статичною та малоцікавою.

Отже, перед історією на сучасному етапі постають нові завдання – визначити де саме відбуваються зміни та чи відбуваються вони взагалі, які аспекти життя при цьому зачіпаються, яке значення соціальних інститутів, а також які основні фактори змін для кожного історичного періоду тощо. І наблизитися до розуміння природи гендерних відносин у їх історичному розвитку можна прибігаючи до теоретичних розробок суміжних областей наукового знання (соціології, антропології, психології), хоча міждисциплінарний характер самих „жіночих досліджень” є предметом дискусій ще з 70-х рр. ХХ ст. [6]

Разом з тим, слід зазначити, що на пострадянському просторі не завжди правильно розуміють специфіку гендерного підходу при вивченні історичних подій. Гендерні дослідження ні в якому разі не є частиною вивчення історії фемінізму. У порівнянні із простим висуванням жінок на перший план історичного процесу вони ставлять зовсім інші, більш об'ємні та об'єктивні завдання. Було б спрощенням вважати, що їх визначає лише широко зрозуміле жіноче питання в історії – внесок жінок в історію і їх вплив на хід історичних подій, а цих подій – на їх існування [7].

„Гендер” – це поняття, що стосується обох статей. І сфера уваги історика, який застосовує гендерний похід, повинна концентруватися на соціокультурних

відмінностях, що впливають із різниці жіночого та чоловічого менталітету, обумовленої традиційними відмінностями виховання, психіки та способу життя; на зв'язках гендера з економікою, політикою, культурою. І мова йде не просто про різний внесок чоловіків і жінок у зазначені сфери життя суспільства, але про їх різне відношення до них, що визначається соціальним і ментальним рівнем участі обох статей в житті конкретного суспільства.

Також у наш час гендерний підхід вперше в історії знайшов застосування в медієвістиці. Вчені-медієвісти намагаються показати, що жінки середньовіччя стали непомітними „статистами” завдяки їх сучасникам-чоловікам, які не пускали їх на сторінки хронік, забували про їх потреби при складанні правових кодексів тощо [8].

Хоча гендерні дослідження в остаточному підсумку – це дослідження причин, історії соціальної несправедливості як до жінок, так і до чоловіків, – ізольований *достовірний* (курсив наш. - С.О.) аналіз, у тому числі й історичний, понять, ознак та характеристик „чоловічого” й „жіночого” – неможливий. Через це основним завданням для багатьох сучасних українських істориків є подолання певного перекосу у дослідженнях історичного характеру, що роблять акценти саме на історії жінок.

Література

- 1.Джоан Уоллах Скотт Женская история и переписывание истории // Режим доступа: http://snoistfak.mgpu.ru/Gender_History/methodology/me2.html – Заголовок с титул. экрана; Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // In: American Historical Review. – 1986. – № 91. – P. 1053-1075.
- 2.Здравомыслова Е., Темкина А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социологические исследования. – 2000. – №11.– С.38.
- 3.Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 - середина 1933 рр.) // Дис. к.і.н./ СНУ ім. В.Далія. – Луганськ, 2007. – С.81.
- 4.Хайдер И. В. Критический подход к гендерной методологии истории (анализ текста) // Режим доступа: <http://www.astrasong.ru/c/science/article/345/>. – Заголовок с титул. экрана.
- 5.Duby G. Writing the history of women // A history of women in the West. From ancient goddesses to christian saints / Ed. By. P.S.Pantel. Harvard, 1994. - P. XI.
- 6.Пушкарева Н. Л. Гендерный подход в исторических исследованиях // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С.75.
7. Цимбаева Е.Н. Современное состояние гендерных исследований по материалам международных конференций. Информационно-аналитический обзор // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nutr3.htm> - Заголовок с титул. экрана.
- 8.Косых Е.С. Проект Ахей // Режим доступа: <http://mmj.ru/36.html?&article=119&cHash=19bdb84a54>. - Заголовок с титул. экрана.

Сапицкая Е.М. Гендер в контексте исторической науки.

Рассматриваются особенности становления и применения гендерных исследований, гендерного подхода и гендерной методологии при изучении истории.

Ключевые слова: *гендер, модель поведения, гендерные исследования, женские исследования, мужские исследования.*

Sapitskaya O.M. Gender in the context of the history science.

The peculiarities of the formation and use the gender studies for historical researches are considered.

Key words: Gender, model of conduct, the gender approach, women's studies, men's studies.

УДК 930+94

Сиволапов В.О.

ДИНАМІКА ЗМІН НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 20-30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У даній статті автор характеризує динаміку змін національно-релігійної активності німецького населення України, масовану антирелігійну пропаганду більшовицької влади, розпад та заборону діяльності німецьких релігійних громад, примусове закриття молитовних будинків та переслідування німецьких пасторів у 20-30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: національно-релігійна активність, німецькі релігійні громади, релігійні утиски.

Однією з актуальних проблем української історіографії залишається проблема дослідження долі національних меншин України, німецької зокрема, динаміки змін національно-релігійної активності німців та релігійних громад німецьких колоній в сповнений трагічних випробувань період 20-30-х рр. ХХ ст. Поглибленого вивчення потребує позиція німців-колоністів в умовах експорту та утвердження радянської влади в Україні, розгортання політичних, соціально-економічних, атеїстичних та культурно-ідеологічних експериментів більшовиків.

Важливість аналізу цієї проблеми зумовлюється переважно тим, що за радянських часів багато її аспектів висвітлювалися не об'єктивно, навмисно замовчувалися, фальсифікувалися на догоду тоталітарному режиму та подавалися у штучно спотвореному вигляді. Перебіг історичних подій свідчить про те, що національна політика для верхівки більшовиків завжди була «справою другорядною», виключно підпорядковувалася її стратегічним цілям, а саме – хворобливій ідеї «світової пролетарської революції», стихійному єднанню світового пролетаріату та побудові на підставі цього навіть їм самим незрозумілого, але ж «нового» суспільства. Як зазначав Х. Раковський на XII з'їзді РКП(б), уся національна політика партії, пов'язана зі створенням УСРР, розглядалася більшовиками України, а ще більше Росії, як стратегічна дипломатична гра [1]. До цієї гри активно залучалися й національні меншини, німецька зокрема, як противага українським визвольним змаганням та самостійницькому руху.

Партійно-класовий погляд на національну політику й долю німців-колоністів в Україні накинута ідеологією більшовиків, мав за мету насамперед виправдовувати національну політику тоталітарного радянського режиму, що була спрямована на її безкомпромисне підпорядкування провокуючим гаслам так званої «світової революції», суцільної радянзації націй та національних меншин, їхню асиміляцію та фактичне злиття з домінуючою російською нацією, тобто повною втратою національних корінь.

Варто зазначити, що домінуюче місце в державній політиці більшовиків щодо німецької національної меншини завжди мали питання реформування сфери освіти та культури, утворення національних німецьких шкіл, ліквідації

неписьменності, діяльності хат-читалень, клубів (сільбудів), бібліотек (книгозбірень), атеїстичної пропаганди [2].

Характерною особливістю цієї політики щодо політико-правового становища німців-колоністів була саме її агресивна атеїстична спрямованість, що зумовлювалась лінією партії на боротьбу з релігією. Як відомо, ще 22 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України приймає сумнозвісний Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», на підставі якого більшовиками масштабно запроваджувалися різноманітні форми та методи безкомпромісної атеїстичної пропаганди, закривалися культові споруди колоній, служителів церкви (пасторів) примушували відмовлятися від своїх функцій, на тлі цього катастрофічно зменшувалася кількість релігійних громад німецьких колоній, віруючих, обрядів, до того ж з кінця 20-х років починається сталінська хвиля масових звинувачень німецьких пасторів у шпигунстві та шкідництві.

Особливою антирелігійною войовничістю відзначався журнал «Безвірник», на шпальтах якого систематично повідомлялося про «викривання класової контрреволюційної суті релігії та релігійних організацій та їх сучасної ролі в боротьбі капіталістичних елементів проти соцбудівництва; про всебічне залучення широких мас до найактивнішої участі... в боротьбі за соціалістичне суспільство» [3]. Аналіз державної політики 20-30-х рр. з проблем національних меншин демонструє, що антирелігійній, атеїстичний аспект «роботи» партійно-радянських, комсомольських та культурно-освітніх організацій серед етнічних груп населення України мав пріоритетний характер.

Проте початок 20-х років переважно характеризується релігійною активністю населення німецьких колоній. Повертаючись з місць депортації до своїх залишених в Україні земель, німці намагалися відновити не лише показовий рівень економічного життя своїх переважно сільськогосподарських колоній, але, перш за все, бажали організувати та відновити діяльність своїх релігійних громад, що завжди вважалися основою їхнього духовного буття.

Саме релігійна освіта та культура завжди відігравали важливу роль у житті німців-колоністів України. Переважно це пояснювалось традиціями, що їх було закладено ще на історичній батьківщині – у Німеччині. Німці-колоністи витрачали значні кошти на утримання і розвиток своєї системи освіти, що було зумовлено традицією загального обов'язкового навчання, безпосередньо пов'язаною з релігійними потребами німецького суспільства. Відокремленість німецьких колоній, самостійність церкви та школи давали змогу колоністам зберігати національну мову, дотримуватися традиційної для Німеччини системи освіти. Надаючи освіту й виховуючи, конфесійна німецька школа слугувала своєрідним засобом для зміцнення віри, керівництво школою, як правило, здійснювалось пастором.

Окрім того, школи німецьких колоній мали специфічну систему навчання, програма якої була церковною. Німці-вчителі та пастори на підставі віросповідання виховували у дітей моральність та духовність. Насамперед через школу церква впливала на німців-колоністів, зберігаючи, за умов існування оточення з іншомовних іновірців, національні традиції.

Протестантські громади німців-колоністів завжди починали з того, що на кошти громади будували шкільні будинки у самому центрі колоній, де водночас відбувалися богослужіння та релігійні обряди: водохрещення, конфірмацій, вінчання, тому що в розумінні німців релігія завжди була визначальною складовою освіти та духовного життя громади. Подібні процеси мали місце й у католицьких громадах німецьких колоній, які також мали мережу своїх церковнопарафіяльних шкіл. Вчитель у німецьких колоніях часто виконував обов'язки кюстера або кантора (помічника пастора у протестантів та католиків), а іноді навіть й проповідника.

Німці-колоністи, і в першу чергу існуючі серед них протестантські громади, завжди однією з найважливіших вимог до особистого розвитку вважали вимогу загальної освіти, що мала походження з основ релігійно-реформаційного руху Мартіна Лютера, який передбачав глибоке вивчення кожним віруючим-німцем тексту Біблії. Саме тому у доповіді німецької секції Луганського Окрпаркому за період від 05.08. по 19.09.1925 р. у розділі «Політичний стан» підкреслювалося, що «політичних вимог з боку німців-колоністів немає, але є вимоги вільного викладання Закону Божого у школах», де навчалися діти колоністів [4]. Хоча про яке вже поглиблене вивчення кожним віруючим-німцем тексту Біблії могло йтися в державі, тоталітарна влада якої взагалі докладала багатьох зусиль, намагаючись виключити зі сфер духовного життя своїх громадян навіть саме розуміння духовності, віри та релігії.

Релігійні питання завжди були найважливішими в житті німецьких колоній, які за традиціями віросповідання поділялися на 4 групи: меноніти, католики, лютерани та баптисти, і частіше за все, створювали свої колонії окремо від прибічників інших релігійних течій. Ще маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. про запрошення іноземних колоністів до Російської імперії між іншим наголошувалося й право на «вільне відправлення віри згідно їхнього статуту та обрядів безперешкодно». За цими маніфестами колоністи мали право будувати в колоніях свої церкви, дзвіниці та мати своїх пасторів. Німці-колоністи були дуже набожні, окрім священних книжок нічого не читали. Німецька молодь не брала участь у радянському громадському житті, серед колоністів не діяла жодна партійна, комсомольська або піонерська організація. Традиційно молоді німці належали до релігійних громад, що діяли в колоніях. Утім за радянських часів ситуація кардинально змінюється, саме кінець 20-х – початок 30-х років позначиться негативними тенденціями, наслідком яких буде розпад та заборона діяльності релігійних громад колоній через примусове закриття молитовних будинків, переслідування пасторів та припинення в них спеціальних проповідей.

Незважаючи на активний процес відродження та перереєстрації за новими порядками релігійних громад в місцевих органах радянської влади – сільських радах, до яких територіально належали німецькі колонії, більшовики виключно негативно ставилися до проблем відновлення діяльності релігійних громад німецьких колоній, наперед вбачаючи в них міцні осередки національно-релігійної єдності німців та протидії радянській владі. Типовою з цього приводу

була й відповідь інспектора відділу культів Доноблвиконкому Лукаса Луганській міськраді, якою він 10 лютого 1933 року повідомляв про те, що «дати дозвіл на переведення рел. зборів у приватному будинкові Першохристиян релігійній групі німців Євангельських лютеран – ні в якому разі не можна. Що ж торкається рел. громад, розташованих у колоніях Шмідт, Драй Лінден, Енгельс, Лібкнехт, Ленінсфельд, Будьонівка, Бурчак-Михайлівка, - то на такі необхідно скласти угоди та зареєструвати кожен рел. групу окремо. Перереєстрацію рел. громад поки ще не провадить» [5].

Зважаючи на наполегливі прохання німців-колоністів щодо відродження та організації діяльності релігійних громад у своїх колоніях, радянська влада змушена була розпочати роботу з їхньої перереєстрації, обов'язково розповсюдивши серед колоністів текст типового статуту релігійної громади, який свідчив про цілеспрямоване обмеження прав віруючих. Більшовики винайшли для «експлуататорів», до яких беззастережно було віднесено й німецьке духовенство, небачений досі статус «позбавленців». Саме про них йшлося у 21-му артикулі першої конституції УСРР, де тлумачилося, що «не обирають та не можуть бути обраними такі особи, які належать до однієї з нижче зазначених категорій: ... ченці й попівство церков та релігійних культів». Позбавлення виборчих прав тягло за собою втрату інших громадянських прав та соціальних гарантій. Більшовицька влада не визнавала керівної ролі пасторів у діяльності релігійної громади, називаючи їх «службовцями культу», яких віруючі мали наймати для відправлення обрядів. Про толерантність до церкви вже фактично не йшлося, справжні наміри радянської влади в Україні не приховувалися: «Ми з релігією боролись і боремося по-справжньому», наголошував керманіч російських більшовиків Ульянов, для якого релігія була однією з «авгієвих стаєнь». Головним ставало те, що діяльність релігійної громади контролювалася самою владою, про що конкретно йшлося у 15 розділі вище означеного статуту: «Громаду можна ліквідувати за постановою округового адміністративного відділу або НКВС УСРР у разі зламання статуту громади або умови, що її склала релігійна громада з окрадмінвідділом» [6].

Одним з перших кроків, що зробила радянська влада на шляху «впорядкування» на свій лад стосунків з німецькими релігійними громадами, було запровадження обов'язкової їхньої реєстрації. Німецьке пасторство сприйняло це більшовицьке нововведення з великим занепокоєнням, тому що ця начебто формальна бюрократична процедура насправді містила приховану загрозу підриву устоїв церкви. Роль духовного та формального лідера релігійної громади – пастора штучно принижувалася та зводилася майже нанівець. Утім попри усі штучні та бюрократичні перешкоди з боку радянських функціонерів щодо реєстрації релігійних громад, організацію свого духовного релігійного життя німці вважали першочерговою потребою. Більшовики намагалися загальмувати цей процес, не дуже поспішали з оформленням реєстраційних документів, але повсюди німці-колоністи скликали оперативні збори мешканців та подавали свої документи на перереєстрацію релігійних громад до сільських рад, про що свідчать численні архівні документи.

За перебігом історичних подій, 30-ті роки стають однією з найдраматичніших сторінок в долі німців-колоністів України. З утвердженням злочинного режиму одноособової влади Сталіна в українських землях, неминучим крахом хворобливої ідеї «світової пролетарської революції» докорінних перетворень зазнає й запроваджувана більшовиками національна політика. Не треба мати надмірну фантазію, щоб відповісти на зовсім не риторичне питання, що саме змусило набожного німця-колоніста Зальцзайлера написати 23 жовтня 1932 року заяву до адміністративного відділу Луганської міськради наступного змісту:

«Я, такий що нижче склав підпис, колонії Шмідт Шмідтівської сільради Іван Якович Зальцзайлер, відмовляюся надавати мою оселю під Богослужіння, у чому й складаю підпис...» І це все тоді, коли німці-колоністи вважали за почесний обов'язок надавати свою оселю пастору під Богослужіння у разі відсутності спеціальної культової споруди на терені колонії.

Причиною тому були залякування та масові каральні акції 30-х років сталінського режиму в Україні, штучно створений голодомор її населення, «великий терор» більшовиків торкнулися безумовно й мешканців німецьких колоній. Суворі репресивні заходи сталінського режиму в Україні щодо німецького пасторства неприховано пов'язувалися з кампанією боротьби з класовими ворогами, що її впроваджував режим з метою «удосконалення» радянського суспільства. Німці-колоністи, в першу чергу їхні пастори, разом з цілою низкою інших представників нацменшин були проголошені «шкідницькими націями», піддані масовому переслідуванню, депортаціям та фізичному нищенню.

Література

1. Дванадцятий з'їзд РКП(б). Квітень 1923 р. Стенографічний звіт. – М., 1923. – С.577.
2. Культурне будівництво в УРСР в 1917-1959 рр. Зб. Док. У 2-х т. – Т.1. – К., 1960.- С. 178.
3. Антирелігійна робота серед національних меншостей // Безвірник.- 1931.- № 11-12. – С.44.
4. Державний архів Луганської області (ДАЛО)- Ф. Р-243. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк.178-180.
5. Там само. - Ф. Р-693. – Оп.1.- Спр. 1213. – Арк. 56.
6. Там само. - Спр. 1214. – Арк. 3,4.
7. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. - К., - 2000. - С. 115.
8. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. - К., 2000.-С.118-152.

Сиволапов В.А. Динамика изменений национально-религиозной активности немецкого населения Украины в 20-30-х гг. XX столетия.

В данной статье автор характеризует динамику изменений национально-религиозной активности немецкого населения Украины, массированную антирелигиозную пропаганду большевистской власти, распад и запрещение деятельности немецких религиозных общин, принудительное закрытие молитвенных домов и преследование немецких пасторов в 20-30-х годах XX ст.

Ключевые слова: национально-религиозная активность, немецкие религиозные общины, религиозные притеснения.

Sivolapov B.A. The Dynamics of changes the national religious activity of German population of Ukraine in 20-30th years of XX century.

In this article author characterized the Dynamics of changes the national religious activity of German population of Ukraine, massed anti-religious propaganda of Bolshevistic power, disintegration and prohibition activity of German religious community, compulsory closing of prayer houses and persecution of German pastors in 20-30th years of XX century.

Key words: national religious activity, German religious community, religious persecutes.

УДК 930 + 94

Симоненко І.В.

ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена питанню підготовки інженерно-технічних кадрів інтелігенції для промисловості Півдня України у вищій і середній спеціальній школі в пореформений період.

Ключові слова: інженерно-технічна інтелігенція, підготовка, промисловість, вища і середня спеціальна школа.

За часи незалежності України значно зросла увага істориків до соціальної тематики, зокрема, до історії інтелігенції. Інтелігенція є рушієм суспільного прогресу, вона відіграє визначальну роль у житті суспільства. Вивчення її історії має велике значення для вдосконалення підготовки кадрів, раціонального розподілення інтелектуальних сил у соціально-економічній та науково-технічній сферах життя суспільства. Актуальним є вивчення історії інженерно-технічної інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка справляла значний вплив на економічний розвиток країни. Праця інженерно-технічної інтелігенції у той час була одним із найважливіших елементів капіталістичного виробництва, забезпечення його нормального розвитку.

Питання підготовки інженерно-технічних кадрів для промисловості Півдня України недостатньо висвітлене в працях радянських і сучасних істориків. Тому мета нашої розвідки полягає в тому, щоб, спираючись на розробки попередників, проаналізувати процес підготовки інженерно-технічних кадрів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Зазначена мета конкретизується такими завданнями: визначити центри підготовки інженерно-технічних кадрів інтелігенції, проаналізувати соціальні джерела її формування, показати роль технічних періодичних видань у підготовці й підвищенні кваліфікації інженерно-технічних кадрів.

У другій половині ХІХ ст. створення і розширення професійних кадрів, які обслуговували промислове виробництво, стало невідкладною потребою капіталістичної держави, що розвивалась. Реформа 1861 р. прискорила розвиток капіталізму в Росії, у тому числі на Україні. Швидкими темпами розвивалась промисловість. Будувалися залізниці, фабрики, заводи, шахти, рудники, підприємства транспортного й сільськогосподарського машинобудування. Склалися нові промислові райони. Проте промисловість країни відчувала гостру потребу в технологах та інших інженерних кадрах.

У другій половині XIX ст. спеціалістів у різних галузях промисловості готували всього чотири інститути: Гірничий і технологічний у Петербурзі, Московське технічне училище і відкритий у 1885 р. Харківський технологічний. Тільки наприкінці століття технічна освіта отримала нову базу з відкриттям нових інститутів, з яких найбільшими були політехнічні в Києві (1898 р.), Петербурзі (1902 р.) і Вище гірниче училище у Катеринославі (1899 р.).

Підготовка вищих інженерних кадрів для гірничодобувних районів велась у Петербурзькому гірничому інституті, який існував під різними назвами з 21 жовтня 1773 р. і як відкритий вищий гірничий навчальний заклад з 1866 р. [8, с.100]. Інститут мав високу наукову репутацію, дав країні багато видатних учених, випустив з 1866 по 1900 рр. 1069 гірничих інженерів. Випускники Гірничого інституту щорічно, починаючи з 1830 р., направлялися у Донбас для уточнення і розширення відомостей про його родовища, які публікувалися в „Горном журнале” [4, с.58].

Петербурзький технологічний інститут, відкритий у 1831 р., називався Практичним (до 1896 р.). Інститут був великою, добре обладнаною технічною школою, створеною Міністерством фінансів для потреб промисловості. Починаючи з першого випуску 1837 р. по 1865 р., тобто до його реорганізації, Технологічний інститут закінчило 730 осіб [6, с.110]. За 1866-1900 рр. інститут випустив 2924 інженера. Спеціалізація з механіки і хімії давала інженерам цього інституту можливість працювати у самих різних галузях промисловості (металообробній, цукробуряковій, гірничій) [6, с.116].

Попередником Московського технічного училища було Московське ремісниче училище (виникло у 1832 р.), яке готувало майстрів з достатніми теоретичними знаннями. У 1868 р. Московське технічне училище було перетворене у вищий спеціальний навчальний заклад по західноєвропейському типу: при 9-річному курсі 3 молодших класи відповідали старшим класам реальних гімназій, у 3 загальних класах починалась технічна освіта, а останні 3 спеціальних класи давали факультетську освіту за спеціальностями: інженер-механік, інженер-технолог і механік-будівельник. Студенти, які закінчували цей навчальний заклад, цінувалися дуже високо і посідали відповідальні посади у промисловості. З 1871 по 1900 рр. училище випустило 1517 інженерів [6, с.118].

Харківський практичний технологічний інститут був відкритий у 1885 р. У 1898 р. він був перейменований у Харківський технологічний інститут [1, с.111]. Тут було два відділення – механічне і хімічне, які готували інженерів-механіків парових машин, гідравлічних двигунів, технологів з виробництва і переробки мінеральних, білкових речовин, жирів та по іншим спеціальностям [13, с.13]. У 1890 р. відбувся перший випуск інженерів Харківського практичного технологічного інституту. 19 осіб отримали звання інженерів-механіків і стільки ж – інженерів-хіміків, технологів. До середини 90-х років інститут підготував 356 спеціалістів інженерного профілю [13, с.20]. Студенти, які закінчували технологічний інститут отримували місця головним чином на фабриках, заводах, пароплавствах, залізницях. Їх охоче брали також в акцизні

чиновники Міністерства фінансів як спеціалістів з виробництва спирту. У цілому за дореволюційний період Харківський технологічний інститут підготував і випустив 2406 інженерів [13, с.21].

У 1898 р. був відкритий Київський політехнічний інститут з відділеннями: механічним, хімічним, інженерним і сільськогосподарським. У 1898 р. в інституті навчалося 560 студентів, у 1905 р. – 1448, у 1913 р. – 2313 [11, с.26, 57]. З кожним роком кількість спеціалістів, підготовлених у Київському політехнічному інституті, зростала. Але цей навчальний заклад усе ж таки не міг повністю задовольнити потреби у кваліфікованих інженерних кадрах.

13 жовтня 1899 р. було засноване Катеринославське вище гірниче училище як навчальний заклад з підготовки гірничих інженерів для Півдня Росії [3, с.67]. Після Петербурзького гірничого інституту, Катеринославське вище гірниче училище було другим вищим навчальним закладом Російської імперії гірничозаводського, а пізніше гірничогеологічного профілю, що забезпечував інженерними кадрами в основному гірничодобувну промисловість Півдня України. У 1903 р. відбувся перший випуск. Із 77 осіб, які були прийняті на 1-й курс у 1899 р., диплом інженера отримали 16 [2, с.168]. За чотири роки існування училища контингент студентів зріс лише до 118 осіб. У 1912 р. після перетворення училища в інститут число студентів зросло до 446, з них на гірничому відділенні було 329, а на заводському – 117 [2, с.155]. З 1903 по 1917 рр. Катеринославський гірничий інститут підготував 457 інженерів, більшість яких працювала у вугільній промисловості Донбасу, а також на металургійних заводах Півдня України [4, с.194]. Інженерно-технічні кадри, випущені інститутом істотно поповнили керівний склад гірничих підприємств. Слід відмітити, що на початок 1903 р. на шахтах Півдня України було лише 80 гірничих інженерів і 150 штейгерів (гірничих техніків) при 1150 десятниках, які не мали технічної освіти [5, с.87].

Значний внесок у підготовку кваліфікованих гірничих кадрів для Півдня України внесли Лисичанська штейгерська школа і Гірниче училище ім. С.С.Полякова. Лисичанська школа була відкрита у 1873 р. [10, с.155]. З початку своєї діяльності і по 1917 р. штейгерська школа випустила 705 добре підготовлених штейгерів, яких високо цінували на рудниках Донецького басейну і залюбки запрошували на вугільні підприємства інших басейнів Росії [4, с.191]. Часто випускники Лисичанської штейгерської школи займали на рудниках посади інженерів і мали у своєму підпорядкуванні дипломованих інженерів. Проте цей навчальний заклад не міг повністю задовольнити потреби вугільної промисловості в молодших спеціалістах. Тому в 1877 р. для підготовки штейгерів і машиністів підйому „Общество южно-русской каменноугольной промышленности” відкрило у Горлівці гірниче училище [9, с.155]. З 1881 по 1914 рр. Гірниче училище підготувало 1134 штейгера. До 1910 р. воно випускало 10-15 осіб на рік, і тільки з 1910 р. кількість випускників зросла [4, с.192-193].

Велику допомогу у підготовці й підвищенні кваліфікації гірничих інженерів і техніків надавали гірничотехнічні й загальнотехнічні журнали. Перш за все треба згадати „Горный журнал”, який почав виходити у 1825 р. по

чотири випуски або томи на рік. У першій половині XIX ст. „Горный журнал” висвітлював в однаковій мірі питання геології, мінералогії, гірничого і металургійного виробництва [12, с.129]. З 60-х років він стає органом Гірничого вченого комітету і видає відомчі інформації Гірничого департаменту. Основну увагу журнал приділяв способам видобутку корисних копалин, гірничій механіці і статистиці гірничодобувної промисловості.

З 1880 р. випускався „Южнорусский горный листок”, присвячений „вивченню і з’ясуванню наукових, технічних і економічних сторін Донецького і Криворізького басейнів” [7, с.249]. З 1887 р. він виходив під назвою „Горнозаводской листок” і з 1903 р. став органом Ради з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, виходив двічі на тиждень і мав у якості додатків „Сборники технических статей”, де друкувалися науково-технічні статті гірничих діячів країни. У 1910 р. журнал був перейменований у „Горнозаводское дело”, виходив щотижня і висвітлював події у гірничопромисловому житті не тільки Півдня України, але й інших районів імперії і навіть Західної Європи.

Про становий склад інженерно-технічної інтелігенції дає уяву аналіз складу студентів вищих і середніх технічних навчальних закладів, що готували кадри вищої і середньої кваліфікації. Проаналізувавши становий склад студентів цих навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX ст., дійшли висновку, що в цей час серед студентів знизилась питома вага дворянської молоді і зросла чисельність різночинців. Продовжувався процес демократизації складу студентства за рахунок середніх верств міста й села, що, у свою чергу, спричинило подальшу демократизацію складу інженерно-технічної інтелігенції.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні України відбувався кількісний і якісний ріст інженерно-технічної інтелігенції внаслідок інтенсивного розвитку промисловості та відповідної підготовки спеціалістів у вищих і середніх технічних навчальних закладах. До заснування технічних навчальних закладів в Україні інженерно-технічні кадри готувалися у Москві і Петербурзі. На рубежі XIX – XX ст. змінилися соціальні джерела формування кадрів інженерно-технічної інтелігенції. Якщо раніше кадри інженерно-технічної інтелігенції формувалися переважно за рахунок дворянства, шляхти та інших привілейованих станів, то наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася демократизація складу інженерно-технічної інтелігенції за рахунок різночинців, середніх верств міста й села.

Щодо проблематики вивчення історії інтелігенції вважаємо, що в подальшому перспективною є розробка питання ролі інженерно-технічної інтелігенції в розвитку вугільно-металургійної промисловості Півдня України в пореформений період.

Література

1. Атрощенко В.І. Найстаріший на Україні технічний вуз / В.І. Атрощенко, Я.І. Сенченко, В.Л. Терхан // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип.11. – С.111.

2. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2 кн. / [сост. Ренгевич А.А., Гаркуша И.П., Биличенко Н.Я. и др.; ред. Ренгевича А.А., Теселько М.П.]. – М.: Недра, 1990. – Кн. 1: История и развитие (1899-1989). – 345 с.
3. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976. Сборник документов и материалов / [сост. Б.Я. Бриккер и др.]. – К.: Наукова думка, 1976. – 510 с.
4. История технического развития угольной промышленности Донбаса в 2 т. / [ред. Щербань А.Н.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 1. – 1969. – 654 с.
5. Краснянский М.Б. Записки донецкого штейгера // Юбилейный сборник за 20 лет (1893-1913). – Ростов-на-Дону, 1916. – Т. 1. – С. 87.
6. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.
7. Меженко Ю.А. Русская техническая периодика: 1800-1916 гг.: Библиографический указатель / Ю.А. Меженко. – М.-Л.: АН СССР, 1955. – 300 с.
8. Очерки истории техники в России (1861-1917). Горное дело, металлургия, энергетика, электротехника, машиностроение / [Артоболевский И.И., Благонравов А.А., Федоров А.С. и др.]; под ред. Б.А. Розентретер. – М.: Наука, 1973. – 404 с.
9. Подов В.И. История Донбасса. Век XIX / В.И. Подов, В.С. Курило. – Луганск: Альма-матер, 2001. – 178 с.
10. Подов В.И. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы / В.И. Подов, В.С. Курило. – Луганск: Світлиця, 1998. – 218 с.
11. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX-начало XX в.) / Е.П. Степанович. – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.
12. Темник Ю.А. Первые журналисты Донецкого края / Ю.А. Темник. – Луганск: ШИКО, 2007. – 288 с.
13. Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития / [Атрощенко В.И., Гробов Г.М., Долбня В.Т. и др.]; под ред. Н.Ф. Киркач. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с.

Симоненко И.В. Подготовка инженерно-технических кадров для промышленности Юга Украины в пореформенный период.

Статья посвящена вопросу подготовки инженерно-технических кадров интеллигенции для промышленности Юга Украины в высших и средних специальных учебных заведениях в пореформенный период.

Ключевые слова: инженерно-техническая интеллигенция, подготовка, промышленность, высшая и средняя специальная школа.

Simonenko I.V. Training of engineers for industrial region on the South of Ukraine in a poreformennyyu period.

The article is devoted to the analysis the process of preparation of technical intelligences for industry in higher and secondary special school in a poreformennyyu period.

Key words: technical intelligences, preparation, industry, higher and secondary special school.

УДК 929 Плетньова: 902

Скіба В.М.

**С. О. ПЛЕТНЬОВА ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ
ХАЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ**

У статті розглянута діяльність С. О. Плетньової з питань історії і археології Хазарського каганату. Аналіз діяльності дозволяє стверджувати, що С. О. Плетньова є автором власної концепції вивчення Хазарського каганату.

Ключові слова: С. О. Плетньова, Хазарський каганат, салтово-маяцька культура.

Історіографія хазар достатньо велика, але відношення до Хазарського каганату в історичній науці неодноразово змінювалось – від великої уваги і «перебільшення» історичного значення Хазарії до навіть негативного ставлення до ролі цієї держави в історії Східної Європи.

Хазарознавство як науковий напрям довгий час розвивалось у межах сходознавства, головним чином, на основі письмових джерел. Значущість археології у вирішенні проблем хозарської історії стала особливо наявною наприкінці 20-х рр. ХХ століття, коли виник новий напрям у хазарознавстві – археологічний.

Велику роль у становленні археологічного напрямку у хазарознавстві зіграли дослідження М. І. Артамонова. Результатом більш ніж 30-річної роботи вченого став вихід у світ у 1962 році його великої «Історії хазар» [1]. Але після цього М. І. Артамонов вже майже не звертався до хазарської проблематики. Значний внесок у розвиток і розширення знань про Хазарський каганат зробила його учениця, доктор історичних наук, професор Світлана Олександрівна Плетньова.

С. О. Плетньова – найбільший спеціаліст з історії та археології євразійських кочовиків раннього і розвиненого середньовіччя. Розроблені вченою концепції до цього часу використовуються дослідниками при вивченні історії Східної Європи у період Раннього Середньовіччя. Метою даної статі є висвітлення основних етапів досліджень С. О. Плетньової з питань історії і археології Хазарського каганату, еволюції поглядів вченої на взаємовідносини східних слов'ян з племенами салтово-маяцької археологічної культури.

Творчий шлях С. О. Плетньової неодноразово висвітлювався у статтях російських і українських археологів. Директор Кримського філіалу інституту Сходознавства НАН України О. І. Айбабін до 75-річчя [2] і 80-річчя С. О. Плетньової [3] опублікував дві статті, присвячені науковій роботі російського археолога. І. Л. Кизласов і Т. І. Макарова у 2001 році описали творчий шлях відомого російського вченого, опублікували перелік наукових праць С. О. Плетньової [4]. У 2006 році вийшла збірка статей «Середньовічна археологія Євразійських степів», присвячена ювілею професора С. О. Плетньової. Передмову до видання написав І. Л. Кизласов [5]. Список наукових праць С. О. Плетньової в даній збірці склав В. Н. Чхаїдзе [6].

Після захисту кандидатської дисертації «Кочовики південноруських степів IX – XIII ст. (за археологічними матеріалами і письмовими джерелами)» у 1952 році С. О. Плетньова починає займатися археологічними дослідженнями Волго-Донського межиріччя. У 1954 році розпочинаються археологічні розвідки Донського басейну. Протягом 10 років було досліджено значну площу – приблизно 350 x 500 км. Загін під керівництвом С. О. Плетньової пройшов близько 2 000 км вздовж берегів Дона, Дінця, Осколу, Айдару, Білої Калітви, відкрив близько 120 нових і дослідив усі раніше відомі пам'ятники салтово-маяцької культури [7, с. 11]. Одночасно під її керівництвом у 1958 – 1959 роках проводились розкопки на Правобережному Цимлянському городищі. З 1957 до 1965 року експедиція С. О. Плетньової досліджувала Дмитрієвський

археологічний комплекс салтово-маяцької культури. Підсумком цієї роботи став вихід в світ у 1967 році книги «Від кочовищ до міст. Салтово-маяцька культура» [8]. У цій праці був узагальнений весь відомий до 1965 року археологічний матеріал. Книга мала велике значення й ще більше розширила уявлення про салтово-маяцьку культуру. В науковий обіг було введено більш ніж 100 нових пам'яток даної культури. С. О. Плетньова узагальнює усі відомі на той час знання про салтовські пам'ятки, наводить висновки, які були зроблені М. І. Артамоновим стосовно розвитку племен, що створили салтово-маяцьку культуру [8, с. 4 – 5].

Однією з найважливіших проблем того часу було визначення ареалу розселення племен салтово-маяцької культури. Посилаючись на дослідження інших вчених (Л. М. Гумільова, І. І. Ляпушкіна, Г. Б. Федорова тощо) Плетньова дійшла висновку, що вся степна смуга від Волги до Дунаю була зайнята племенами, які тією чи іншою мірою створили салтово-маяцьку культуру [8, с. 8]. Саме цей висновок дозволив археологу виділити 7 локальних варіантів салтово-маяцької культури: середньоволзький, дунайський, дагестанський, кримський, приазовський, нижньодонський і верхньодонський [8, с. 8 – 9]. П'ять варіантів цієї культури, розповсюдженої у Південно-Східній Європі, на думку С. О. Плетньової, було об'єднано Хазарським каганатом. Вона також визначила об'єктивні і суб'єктивні причини локальних відмінностей єдиної в цілому культури.

Як археолог, С.О. Плетньова велику увагу приділяла археологічному матеріалу. У монографії «Від кочовищ до міст» вона піддає критиці навіть своїх учителів М. І. Артамонова і Б. А. Рибакіна щодо недостатньої уваги до археологічного матеріалу у вивченні салтово-маяцької культури. Одним з прикладів недостатньої уваги до археологічного напрямку, на думку С.О. Плетньової, може служити монографія Д. Далопа [9] і стаття Б. О. Рибакіна [10]. Книга американського вченого присвячена в основному дослідженню писемних, в першу чергу, арабських відомостей з історії Східної Європи. Статті Б. О. Рибакіна також спираються на уривчасті письменні відомості. Виключення археологічного матеріалу привело авторів до твердження, що ні Подоння, ні Приазов'я ні входили до складу Хазарського каганату [8, с. 12].

Першу спробу узагальнити виключно археологічні джерела зробив І. І. Ляпушкін [11]. Однак, на думку С. О. Плетньової, він робить помилку, відносячи хозар до кочовиків, які не мали спільних рис із землеробською салтово-маяцькою культурою [8, с. 11]. Дійсно, на той час історична наука ще розділяла хозарську і салтово-маяцьку культури. Однак, ще у 1940 році М.І. Артамонов, описуючи салтово-маяцьку культуру, робить припущення про її державний характер у Хозарському каганаті [12, с. 143].

На межі 60 – 70-х років С. О. Плетньова продовжує дослідження пам'ятників салтово-маяцької культури. У 1976 році усі накопичені до цього часу матеріали з хазарської тематики С. О. Плетньова узагальнює у своїй монографії «Хазари» [13]. Монографія присвячена не тільки історії власне Хазарського каганату, а й історії всієї Південно-Східної Європи упродовж тривалого хронологічного періоду. Історія хозар та їх держави розглянута від

самого початку до кінця їх історичного існування. В книзі С. О. Плетньова дає короткий аналіз письмовим джерелам, приділяє основну увагу листам Йосифа (просторовій і короткій редакції). Листи кагана, на її думку, це єдиний документ в якому передано власне сприйняття хозарами своїх степів, володінь, свого політичного впливу на навколишні народи [13, с. 12].

Велику увагу С. О. Плетньова приділяє етнічній історії хазар і питанням зародження хазарської держави. Спираючись на письмові і археологічні джерела, вона констатує, що хазари були споріднені з болгарами, а значить хозарська мова, як і болгарська, належала до західнотюркських мов [13, с. 15].

С. О. Плетньова зазначає, що масове осідання на землю, перехід до нового способу ведення господарства – землеробству, розвитком ремесла поклали початок складанню нової культури, названою салтово-маяцькою. У монографії С. О. Плетньова чітко визначає межі розповсюдження цієї археологічної культури: на півночі – верхів'я Дінця і Дону, на заході – правобережжя Дінця і Північне Приазов'я, на півдні – Східний Крим і Східне Приазов'я, на сході – Каспійське море. Важливим в цій роботі стало ствердження С. О. Плетньової, що єдність салтово-маяцької культури на всій вказаній території свідчить не про етнічний, а про державний характер даної культури, яка співпадає з кордонами Хазарського каганату [13, с. 45 – 46]. Стосовно причин загибелі каганату С. О. Плетньова говорить, що прийняття верхівкою хазарської держави іудейської релігії спричинило міжусобиці, які значно послабили державу [13, с. 61 – 62]. Цим скористались сусідні держави, в першу чергу Русь і Візантія, а також кочові племена печенігів. Останній удар Хазарії нанесла Русь, і в XI столітті хазари зникають зі сторінок письмових джерел [13, с. 71].

Підсумком більш ніж півстолітньої роботи С. О. Плетньової з досліджень історії і археології Хазарського каганату став вихід у світ у 1999 році «Нарисів Хазарської археології» [7]. Книга не стільки підводить підсумки роботи, скільки ставить нові дослідницькі завдання. У «Нарисах...» С. О. Плетньова одразу визначила, чому починаючи з початку 60-х років ХХ століття вчених зацікавили проблеми історії і археології Хозарського каганату. Справа в тому, що після публікації М. І. Артамоновим «Історії хазар» у 1962 році необхідно було починати пошук і дослідження нових пам'ятників культур, які пов'язували з Хазарським каганатом. Далі писати щось про хазар й історію хазар без нових даних було нічого [7, с. 11]. Спираючись майже на 1000 археологічних пам'яток, відкритих на теренах Хозарського каганату, С. О. Плетньова доводить, що єдність побутової культури обумовлена входженням різноетнічних племен до складу міцного державного об'єднання під владою хозар. Фактичний матеріал, отриманий у результаті тотальних розвідок і стаціонарних розкопок підтвердив загальну осілість населення каганату і землеробський характер економіки із збереженням в окремих районах сезонного кочування [7, с. 207].

Стосовно взаємовідносин слов'ян з племенами салтово-маяцької культури С. О. Плетньова вперше торкається у 1962 році у статті «Про зв'язки алано-болгарських племен Подон'я зі слов'янами у VIII – IX ст.». В даній статті вона (услід за М. І. Артамоновим та І. І. Ляпушкіним) поділяє салтово-маяцьку

культуру на північний (аланський) і південний (болгарський) варіанти [14, с. 83]. М. І. Артамонов перший на археологічному матеріалі довів, що населення Дона і Салтово-Маяцького району належить до одного культурно-етнічного середовища [1, с. 162]. С. О. Плетньова пише про значення торгівлі в слов'яно-хазарських відносинах. Це підтверджують поодинокі знахідки на слов'янських поселеннях салтівських речей, які слов'яни не виготовляли [14, с. 93]. Також учений звертає увагу на кераміку: форма горщиків слов'янська, але техніка виготовлення, тісто, випалення, орнаментация – типово салтівські [14, с. 91]. У книзі «Хазари» С. О. Плетньова знову звертається до слов'яно-хазарських відносин. Річ у тім, що значною статтею доходів Хазарського каганату була данина з сусідніх народів. Після арабських війн з переміщенням хозарських центрів змінюється напрям хазарської експансії – на північ і північний-захід [13, с. 56]. Саме в цей час хазари накладають данину на східнослов'янські племена. Таким чином С. О. Плетньова вбачає культурний взаємовплив носіїв салтово-маяцької культури зі слов'янами Дніпровського Лівобережжя VIII – X століть.

Підводячи підсумок аналізу основних робіт С. О. Плетньової з вивчення Хазарського каганату, можна твердити, що праці цієї дослідниці підтвердили гіпотезу М. І. Артамонова, про те що різноманітні в етнічному відношенні землі Хазарського каганату були об'єднані єдиною матеріальною культурою – салтово-маяцькою. Ця культура була надетнічною, державною культурою Хазарії. Вторгнення хозар у степи Північного Причорномор'я значно змінюють етнічну ситуацію у Східній і Південно-Східній Європі. С. О. Плетньова зазначає, що болгари й алани були основними компонентами, які склали основу населення Хазарського каганату. Ці ж компоненти зіграли особливу роль в історії східнослов'янських племен.

У багатьох своїх роботах С.О. Плетньова визначає основні перспективи подальшого розвитку хазарознавства і ставить нові дослідницькі завдання. Насамперед, вони пов'язані з проведенням рятувальних розкопок на пам'ятках, що знищуються, і публікацією великої кількості накопиченого археологами, але не опублікованого матеріалу. Аналіз розвитку хазарознавства у світовій археології та історичній науці дозволяє стверджувати, що Світлана Олександрівна Плетньова на основі археологічного матеріалу із залученням знань інших наук (історії, етнографії, лінгвістики) є творцем власної концепції вивчення Хазарського каганату.

Література

1. Артамонов М. И. История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград : Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. – 505 с.
2. Айбабин А. И. К 75-летию Светланы Александровны Плетнёвой / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – 2001. – Вып. IX. – С. 525 – 527.
3. Айбабин А. И. К 80-летию Светланы Александровны Плетнёвой / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – 2006. – Вып. XII/1. – С. 5 – 6.
4. Кызласов И. Л. О творческом пути Светланы Александровны Плетнёвой. Список работ С.А. Плетнёвой / И. Л. Кызласов, Т. И. Макарова // Средневековые древности евразийских степей. Археология восточно-европейской лесостепи. – 2001. – Вып. 15. – С. 3 – 13.

5. Кызласов И. Л. Предисловие / И. Л. Кызласов // Средневековая археология Евразийских степей. Сборник статей к юбилею профессора С.А. Плетнёвой. Материалы и исследования по археологии Поволжья. Вып. 3. – Москва; Йошкар-Ола, 2006. – С. 5 – 6.
6. Чхаидзе В. Н. Список работ доктора исторических наук, профессора Светланы Александровны Плетнёвой. / В. Н. Чхаидзе // Средневековая археология Евразийских степей. Сборник статей к юбилею профессора С. А. Плетнёвой. Материалы и исследования по археологии Поволжья. Вып. 3. – Москва; Йошкар-Ола, 2006. – С. 7 – 18.
7. Плетнева С. А. Очерки Хазарской археологии. / С. А. Плетнева. – Москва-Иерусалим : "Мосты культуры" - "Гешарим", 1999. – 249 с.
8. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // МИА. – № 142. – Москва – 198 с.
9. Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars / D. M. Dunlop. – Princeton: Princeton University Press, 1954. – 263 p.
10. Рыбаков Б. А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси / Б. А. Рыбаков // СА. – 1953. – XVIII. – С. 128 – 150.
11. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 62. – С. 83 – 150.
12. Артамонов М. И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии / М. И. Артамонов // СА. – 1940. – Т. VI. – С. 130 – 167.
13. Плетнёва С. А. Хазары / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1976. – 93 с.
14. Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII – IX вв. / С. А. Плетнева // СА. – 1962. – № 1. – С. 83 – 94.

Скиба В.М. С. А. Плетнева как исследователь истории и археологии Хазарского каганата.

Статья о исследованиях С.А. Плетневой по вопросам истории и археологии Хазарского каганата. Анализ деятельности ученого позволяет утверждать, что С. А. Плетнева одна из первых выдвинула и отстаивала теорию о государственном характере салтово-маяцкой культуры в Хазарском каганате.

Ключевые слова: С. А. Плетнева, Хазарский каганат, салтово-маяцкая культура.

Skiba V.M. S. O. Pletneva as researcher of history and archaeology of Khazar Khaganate.

This article about researches of S. A. Pletneva on questions of history and archaeology of Khazar Khaganate. The analysis of activity of scientist permits to assert that S. A. Pletneva one of the first pulled out and defended a theory about state character of Saltovo-Mayaki culture in Khazar Khaganate.

Key words: S.A. Pletneva, Khazar Khaganate, Saltovo-Mayaki culture.

УДК 658.286:001:62:929

Сушенко І.І.

**ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ В ЛУГАНСЬКУ ПАРОВОЗА
СЕРІЇ «ФЕЛІКС ДЗЕРЖИНСЬКИЙ» (ФД)**

У статті висвітлюється історія створення на Луганському паровозобудівному заводі надважкого паровоза серії «Фелікс Дзержинський».

Ключові слова: паровоз, залізничний транспорт, Луганський паровозо-будівний завод, проектування паровозів.

На початку тридцятих років ХХ ст., які були позначені швидкими темпами індустріалізації колишнього СРСР і постійним зростанням потреб у

вантажному перевезенні, з'явилась необхідність створення нового потужного паровозу, який би міг значно підвищити вагу і швидкість руху вантажних потягів.

Проектування та побудова першого паровоза серії ФД зайняли рекордно короткий термін - 170 днів. І це при тому, що на на даній серії було застосовано низку нововведень, які кардинально змінили радянську школу паровозобудування. Отриманий при проектуванні і виробництві «Фелікса Дзержинського» досвід був використаний при створенні всіх наступних радянських паровозів. ФД обслуговував найважливіші вантажні напрямки, збільшуючи їх провізну спроможність за рахунок підвищення ваги і, особливо, технічної швидкості руху вантажних поїздів в умовах граничного використання гвинтового зцеплення і нереконструйованої верхньої будови колії. «ФД» був одним з найпотужніших радянських серійних паровозів і мав серед них найвищу силу тяги. Згодом значна кількість ФД надійшло і на залізниці Китайської Народної Республіки.

Сама ідея застосування паровоза типу 1-5-1 на російських залізницях виникла ще в 1915 році в ході проектування майбутнього паровоза серії Е. Серед прихильників цієї ідеї був і М. Л. Щукін, який тоді обіймав посаду голови комісії з рухомого складу Міністерства шляхів сполучення. Однак з ряду причин, з яких основною була та, що паровоз такого типу просто не помістився б на існуючих на той час поворотних колах, від ідеї застосування на російських залізницях паровозів такого типу були змушені відмовитися. У результаті тоді для паровозів Е був прийнятий тип 1-5-0.

Знову до ідеї створення нових потужних паровозів повернулися в кінці 1925 року, коли на XIV з'їзді ВКП (б) був проголошений курс партії та уряду на індустріалізацію країни. Відбувалось істотне зростання обсягу перевезень, але було очевидно, що існуючі в експлуатації типи найбільш потужних паровозів (наприклад, типу 0-5-0 серії Е і типу 1-5-0 серії Е) за своїми технічними параметрами не можуть розглядатися як перспективні. Був потрібен новий, більш потужний і швидкісний тип вантажного паровоза [1].

Проектування нових паровозів могло йти двома шляхами: або за класичною схемою російських паровозів (у тому числі і з листової рамою), збільшивши при цьому число рушійних осей до 6 і більше, або використовувати досвід залізниць Америки і Західної Європи. В результаті розгляду цих двох варіантів, комісія прийняла рішення використовувати закордонний досвід, причому перш за все американський, так як умови експлуатації локомотивів в США були багато в чому схожі з передбачуваними умовами експлуатації локомотивів в СРСР (перевезення великих мас вантажів на великі відстані і з можливо великими швидкостями). Також у цих двох країн близький профіль залізниць (переважно рівнинний, місцями горбистий), а клімат північної частини Штатів схожий з кліматом помірних та південних областей Радянського Союзу [6]. У результаті на рівні Народного Комісаріату шляхів сполучення (НКШС) було зроблено висновок: *«Тенденція сучасного паровозобудування спрямована в бік створення економних машин великої потужності і великій швидкості і з високим ККД. США досягли вже межі розвитку паровоза по довжині машин,*

габариту і навантаженням на провідні осі (30-33 т) в сучасних умовах. Європа застосовує навантаження 20-23 т, використала свій габарит повністю і має резерв по довжині. У СРСР навантаження на провідну вісь поки що не перевищує 18,5 т за станом колій, але у відношенні лінійних розмірів паровоза можливо йти далі США. Швидкий темп розвитку роботи залізничного транспорту у зв'язку із здійсненням п'ятирічного плану соціалістичного будівництва вимагає потужних паровозів. Намічається спорудження паровозів типу 1-5-2 з навантаженням на вісь провідну в 23 т, а для окремих ділянок - такого ж типу з навантаженням 27 т, для товарних поїздів вагою 4000-5000 т і типу 2-4-1 або 2-4-2 з навантаженням на вісь провідну до 22 т, для кур'єрських поїздів вагою 600-800 т з ходовими швидкостями 100-120 км / год» [2].

Народний комісаріат шляхів сполучення приймає рішення про виділення необхідних матеріальних і фінансових коштів, причому в першу чергу на реконструкцію Луганського паровозобудівного заводу імені Жовтневої революції. З метою розвитку його виробничих потужностей до рівня найбільших американських паровозобудівних заводів (наприклад, заводів «Великої трійки»: ALCO, Baldwin і Lima). У квітні 1926 р. ВРНГ СРСР затверджує програму перебудови Луганського паровозобудівного заводу, після чого почалося проектування нових виробничих площ, причому цехи спочатку планувалися на можливість великосерійного виробництва паровозів типу 1-5-2 (Texas) з навантаженням від осі на рейки у 23-27 тс. Також не виключено, що для консультацій з реконструкції заводів були запрошені і американські фахівці [3, 4].

Однак якщо в 1926 році ще розраховували через 2-3 роки побудувати новий паровоз, то вже в наступному році це було поставлено під сумнів. Причин на те було кілька, в тому числі: недостатні виробничі потужності всіх діючих радянських паровозобудівних заводів; невизначеність у термінах завершення реконструкції Луганського заводу - із-за цього не було бази для випуску паровозів «американських» конструкцій (з блоковими циліндрами, брусковою рамою); невизначеність в методах і термінах перекладу вантажного рухомого складу на автогальма і автозчеплення (гальмо Казанцева з'явилося тільки в 1925 році, а майбутнє автозчеплення СА-3 з'явиться тільки через кілька років); невизначеність в методах і термінах здійснення технічної реконструкції верхньої будови колії на головних вантажних напрямках, оскільки вітчизняна металургійна промисловість, в найближчій перспективі, могла забезпечити масовий прокат рейок не важче, ніж «Ша», погони вагою 33,48 кг / м, для яких найбільша допустима осьова навантаження становила 18,5 т.

Таким чином, реальний стан справ на радянському залізничному транспорті порушувало всі сміливі прогнози фахівців. Проте повільно, але вірно реконструкція залізничного транспорту почалася. Зокрема, на рухомому складі було впроваджено гвинтове зчеплення підвищеної міцності, що допускало тягове зусилля на гаку до 18 тс, тривало обладнання вагонів автогальмами, а в 1927 р. почалася реконструкція Луганського заводу.

Протягом першої п'ятирічки економіка СРСР переживала бурхлив піднесення. Проте вже в першій половині 1930 р. з'явилися серйозні симптоми відставання транспорту (особливо залізничного), який, буквально, не встигав за високими темпами розвитку промисловості. В результаті 10 березня того ж року НКШС видає термінове доручення Центральному планово-технічному управлінню (ЦПТУ НКПС) на проведення техніко-економічних розрахунків з визначення основних параметрів паровозів із зчепною вагою від 115 т і навантаженням на вісь не менше 23 тс для зчленованих паровозів і паровозів з одною твердою рамою [5]. Паралельно в Технічному бюро Транспортного відділу ОГПУ (ТБ ОДПУ) проводяться аналогічні розрахунки для локомотивів всіх типів (паровозів, тепловозів, електровозів), але з урахуванням що проводилася в той час реконструкції радянського залізничного транспорту [6]. Особливо гостро в той час стояла, так звана «Паровозна проблема», тобто потрібно було створити за короткий час такий паровоз, який би дозволив якомога більше значно збільшити провізну спроможність залізниць при якомога менших капітальних витратах і витратах на експлуатацію. Тому технічне завдання на товарний паровоз включало в себе наступні умови [7]:

1. Використовувати рейковий шлях найголовніших напрямків з найменшими витратами на його посилення, тобто з максимальним навантаженням, можливим для рейки типу Па без шкідливого його перенапруження.

2. Підняти максимально вагу поїзда, не виходячи при цьому, до подальшого введення автозчеплення, за межі міцності існуючих зчепних приладів.

3. Вибрати такий тип паровоза, який дав би при вугіллі і сумішах середньої якості значне підвищення технічної, а отже і комерційної швидкості.

4. Вибрати паровоз з такими розмірами котла, обслуговування топки якого було б можливо не тільки при стокері, але і вручну.

Використовуючи результати розрахунків і дані технічного завдання, у травні того ж року в тому ж бюро під керівництвом інженера П.І. Красовського (колишній начальник Відділу тяги ЦУЗал НКШС) інженери Р. П. Гриненко, М. С. Федоров та інші приступили до виконання попереднього проекту потужного швидкісного товарного паровоза.

Після проведення аналітичної роботи, в кінці квітня на ТБ ОГПУ було завершено розробку попереднього проекту потужного товарного паровоза, типу 1-5-1, з тиском на вісь в 20 тс для його будівництва на радянських заводах.

У ході ескізного проектування слід було перевірити, а отже, визначити параметри основних елементів паровоза, в тому числі: основні розміри парової машини і діаметр рушійних коліс; загальну вагу локомотива (включаючи розважування по осях); параметри котла (випаровувальної площі і пароперегрівних поверхонь, колосникових ґрат); габарити паровоза (загальну і зчепну колісні бази, висоту осі котла над головками рейок, діаметри бігункових і підтримуючих коліс).

Частина цих параметрів (наприклад, загальна вага і колісна база) до певної міри визначалася технічним завданням, або в ході самого ескізного

проектування, однак для визначення інших параметрів (наприклад, розміри парового котла) були потрібні дуже складні розрахунки [9].

Далі ескізний проект був переданий в Центральне локомотивопроєктне бюро Наркомату важкої промисловості (ЦЛПБ НКТП), яке розташовувалось на території Коломенського заводу. 1 травня 1931 колектив конструкторів під керівництвом К.М. Сушкіна приступив до робочого проектування нового паровоза. До складу конструкторів входили:

- від ЦЛПБ НКТП: Лебединський Л.С., Аронов П.І., Львів Д.В., Сулімцев І.І., Чирков О.А., Щукін М.М., Філіппов В.В. та інші інженери;
- від Луганського паровозобудівного заводу: Жилін Г.А., Абрамов П.А., Гресюк М.І., Кузьмін С.Р., Анікеєв М.М., Штернів А.А. та інші.

З моменту початку робочого проектування паровоза типу 1-5-1, ЦЛПБ ввело нову систему позначення типів локомотивів, що проектувалися на Коломенському заводі. За цією системою проєктований паровоз був позначений як тип «1П» («1-й тип паровоза»). Таку систему було збережено і надалі, причому букву незабаром стали ставити перед цифрою (П12, П32, П34, П36, П38) [10].

Так як у Радянському Союзі вперше створювався такий потужний паровоз, та ще й типу 1-5-1 (вперше в радянському паровозобудуванні), то конструкторами було використано американський досвід паровозобудування. Зокрема, вивчення поставлених з США паровозів Та і Тб (з осьовим навантаженням 23 тс) за наданою американськими паровозобудівними заводами конструкторською документацією на ці паровози. У ході робочого проектування конструкторам було потрібно остаточно визначити конструкції деталей і вузлів майбутнього потужного паровоза з метою зниження загальної ваги локомотива, а також при встановлених жорстких обмеженнях по зчепній вазі і силі тяги, визначити більш оптимальне, ніж в американців, поєднання потужностей котла, парової машини і зчепної ваги. Були застосовані новітні, на той період, конструктивні рішення. Вперше в Радянському Союзі створювався паровоз, обладнаний циркуляційними трубами, камерою згорання і механічним вуглеподатчиком (стокером), а також з брусковою рамою.

Так у процесі вивчення наявної конструкторської документації, наданої американськими паровозобудівними компаніями, було встановлено, що використання на паровозі масивних необроблених деталей значно збільшує вагу паровоза і часто погіршує умови врівноваження його рухомих мас. Крім цього, низка приладів і деталей американських паровозів новітньої розробки була недостатньо перевірена і випробувана в експлуатації. З урахуванням вищевикладеного, використання американських конструктивних рішень проводилося зі строго критичним підходом. Було виконано велику дослідницько-конструкторську роботу з відбору найбільш оптимальних для типу 1-5-1 конструктивних рішень, на рівні деталей [6]. Крім того, з метою полегшення конструкції паровоза, були частково переглянуті значення допустимих напруг для проєктованих деталей, у бік їх обґрунтованого підвищення, тобто, зниження невиправдано високих запасів міцності у частинах паровоза [11].

Питання про створення нового потужного паровоза стояло дуже гостро, тому весь процес робочого проектування знаходився під пильною увагою керівництва Комуністичної партії Радянського Союзу. Крім цього, 28 червня 1931 р. Рада Народних Комісарів видала постанову, в якій конкретно був зазначений тип найближчого перспективного паровоза (1-5-1), з навантаженням на вісь 20 тонн, а також терміни пуску нових цехів Луганського паровозобудівного заводу. Також у цій постанові, з метою забезпечення необхідних умов для будівництва нових паровозів, Вищій раді народного господарства (ВРНГ) і Народному комісаріату робітничо-селянської інспекції (НКРСІ) доручалося перевірити виробничі можливості існуючих заводів [12].

Незважаючи на високу складність технічних завдань, робочий проект був завершений до 10 серпня за рекордно короткий термін - 100 робочих днів. Такий малий термін проектування був забезпечений в чималому ступені поділом праці серед проектувальників, ентузіазмом молодих конструкторських кадрів, а також соціалістичними методами праці - соціалістичним змаганням і ударництвом. У серпні робочі креслення паровоза типу 1-5-1 були передані на Луганський паровозобудівний завод [13, 14].

Окремо варто відзначити, що в цей же час деякими групами фахівців було розпочато проектування більш сильних паровозів. При цьому їх проектування велося по двох шляхах: одні пропонували при збереженні 5 рушійних осей збільшити зчепну вагу за рахунок збільшення навантаження від осі на рейки до 23 тс, інші ж пропонували при збереженні навантаження в межах 20 тс збільшити число рушійних осей до 7-8. Однак при проектуванні даних паровозів не враховувався той факт, що більшість вагонного парку радянських залізниць у той час було обладнано гвинтовою зв'язкою, яка не дозволяла збільшити силу тяги понад 20000 кгс (у проєктованих паровозів вона становила 30000 - 32000 кгс). В результаті створені без обліку техніко-економічних вимог, що пред'являлися в той час до вантажних локомотивів, досвідчені вантажні паровози (Та, Тб, АА, Я) так і не отримали подальшого розповсюдження [15].

У серпні 1931 року Партія і Уряд Радянського Союзу приймають рішення про те, що перший паровоз буде побудований в цехах Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, а допомагати йому в цьому будуть заводи «Червоне Сормово» (штамповані листи для парового котла, пароперегрівача, гнучкі зв'язки Тета), Коломенський (сталеві циліндри парової машини і рама заднього візка) та Іжорський (бічні полотна основної рами).

У зв'язку з цим, креслення були направлені в цехи Луганського заводу, де робітники та інженерно-технічні працівники сприйняли завдання побудови першого радянського паровоза типу 1-5-1 з великим ентузіазмом. Будівництво нового потужного паровоза підносилося як боротьба за соціалістичну реконструкцію транспорту, а також як виконання рішень тогорічного пленуму ЦК ВКП (б). Крім цього дирекція, партійна та комсомольська організації заводу, спільно з працівниками транспортного органу державного політичного управління (ОДПУ) провели велику роз'яснювальну роботу, спрямовану на залучення робітників, інженерів і техніків Луганського заводу в соціалістичне змагання і ударництво. Результатом цього стало наступне:

- в паровозобірному цеху техніки та інженери організували третю зміну;
- в котельному і паровозомеханічному цехах адміністративно-технічний персонал організував ударні контрольні бригади;
- в котельному цеху робітники-клепальники стали працювати понаднормово та у вихідні дні;
- на добровільній основі у будівництво паровоза були залучені службовці контори заводу і працівники інших цехів;
- вся громадськість заводу мобілізувалася на боротьбу за поліпшення якості оброблюваних деталей і недопущення браку;
- була організована «наскрізна» комсомольська бригада, Головним завданням якої було забезпечення широкого та поглибленого громадського контролю, який би, пронизуючи всю роботу з будівництва першого паровоза 1-5-1, у свою чергу, забезпечував би перевірку заготовлених і оброблених деталей;
- через комсомольські організації ударники заводу, спільно з працівниками ОГПУ, втягнули у соціалістичне змагання і ударну роботу працівників інших заводів - постачальників окремих великих деталей.

Будівництво паровоза просувалося дуже швидко, тому вже на початку жовтня було поставлено питання про ім'я для нового паровоза. І тоді ударна бригада «золотникових тяг і маятників», бригадиром якої був Шугаєв, запропонувала: *«На честь одного з кращих наркомів шляхів сполучення, організатора боротьби за оновлення та реконструкцію соціалістичного транспорту, чекіста, непримиренного борця з контрреволюцією, саботажем і шкідництвом, вірного часового пролетарської країни, залізного Фелікса Дзержинського, назвати його ім'ям паровоз типу 1-5-1, присвоївши йому серію «ФД»»* [16].

Ця пропозиція, що дуже чітко відображала підсумок спільної роботи заводської громадськості і ОГПУ, була одноставно підтримана робітниками і службовцями заводу. А наприкінці жовтня будівництво нового паровоза, якому було присвоєно повне позначення ФД20-1 (20 - навантаження від рушійних осей в тс (НКПС в той час як раз ввів нову систему позначення серій), № 1) було завершено. Багато що в зовнішньому вигляді нового паровоза говорило про вплив північноамериканської школи паровозобудування (досить порівняти з паровозами Та і Тб американської системи), в тому числі: циліндричні водопідігрівачі, велика довжина, гратчастий метельник (скотоскидувач), а також розміщений у центрі фронтальних дверцят прожектор. Дещо псував вигляд 4-вісний тендер, який ніяк не гармоніював з великим паровозом, але це пояснювалося тим, що 6-вісний тендер, який спеціально створювався для цього паровоза на Коломенському заводі, ще не був готовий, і щоб не затримувати випробування, було вирішено використовувати доопрацьований тендер від паровозів Су і Эу, а пізніше був спроектований і побудований другий 4-вісний тендер для експлуатації не лише з цим ФД, але й першими ІС. Паровоз був побудований в рекордно короткий за мірками світового паровозобудування термін - 70 виробничих днів. Створення нового потужного паровоза у такий

короткий термін вважалось успіхом в індустріалізації Радянського Союзу, а також великим кроком у розвитку радянського локомотивобудування [17].

31 жовтня 1931 новий паровоз був представлений громадськості. Тоді в центрі Луганська у саду «Імені 1-го Травня» були поставлені в ряд для огляду 4 паровози. Очолював цю колону ФД20-1, далі йшов Ем (тип 0-5-0), за ним - Ов (тип 0-4-0), а замикав все це маневровий Б (тип 0-3-0) [18].

4 листопада ФД20-1 повів з Луганська до Москви спеціальний потяг з робочою делегацією Луганського паровозобудівного заводу. До складу делегації входило більше десятка осіб, які були членами заводської профспілки: Конструктор Русак, бригадири Шугаєв, Ветошкіна і Потапов, майстри Алдокіменко, Матрохін, Кожухар і Кувшинов, начальник цеху Тахтаулов, пічник Степанов, а також робітники Ховріч, Близнюк, Радін та інші. Очолював делегацію Дорохін - секретар заводського партійного комітету. 6 листопада паровоз прибув на Київський вокзал Москви, де делегацію вже чекали представники уряду, а саме: Г. К. Орджонікідзе (голова ВРНГ), К. Є. Ворошилов (Нарком по військових і морських справах), А. А. Андреев (Нарком шляхів сполучення), а також представники московських підприємств і відомств. Делегація рапортувала представникам уряду про здачу до XIV річниці Великої Жовтневої революції в експлуатацію першого паровоза типу 1-5-1 серії ФД, створення якого (робоче проектування і спорудження) зайняло рекордно короткий термін - всього 170 днів. Після цього урядові представники особисто ознайомилися з будовою паровоза і розпитали членів делегації про його будівництво.

У січні - лютому 1932 року були проведені заводські випробування ФД20-1, які підтвердили, що він повністю задовольняє запропонованим йому вимогам. Його потужність сягала 2600 к.с., а пізніше навіть зуміли отримувати 3000 к.с., що перевершувало потужність паровоза серії Эу вдвічі. Також на новому паровозі була досягнута розрахункова величина паротворення - 65 кг пари за 1 годину з 1 м² поверхні нагрівання, - вперше на російських і радянських паровозах, причому як вітчизняної споруди, так і імпортованих [19].

У березні того ж року паровоз для практичних випробувань відправили на Південні залізниці в депо Красний Лиман. У період з березня по травень паровоз здійснював випробувальні поїздки на 26-кілометровому перегоні Яма - Ниркове, на якому практично по всій довжині був підйом в 9,5%, що робило цю ділянку оптимальним варіантом для отримання тягово-теплотехнічних параметрів. Досвідчені поїздки проводилися Інститутом реконструкції тяги (ІРТ) НКПС, під наглядом представника ОГПУ - Р.П. Гриненко. Керівником тягово-теплотехнічних дослідів був В.Ф. Егорченко, а його заступником був В.Г. Голованов. Експлуатаційними дослідями керували О.О. Скорбященський і його заступник - І.М. Марчевська. Організацією всіх цих випробувань і дослідів займалася комісія під головуванням О.А. Терпугова. На підставі цих випробувань були дані наступні зауваження:

- застосований на паровозі стокер ВК (Бі-Кей) не дає можливості опалювати паровоз мокрим (наприклад, через дощ) вугіллям;

- при ручному опаленні спостерігається підвищене винесення незгорілих часток;

- стокер відрізняється досить грубим регулюванням як машини, так і дуття, що ускладнює його налаштування під час руху з малими кутами відсічки [20].

У червні почали проводити шляхові випробування, метою яких було перевірити вплив паровоза на залізничну колію. У ході цих випробувань ФД20-1 їздив не тільки по рейках типу Па (вага 38,4 кг/м), на які був розрахований, але і на більш легких - Ша (вага 33,5 кг/м). На підставі цих поїздок, інститут дав наступний висновок: *«Паровоз ФД, з точки зору впливу на колію у прямих його частинах, володіє тільки одним недоліком - віддаленою та перевантаженою підтримуючою віссю, що може мати несприятливий вплив на колію і бути причиною для обмеження швидкості при сильно збитих стиках і наявності гнilih і просівших шпал. ... Паровоз цього типу (ФД) цілком виправдав себе при випробуваннях і забезпечує граничне використання колії (рейок типу Ша на піщаному баласті)»* [20].

У липні почалися експлуатаційні випробування ФД20-1 на дільниці Красний Лиман - Балаклія (Південні залізниці), в ході яких він водив вантажні поїзди нарівні з паровозами Е. Також, за пропозицією ОГПУ, на паровозі почалися досліди з конусами різних типів і конструкцій, з метою визначення оптимального варіанту для серійних паровозів, в результаті яких було встановлено, що найкращі результати були у чотирьохдирного конуса з роздільним викидом пари з правого і лівого циліндрів парової машини [21].

У цілому ж результати всіх випробувань виявилися позитивними і показали, що паровоз серії ФД може бути прийнятий як основна одиниця вантажного паровозного парку радянських залізниць. Так воно і сталося.

Література

1. Раков В.А. Паровозы серий Е^ф, Е^с, Е^к и Е^п / В.А. Раков // Локомотивы отечественных железных дорог 1845—1955. — 1995. — С. 192—197.
2. Техническая энциклопедия. — 1931. - Т. 15.
3. Время мчится, как локомотив.... // Жизнь Луганска. — 2009. - 12 дек.
4. Чирков А.А. Паровозы. Общий курс конструкции и элементы теории. - Москва: Трансжелдориздат, 1953.
5. Бабенко Д., Маркович В., Мочилин А., Мушкатин Б. Новый товарный паровоз. - Москва: 1931. - С. 6.
6. Раков В.А. Паровозы серии ФД / В.А. Раков // Локомотивы отечественных железных дорог 1845-1955. - 1995. - С. 272-276.
7. Задание на проект // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 3-9.
8. Проверка выбора основных размеров паровоза // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 9-34.
9. Тепловые расчёты котла и перегревателя и остроение тяговых характеристик // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 35-81.
10. Луганские локомотивы. — 1996.
11. Струженцов И. М. Конструкции паровозов. — Москва: Трансжелдор-издат, 1937. - С. 9.
12. Чирков А. А. Паровозы. Общий курс конструкции и элементы теории. - Москва: Трансжелдориздат, 1953. - С. 12.

13. Сыромятников С.П. Основные данные о паровозах // Курс паровозов. – 1937. - Т. 1. - С. 15-18.
14. Сыромятников С. П. Рама паровоза и её части // Курс паровозов. – 1937. - Т. 2. - С. 214.
15. Раков В.А. Опытные грузовые паровозы // Локомотивы отечественных железных дорог 1845-1955. - 1995. - С. 268-271.
16. Паровозы ФД-ИС. - 1935. – XI-XV с.
17. Проектирование тендера // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 662-665.
18. Свиридов Е.Я. и др. Луганские локомотивы. - Луганск, 1996. - С. 5.
19. Свиридов Е.Я. и др. Луганские локомотивы. – Луганск, 1996. - С. 4.
20. Опыты первого и второго циклов с паровозом ФД20-1. Приложение 1. // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 789-812.
21. Испытание конусов на паровозе ФД // Паровоз Феликс Дзержинский. - С. 819-837.

Сухенко Игорь Иванович. История создания в Луганске паровоза серии «Феликс Дзержинский» (ФД).

В статье освещается история создания на Луганском паровозостроительном заводе супертяжелого паровоза серии «Феликс Дзержинский».

Ключевые слова: паровоз, железнодорожный транспорт, Луганский паровозостроительный завод, проектирование паровозов.

Suhenko I.I. History of establishment in Luhansk locomotive series "Felix Dzerzhinsky" (FD)

The article presents a history of heavy plant Lugansk Locomotive steam engines Felix Dzerzhinsky.

Key words: locomotive, railway transport, Lugansk Locomotive Plant, the design of locomotives.

УДК 94 (477.54+477.61+477.62): 37.014 «1942/1943»

Фомін А.В.

СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ТА ВИЩА ОСВІТА НА СХОДІ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943)

Висвітлюється стан середньої спеціальної та вищої освіти на Сході України в роки нацистської окупації.

Ключові слова: нацистська окупація, освіта, середня спеціальна освіта, вища освіта.

Середня спеціальна та вища освіта завжди були тими ланками системи соціалізації, виховання та безпосередньо освіти, які відділяли звичайного робітника від висококваліфікованого фахівця з широким колом професійних та суспільних знань. Тому за будь-якого суспільно-політичного ладу за для ефективного використання економічних ресурсів влада буде піклуватися про існування хоча б окремих елементів спеціальної та вищої освіти. Не винятком став й період нацистської окупації.

Дана проблема не є цілком новою для сучасної вітчизняної історичної науки. Зокрема, важливим для дослідження освітньої проблематики років війни є праця Доброва П.В., Бистрой М.О. [20]. Вагомий внесок у розробку питань

існування закладів освіти у воєнні роки вніс у своїх працях Коваль М.В. [22]. Окремі аспекти означеної наукової проблеми досліджуються в працях Тарнавського І.С. [24], Скоробогатова А.В. [23]. Проте окремого дослідження стану середньої спеціальної та вищої освіти на Сході України, як вивчив автор, сьогодні не існує.

Отже метою цієї статті є саме розробка проблеми функціонування таких освітніх ладок, як середня спеціальна та вища освіта на Сході України в роки нацистської окупації.

Ще напередодні вторгнення у Радянський Союз нацистські керівники склали детальні плани по масштабному пограбуванню природних, промислових, людських ресурсів країни. Вони чітко усвідомлювали небезпечність протистояння у здійсненні таких планів високоосвіченими, культурними та самосвідомими народами, що мешкали на цій землі. Тож головними завданнями, які керівництво рейху поставило перед своїми військами та адміністрацією на окупованій території, були практично спрямовані на підрив системи освіти з метою максимального зниження інтелектуального та культурного рівня українського народу. Такі дії мали сприяти при вирішенні питання колонізації та онімечення України у майбутньому. Г. Гітлер вважав це принциповим питанням у вирішенні усіх проблем. Вже 25 травня 1940р. він писав, що для ненімецького населення східних областей не повинно бути вищих шкіл. Для нього достатньо наявності чотирикласної народної школи. Метою навчання в ній мало бути лише просте рахування і вміння ставити підпис. Гітлер зазначав: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців та киргизів читати та писати, то в результаті це обернеться проти нас. Освіта надасть більш розвинутим з них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси розвивати політичні ідеї, котрі не можуть не бути згубним для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в області географії може бути обмежено однією фразою: «столиця рейху – Берлін». Математика та все таке інше взагалі не потрібні» [21,44]. Шляхом спрощення системи освіти на Україні нацисти намагалися позбавити українців культурної традиції та «взагалі якогось прагнення, вищого за ручну працю».

Але зрив «бліцкригу» та реалії індустріального суспільства підказували, що для ефективної експлуатації захопленої країни необхідно дати місцевим робітникам хоча б мінімальну початкову та професійну освіту. Тож вже 29 грудня 1941р. (майже відразу після захоплення двох основних промислових центрів України – Харкова та Сталіно, області яких одночасно склали значну частину прифронтової зони), був виданий наказ «Про шкільництво у військовій зоні», згідно з яким до навчання допускалися початкові класи народних шкіл. Крім того, дозволялися: сільськогосподарські та лісогосподарські школи, для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я та гігієни. Цим розпорядженням не дозволялися: вищі навчальні заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні їм заклади), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання за певними спеціальностями). Окремо

підкреслювалось, що уже відкриті школи заборонених видів слід закрити [26,368]. Цей наказ фактично окреслив рамки та напрями діяльності освітньої галузі у військовій зоні на увесь окупаційний період.

Проте окупаційна дійсність у прифронтовій зоні була набагато цікавішою та розмаїтішою, ніж передбачав вищезгаданий наказ. Дійсно, після поразки під Москвою, важливою ланкою «підкупаційної» освіти стала фахова або професійна освіта. У 1942/1943 навчальному році формується мережа фахових навчальних закладів. Вже 22 грудня 1942р. у Юзівці почала працювати перша у цьому місті реміснича школа терміном навчання два роки. В школі навчалось всього 80 учнів [1,3]. У вересні 1942р. в Харкові приступили до роботи ремісничі школи: слюсарно-механічна, електромеханічна, швацько-трикотажна, хімічна, художня, три садово-огородні, навчальні майстерні [14]. В жовтні 1942 р. почався прийом заяв і до двох фахових шкіл м. Ворошиловграда: індустріальної (з відділеннями: механічним, будівельним, гірничим, хімічним, фармацевтичним, який мав випускати техніків відповідного фаху) та торгово-промислової (для підготовки бухгалтерів, плановиків, банківських і фінансових працівників, згодом – товарознавців). Керівництво місцевого відділу культури та освіти запевняло, що хоч навчання у школах і буде платним, але ті з учнів, які не матимуть змоги платити і при цьому добре навчатимуться, отримають можливість закінчити навчання, а учні-«відмінники» звільнятимуться від оплати. Адже вона становила чималу суму – від 300 до 5000 крб. в залежності від обраної спеціальності. Щоб поступити до цих шкіл, потрібно було скласти загальноп'ять іспитів, з яких обов'язковими вважалися українська мова і арифметика (інші – зі спеціалізуючих дисциплін). Для осіб, які закінчили дев'ять або десять класів радянської школи, організовувалося дворічне фахове навчання, щоб у найкоротший термін підготувати робітника [8,3]. Проблема неможливості обладнання спеціалізованих лабораторій у кожній з названих шкіл через знищення приміщень та приладів під час військових дій, евакуаційних заходів радянської влади, розграбування місцевим населенням вирішувалась відділом культури та просвіти Ворошиловградської управи шляхом організації центрального фізичний кабінет з лабораторіями та аудиторіями для учнів фахових шкіл [9, 4]. Для підлітків, які не вступили до фахових шкіл, у грудні 1942р. почали діяти дві навчально-виробничі майстерні (слюсарна і столярна) [10,4]. Так звані «фахові школи» і ремісничі училища діяли не лише у великих містах регіону. Так, Старобільське ремісниче училище виникло при Старобільській машинно-тракторній станції і почало працювати з 18 вересня 1942р. У ньому навчалось 104 студенти, а конкурс сягав більше трьох осіб на місце. Навчання проводилося за спеціальностями: металообробка, деревообробка, кровацтво і шиття, сільськогосподарське садівництво та огородництво. Слухачі школи вивчали наступні дисципліни: українську, німецьку та російську мови, математику, фізику, природознавство, хімію, креслення, технічне чистописання, технологію обробки металів та деревини, фізичну культуру, співи та музику, передбачалися практичні заняття. Цей перелік предметів пройшов обов'язкове затвердження фельдкомендатурою [11,8]. Набули поширення школи «домогосподарок», що готували дівчат

начебто для ведення родинного господарства, майбутнього подружнього життя. В народі ж про такі заклади існувала думка, що німці у них готують собі кваліфіковану прислугу. Така школа з 1 березня 1942р., наприклад, діяла при Маріупольському відділі народної освіти. 270 учениць вивчали у ній кравецьку та швейну справу, шиття одягу і білизни, вишивання, кулінарію, товарознавство [2, 4]. Існували фахові школи і з більш витончених напрямків: у Юзівці діяло кілька музичних шкіл. Навчання у них здійснювалось на основі програм семирічних музичних училищ [3,4].

Але найбільш перспективним напрямом фахової освіти у роки окупації мала стати сільськогосподарська освіта. У одному з повідомлень видання Юзівської міської управи – «Донецького вісника» – зазначалося: «...недостатність кваліфікованих агрономів з повною вищою освітою гальмує відродження сільського господарства. В силу цієї обставини, німецьке командування дало вказівку про необхідність у найкоротший термін відродити сільськогосподарську освіту на Україні... Згідно з цією вказівкою, у кожному окрузі передбачалося відкриття двох сільськогосподарських шкіл, у кожному комісаріаті – шість сільськогосподарських шкіл, з яких три загальних школи, по одній плодоовочевій, тваринницькій і механізаторській. Крім того, планувалося відкриття 10 – 12 спеціалізованих шкіл загальноукраїнського значення та п'ять сільськогосподарських інститутів: у Києві, Умані, Харкові, Херсоні, Мелітополі...» [4,3]. Про увагу окупаційної влади до цього напрямку спеціальної освіти свідчить й досить швидкий розвиток системи його закладів. На початку 1943р. у Донбасі вже існували сільськогосподарські школи у Красногорівці, Старо-Кремінчику, Слово'янську, Ново-Селідівці, Дзержинському, Артемівську, Волновасі, Гришино тощо. У фахових сільськогосподарських школах навчання планувалося таким чином: один рік проводилась теоретична підготовка, після чого – ще рік практика в сільгоспідприємствах і випуск. Після цього кращі випускники мали навчатися в агрономічних школах, де терміном три роки. Вступні іспити коштували абітурієнтам від 100 до 200 крб. Навчання, проживання у гуртожитках та харчування впродовж зазначеного терміну мало бути безкоштовним. Проголошувалося, що найвищу сільськогосподарську освіту кращі слухачі фахових та агрономічних шкіл одержать у відповідних закладах Німеччини. Особам з незавершеною сільськогосподарською освітою надавалася можливість її закінчити. Про це свідчить, зокрема, той факт, що при Красногорівській сільськогосподарській школі (м. Красногорівка, Мар'їнського району Сталінської області) діяли агрономічні курси для студентів, які не закінчили той чи інший сільськогосподарський навчальний заклад. Курси розраховувались на два роки: один рік теоретичного навчання та рік практики. Також до названої школи можна було поступити на базі повної семирічної освіти [5,4]. З цією метою Ворошиловградське обласне сільськогосподарське управління відкрило у Ворошиловграді восьмимісячні курси землемірів, розраховані на 40 осіб з закінченою середньою освітою. Навчальним планом курсів на вивчення спеціальних дисциплін передбачалося 1200 учбових годин

[9,4]. Отже, сільськогосподарський напрямок одним з провідних у функціонуванні та розвитку спеціалізованої освіти за нацистської окупації.

Таким чином, фахова освіта стала важливою ланкою у системі підкупаційної освіти. Основна мета її діяльності – у найкоротший термін підготувати кваліфікованого фахівця з тієї чи іншої спеціальності. З усіх напрямків підготовки фахівців виділялися два: сільськогосподарський та медичний (що опосередковано вказує на завдання у господарюванні нових володарів України). Новим явищем в освіті, у порівнянні з радянським періодом її розвитку, стало створення фахових шкіл з підготовки домогосподарок, що свідчило про намір окупантів використовувати українських дівчат в якості служниць та покоївок.

Незначні прояви існування вищої освіти у Східній Україні продовжили тенденції, закладені у розвитку фахових шкіл. Нацисти дещо зробили для продовження функціонування сільськогосподарських інститутів. Судячи з повідомлень місцевої преси, більшовики, відступаючи, зруйнували навчальний корпус та лабораторію Ворошиловградського сільськогосподарського інституту. Поступово його діяльність відновлювалася, був збудований вітряк для подавання води у навколишні навчальні, житлові приміщення та господарські будівлі. Сто гектарів землі оброблялося співробітниками інституту у наукових цілях. В лабораторіях інституту відбувалася напружена робота з дослідження городніх культур. Зібраний багатий врожай 40 сортів томатів також став предметом докладного вивчення. До початку 1943р. працівники навчального закладу відбудували ферму для виведення та вивчення порід племінної худоби, на якій знаходилося 42 корови [13]. Особливого «розвитку», якщо можна так сказати, зазнала вища сільськогосподарська освіта Харківщини. Харківський сільськогосподарський інститут у важких умовах війни об'єднав у собі кілька сільськогосподарських вищих навчальних закладів: харківський сільськогосподарський, механізації сільського господарства, зоотехнічний, автошляховий, агролісомеліорації, землевпорядження, інститут ветеринарії та складався з 50 будівель та споруд [15, 16]. Зацікавленість нацистів у розвитку сільського господарства України підкреслювалася і в тим фактом, що Харківський ветеринарний інститут одержав офіційне розпорядження фельдкомендатури про негайний початок наукової роботи. З цією метою у інституті працювало 14 професорів [16, 1-4]. В цілому мережа сільськогосподарської освіти Харківщини складалася з декількох наукових установ та навчальних закладів. Серед них, зокрема, такі навчальні заклади, як: Харківський сільськогосподарський, зоотехнічний, ветеринарний інститути, Липковатівський та Одпоробівський агротехнікуми, Коломацька зоотехнічна школа, Богодухівська дворічна школа скотарства. До науково-дослідних установ належали: Харківська обласна селекційно-дослідна станція, Костянтиноградська та Валківська сільськогосподарські дослідні станції, Граківське дослідне поле, Краснокутський дослідний сад, дослідні станції шовківництва та бджільництва [17,2]. Отже, ця мережа була досить розгалуженою, що без сумніву свідчить про намагання окупаційної влади

підготувати якнайбільше фахівців для повноцінної експлуатації аграрних ресурсів країни.

Однак вищі навчальні заклади Харківщини не обмежувалися лише сільськогосподарським напрямком. Вже через кілька днів після початку окупації міста частина харківської інтелігенції, зокрема співробітники електротехнічного, будівельного, хіміко-технологічного, механіко-машинобудівного та інших інститутів об'єдналися в політехнічний інститут. Навчальну роботу інститут не проводив (або про це немає даних), що ж до наукової роботи, то й про неї судити складно. Вчені політехнічного інституту, наприклад, організували експериментальне виробництво і виготовили до середини лютого 1942р. понад 100 кг. мила, півтони соди (глюції), 160 літрів оцету, 100 літрів атраменту. Згодом налагодили виробництво сірників. Вчені-хіміки налагодили виробництво сірників, мила тощо. Жевріло життя у Харківському державному університеті. До війни у ньому працювало близько 400 викладачів та навчалось 3,5 тис. студентів. В період окупації зареєстрованих співробітників університету нараховувалось 140 чоловік, у тому числі 34 професори та 52 доценти. Єдиним «плюсом» у цьому явищі було одержання хоч якоїсь платні співробітниками вузів. Деякі позитивні зрушення в політиці нацистів щодо української освіти та загалом інтелігенції відбулися під час другої окупації міста. Представник пропаганда-штафель доктор Бек, підкреслюючи неправильну політику попередніх окупаційних органів, по відношенню до викладачів заявив: «Своїм нерадивим ставленням до інтелігенції ми розтерляли вчителів і зараз нам не вистачає кадрів. Вчителі дуже не дружні, не працюють за спеціальністю, а займаються спекуляцією. Німецька влада приділяє усесторонню турботу про вчителів, тому і вони мають бути віддані визволителям» [27, 7]. Працюючій інтелігенції збільшили зарплатню і видали продовольчу пайку. Крім того, окупаційна влада сприяла роботі низки наукових установ Харкова, що мали стратегічне значення. Ці інститути – вуглехімічний, металів, моторів, електротехнічний, фізико-технічний – виконували завдання з військової тематики і підтримували зв'язки з відповідними провідними науково-дослідними установами Німеччини [27,1]. Однак наукові співробітники, наприклад, Харківського університету, за весь період окупації не виконали жодного наукового дослідження на користь німців. З цього питання проф. математики Сушкевич згадував: «Наукові співробітники робили вигляд що вони щось роблять. Це було потрібно для того, щоб не відправили до Німеччини або не притягли через Біржу праці до іншої роботи. З метою приховування своєї наукової пасивності в університеті періодично влаштовувались «наукові засідання», що не мали ніякого теоретичного або практичного значення» [27,5]. Крім цих навчальних установ діяли також: Творче авторське товариство «УЗАП», що складалося з працівників художнього інституту, у харківському науково-дослідному бактеріологічному інституті працювало 21 особи, у онкологічному – 89 чоловік [23, 299]. Функціонувала також факультетська хірургічна клініка Харківського медичного інституту [18,4]. У 1942 р. Харківська консерваторія під керівництвом проф. В.Крамаренка залишилася чи не єдиною в Україні, де проводилися навчальні

заняття. Їх проводили 50 педагогів для приблизно 100 студентів. Неодноразові спроби налагодити навчальний процес робилися і в Харківському художньому інституті. Проте, незважаючи на всі заходи, художній інститут не зміг розгорнути повноцінної учбової роботи [23,309]. Але основна частина вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ знаходилася на консервації (вони охоронялися, здійснювався дрібний ремонт). Така участь спіткала педагогічний, інженерно-економічний, фізичної культури, фінансово-економічний інститути [19,5].

У Сталінській області 2 листопада 1942р. відновив заняття у вкрай обмеженому обсязі медичний інститут Для поповнення загалу кваліфікованих медиків 2 листопада 1942 р. були відновлені заняття в Сталінському медичному інституті [6,6]. Слухачами інституту були 183 чоловік з осіб, які закінчили 4-й курс медінститутів і через війну не змогли продовжити навчання та 80 чоловік з бувшого п'ятого курсу [7,2]. Студенти проходили практичні заняття у лікарнях міста групами по 12 – 13 чоловік, декілька разів на тиждень їм читалися лекції. Професор Іванов та доктор Фітільов читали лекції з госпітальної терапії, доктор Гензель – з акушерства та гінекології, професор Чаругін – з хірургії та ортопедії. Отже, викладацький склад був досить кваліфікованим. Також читалися спеціальні курси з офтальмології, рентгенології, отоларингології. Всі студенти були забезпечені продовольчими картками, а ті, що навчалися за спрямуванням підприємств, зберігали 50% свого окладу [25,63]. До закінчення окупації слухачі медичного інституту встигли завершити освіту.

Отже, наведені вище приклади свідчать, що вищі навчальні заклади і наукові установи не відігравали звичайної для них ролі у суспільстві. Вони скоріше слугували одним з засобів для виживання їх співробітників, які мали змогу отримувати хоч якісь кошти, вберегтися від вивезення до Німеччини або на спорудження оборонних ліній.

У досліджуваній нами темі увагу привертають питання долі самих викладачів у роки окупації. Багато хто з них її не пережив. У Харкові, наприклад, не витримавши поневірянь, загинули один академік, 21 доктор наук, професор, 37 викладачів та асистентів [23,313]. В період відступу з Юзівки мешканцям будинку професури німці запропонували всім його мешканцям зібратися і спуститися до підвалу (начебто щоб запобігти дії наслідків пожежі). Зібравши 150 людей у підвалі, окупанти запалили його. У полум'ї згоріли невинні у лихах війни наукові співробітники, їх родини, ні в чому не повинні діти. Знищення над інтелігенцією відбувалося по всій Україні.

Таким чином, виходячи з проаналізованих фактів, ми дійшли висновку про те, що часткове відродження закладів середньої спеціальної та вищої освіти почалось після провалу «бліцкригу» й тривало до моменту очевидності втрати захоплених нацистами територій. Відновлені під час нацистської окупації елементи середньої спеціальної та вищої освіти мали цілком чітку та прагматичну мету: підготовку фахівців з тих галузей, які мали стати провідними у майбутній німецькій колонії на теренах України. Виходячи з цього, найбільше зусиль вкладалось у відновлення сільськогосподарської освіти, адже українська земля повинна була стати житницею рейху. Велика

увага приділялась підготовці домогосподарок – майбутніх рабинь, прислуги у німецьких маєтках. Звичайно, що в умовах війни важливе значення відіграє медична допомога та профілактика хвороб, через що відносного розвитку набула медична освіта різного рівня. В цілому ж для освіти того періоду характерна мінімалізація знань, що надавалися, та відсутність умов для їх отримання. Привертає увагу й трагічна доля тих викладачів навчальних закладів, які не пішли на відкриту співпрацю з нацистами.

У подальших дослідженнях буде за доцільне, на наш погляд, приділити увагу проблемам соціально-побутового стану педагогічних та технічних працівників освітніх закладів, а також проблемі їх культурного та освітнього рівня.

Література

1. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1942. – 20 января.
2. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1943. – 17 февраля.
3. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1943. – 28 апреля.
4. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1942. – 9 октября.
5. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1942. – 13 ноября.
6. ДАДО. – Ф. Р – 1815. – оп. 1. – од. зб. 2. – арк. 6.
7. ДАДО. – Ф. Р – 1815. – оп. 1. – од. зб. 1. – арк. 2.
8. ДАЛО. – Нове життя. – 1942. – 4 жовтня.
9. ДАЛО. – Нове життя. – 1942. – 22 листопада.
10. ДАЛО. – Нове життя. – 1942. – 18 грудня.
11. ДАЛО. – Ф. Р – 1706. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 8.
12. ДАЛО. – Нове життя. – 1942. – 22 листопада.
13. ДАЛО. – Нове життя. – 16 жовтня 1942р.; 13 листопада 1942р.; 18 січня 1943р.
14. ДАХО. – Нова Україна. – 1942р. – 17 вересня; ДАХО. – Ф. Р – 3075. – оп. 1. – спр. 103. – арк. 3.
15. ДАХО. – Ф. Р – 3073. – оп. 1. – спр. 247. – арк. 16.
16. ДАХО. – Ф. Р – 2985. – оп. 2. – спр. 14. – арк. 1,4.
17. ДАХО. – Ф. Р – 2985. – оп. 2. – спр. 15. – арк. 2.
18. ДАХО. – Нова Україна. – 1942р. – 7 червня.
19. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 1. – спр. 88. – арк. 5.
20. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: монографія / Добров П.В., Бистра М.О. / Донецький національний ун-т. – Донецьк: Норд-Пресс, 2006. – 273с.
21. Загорюлько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану «Ольденбург»... / Загорюлько М.М., Юденков А.Ф. – М.: Экономика, 1974. – С. 44.
22. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / Коваль М.В. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки; т. 12).
23. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943): монографія / Скоробогатов А.В. – Х.: Прапор, 2004. – 366 с.
24. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тарнавський І.С. / Донецький державний ун-т. – Донецьк, 1999. – 220 с.
25. Дмитро Титаренко «Стан освіти на Донеччині в 1941 – 1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси» / Титаренко Дмитро // Схід № 1 (32) січень – лютий 2000, С. - 63

26. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів/ НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. – Львів, 1997. – Т.1 – С.368.

27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 23. – спр. 549.

Фомин А.В. Среднее специальное и высшее образование на востоке Украины в годы нацистской оккупации.

В статье рассматривается состояние среднего специального и высшего образования на востоке Украины и анализируются попытки его использования нацистскими оккупантами в своих целях.

Ключевые слова: нацистская оккупация, образование, среднее специальное образование, высшее образование.

Fomin A.V. The specialized secondary and higher education in the east of Ukraine in the Nazi occupation's years (1941 – 1943).

In this article, the author proves the existence of specialized secondary and higher school's elements in the east of Ukraine, which were attempted by Nazis to revive and use for training of qualified labor force.

Key words: nazi occupation, education, secondary special education, higher education.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ББК 42.162 г.

Петренко А.Е.

ПРОФЕССОР КРАМАРЕНКО Л.П. – ИНЖЕНЕР И УЧЕНЫЙ



Освещены некоторые периоды жизни и научного творчества академика АН УССР Крамаренко Л.П. ученого в области сельскохозяйственного машиностроения.

Ключевые слова: Крамаренко Л.П., инженер, ученый, организатор, машиноиспытательная станция, машиностроение.

В 2001 году исполняется 130 лет со дня рождения Крамаренко Леонида Петровича* (1881-1960) украинского ученого в области сельскохозяйственного машиностроения. Жизнь и деятельность Крамаренко Л.П. прошли в непростые годы для Украины. Он пережил три войны и революцию 1917 года. На превеликий жаль по разным объективным и политическим причинам имя его незаслуженно почти не упоминается в Украине. Биографистика его на сегодняшний день пока небогата фактологическим материалом.

Родился Крамаренко Л.П. в г. Балта Подольской губернии (ныне Одесская область) в семье служащего. В 1907 окончил Университет Святого Владимира, в 1909 поступил в Киевский политехнический институт Александра II, окончил механический факультет в 1913 году [1]. Учителями Крамаренко Л.П. в КПИ в то время были: проф. Тимошенко С.П. (1878-1972), акад. УАН (1918), действительный член Национальных Академий пяти Европейских стран, почетный доктор ряда ведущих университетов США и Европы [2], проф. Шиндлер К.Г. (1869-1940) – основатель первой сельскохозяйственной машиноиспытательной станции (1900) в России [3]. Шиндлер К.Г. читал в КПИ с 1899 по 1911 курс механики на сельскохозяйственном отделении и спецкурс «Сельхозмашиностроение» - на механическом отделении. В это же время лекции читали проф. Слѣзкин П.Р. (1862-1927), проф. Вотчал Е.Ф. (1864-1937).

В 1915 году Крамаренко Л.П. был избран заведующим кафедрой машиностроения сельскохозяйственного факультета КПИ, а в 1916 он продолжил дело своего учителя Шиндлера К.Г. и стал заведовать машиноиспытательной станцией. С 1924 Крамаренко Л.П. становится профессором КПИ. В 1925 году в Киеве на базе секции сельскохозяйственной механики при «Укрнауке» была создана научно-исследовательская кафедра машиноведения. Возглавил её акад. АН УССР (1926), вице-президент её (1931) Симинский К.К. (1879-1932). Под его руководством работали Крамаренко Л.П., а также такие видные ученые, как акад. АН СССР (1929) Крылов Н.Н. (1879-1955), проф. Вовк П.Ф., автор первого учебника по сельскохозяйственным

* Фотография Крамаренко Л.П. из Личного дела сотрудника Харьковского национального технического университета (ХИМЭСХ), 1937 год, публикуется впервые.

машинам, будущий академик АН СССР Боголюбов Н.Н. (1909-1992), проф. Заморский В.В., Василенко А.А. (1891-1963) [4].

Уже в первых работах Крамаренко Л.П., Вовка П.Ф., Василенко А.А. решались ряд теоретических и практических проблем сельскохозяйственной техники. В своих исследованиях они использовали основы дифференциальных уравнений [5]. Научная школа этих ученых дала нам впоследствии крупного ученого в области земледельческой механики Василенко П.М. (1900-1999) [6]. В 30-е годы Крамаренко Л.П. публикует ряд важных работ таких, как «Комбайны», «Теория», «Конструкция», «Расчет» на украинском языке (1931). В 1936 выходит второе издание книги на русском языке «Сельскохозяйственные машины. Теория. Конструкция и расчет», том 1-2 (1937) и «Сільськогосподарські машини і знаряддя» (1935). Необходимо отметить, что труд по комбайнам Крамаренко Л.П. был первым для отечественных комбайностроителей [7].

В 1935 Крамаренко Л.П. избирается профессором ХИМЕСХа и заведующим кафедрой сельскохозяйственных машин*. Здесь он работает до начала Великой Отечественной Войны. В 1938 ему была присуждена научная степень доктора технических наук, а в 1939 его избирают членом корреспондентом АН УССР. Война прервала многогранную научную деятельность Крамаренко Л.П. Не успев эвакуироваться из Харькова, он работает в научно-техническом совете при городской Управе, что сказалось в дальнейшем на всей его жизни. В 1941 он председатель Комитета научно-исследовательских институтов города Харькова. Крамаренко Л.П. предпринимает попытку объединить четыре Харьковских сельскохозяйственных института с концентрацией их в системе УАН, которая функционировала в городе Киеве. В это объединение должны были войти институты зоотехнический, ветеринарный, механизации и НИИ агромелиорации и землеустройства. По предложению Крамаренко Л.П. научно-техническая Управа в г. Харькове была переименована в Научный Комитет при Президиуме Городской Управы. Уехав в Германию и потом, вернувшись в Украину, Крамаренко Л.П. в последний период своей жизни работал в отделе механизации Украинского института животноводства. В период оккупации временно работала УАН. Обязанности Президента Академии Наук Украины исполнял акад. АН УССР (1920), акад. Академии Наук СССР (1931) профессор Плотников В.А. (1873-1947), физико-химик, первый, получивший металлический алюминий электролизом. В это же время в Академии Наук Украины работал проф. Шапошников В.Г. (1870-1952), химик-технолог, академии АН УССР, работавший в КПИ с 1898 года [8].

Задача следующих историков техники состоит в том, чтобы изучить последний период этого крупного ученого.

* Автор выражает глубокую благодарность Москалевой Надежде Петровне - директору музея истории Харьковского научно-технического университета сельского хозяйства им. П. Василенко - за оказанную помощь в сборе биографического материала о Крамаренко Л.П.

Литература

1. Українська Радянська Енциклопедія. - Київ, 1962, т.7, ст. Крамаренко Л.П.
2. Золота Книга української еліти.- Київ, Євгомідне, 2001, Т.2, стр. 458. Степан Тимошенко.
3. Вергунов В.А., Войтюк Д.Г., Мудрук О.С., Шквира З.А. Славетні імена КП. К.Г.Шиндлер. – К.: 2004. – С. 9-21.
4. Создатели новой техники в Украинской ССР. - К.: Наукова Думка, 1999. – С.49.
5. Василенко П.М., Войтюк Д.Г. До історії розвитку землеробської механіки на Україні // Науковий вісник, №9, 1997. – С.18.
6. Василенко Петро Мефодійович. – К.: Аграрна наука, 2000. – С.7.
7. Техническая энциклопедия. Т.10. Комбайн – М.: АО «Советская энциклопедия», 1930.
8. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К.: Аграрна наука, 2008. – С.200.

Петренко О.О. Профессор Крамаренко Л.П. – інженер і вчений.

Висвітлені деякі періоди життя та наукової творчості академіка АН УРСР Крамаренка Л.П. вченого в царині сільськогосподарського машинобудування.

Ключові слова: Крамаренко Л.П., інженер, вчений, організатор, машиновипробувальна станція, машинобудування.

Petrenko O.O. Professor Kramarenko L.P. - the engineer and the scientist

Some periods of a life and Kramerenko L.P.'s scientific creativity of the academician of Academy of sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the scientist in the field of agricultural mechanical engineering are shined.

Key words: Kramarenko L.P., the engineer, scientific, the organizer, test of cars station, mechanical engineering.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байкеніч Ганна Василівна – аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Луганського державного медичного університету.

Бородай Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту розведення і генетики тварин Національної академії аграрних наук України.

Бородін Сергій Васильович – кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Бублик Ольга Іванівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Власов Володимир Іванович – д.е.н., д.с.-г.н., професор, гол. наук. співробітник Національного наукового центру „ІАЕ” НААНУ.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гогохія Нані Тамазівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЛНУ імені Т. Шевченка, докторант Донецького національного університету.

Гончаренко Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, декан педагогічно-індустріального факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Дворкін Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, викладач кафедри політичної історії Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”.

Демченко Володимир Олексійович – старший викладач кафедри «Реконструкція і експлуатація залізничних споруд» Державного економіко-технологічного університету транспорту Міністерства транспорту і зв'язку України

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Д'яконіхін Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євдокимов Микола Олександрович – професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, к. істор. н., доцент.

Інджисівська Олена Миколаївна – студентка спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ковалева Анастасія Владимировна – студентка II курсу Восточноукраинского національного університета ім. В. Даля, спеціальність «История».

Кравець Юрій Антонович – кандидат исторических наук, доцент кафедри всемирной истории Восточноукраинского национального университета ім. В. Даля.

Кудіна Ірина Олегівна – старший викладач кафедри «Економічний менеджмент» Державного економіко-технологічного університету транспорту Міністерства транспорту і зв'язку України

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лівадіна Алла Олександрівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Осипович Ірина Анатоліївна – аспірант 1-го року навчання Історичного факультету Донецького національного університету.

Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

Підченко Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Попов Олексій Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана».

Прокопенков Вадим Миколайович – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Пятницька Вероніка Валеріївна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Разумна Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Ратников Віктор Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сапицька Олена Михайлівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сиволапов Василь Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Симоненко Ірина Віталіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Скіба Валерій Михайлович – аспірант кафедри «Історія України» Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, викладач Брянківського технологічно-економічного технікуму ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Сухенко Ігор Іванович – старший викладач кафедри фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті
УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

**ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ
ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА**

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниця, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровськ, 1999. – С. 52.
3. ...

Білик А.Ю. Інженер А.В.Ліверовський – талантливий організатор залізничного будівництва.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.

Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.

Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Байкеніч Г.В.	ЗМІСТ І СТРУКТУРА СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ВІДПОВІДНІСТЬ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНІЙ СИСТЕМІ НАВЧАННЯ	3
Болотчева К.В.	ВСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СИСТЕМИ КОНТРОЛЮ НАД СФЕРОЮ КУЛЬТУРИ В 20-і рр. ХХ ст.	8
Бородай І.С.	ВИТОКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ	15
Бородін С.В.	МІСЦЕ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ АГРОВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ (1925-1990) : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	21
Бублік О.І.	ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТА СЕЛЯНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ (20 - 30-ті рр. ХХ ст.)	28
Власов В.І.	РИМСЬКИЙ КЛУБ – ХЕЛЬСИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ	33
Гаухман М. В.	"ОСВЯТА" В РОСІЙСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	37
Гогохія Н.Т.	РАДЯНСЬКІ ІСТОРИЧНІ МІФИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ПРЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930 рр.	43
Гончаренко О.М.	ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМЕНДАТУР ТИЛОВИХ РАЙОНІВ ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ» У СФЕРІ СТВОРЕННЯ МІСЦЕВИХ ПОЛІЦІЙНИХ ФОРМУВАНЬ (ЧЕРВЕНЬ 1941 – ВЕРЕСЕНЬ 1942 РР.)	49
Дворкін І.В.	МУЗЕЙНА СПРАВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920 РР.)	55
Демченко В.О.	І.О. ВИШНЕГРАДСЬКИЙ (1831-1985) ЯК ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ	60
Довжук І.В., Лівадіна А.О.	МЕТОДИКА ВИЯВЛЕННЯ ТА КРИТЕРІЇ ВІДБОРУ УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ	71
Д'яконіхін А.В.	СТАВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	76
Євдокимов М.О.	ПЕРЕДУМОВИ ПОЧАТКУ ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ	81
Кравець Ю.А., Ковалева А.В.	ХОЗЯЙСТВЕННА РЕФОРМА КОСЫГИНА (середина 60-х - нач. 70-х гг. ХХ века): УРОКИ РЕФОРМИ, УСПЕХ И УПУЩЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ	92
Кудіна І.О.	КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ	99
Ласкавий Д.В.	УГОДА «ПРО ЧЕРВОНУ МЕЖУ» І ВИРІШЕННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ (1927-1928)	106
Михайлюк В.В.	УЧАСТЬ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ (ОГЛЯД ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ)	111

М'ягка Г.О.	ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ІДЕЇ У КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (друга половина XVII – початок XVIII ст.)	115
Незліна О.А.	АКАДЕМІК ЄВГЕН ОСКАРОВИЧ ПАТОН (1870-1953): ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ	123
Осипович І.А.	ВИНИКНЕННЯ АРАБО-ЄВРЕЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ В ПАЛЕСТИНИ В РОКИ ВПРОВАДЖЕННЯ МАНДТАТА: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	130
Пекарчук В.М.	ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗАКОНОДАВЧО-РОЗПОРЯДЧІ УСТАНОВИ КРАЇНИ (кінець XX – початок XXI ст.)	136
Підченко С.А.	ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20-х рр. XX ст. НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНБАСУ)	142
Попов О.Д.	РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ТУРИСТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ МІКРОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ	147
Прокопенков В.М.	ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАКУФНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ	154
Пятницька В.В.	ВОЛОДИМИР ГАВРИЛОВИЧ БАЖАЄВ – ЗАСНОВНИК СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ В РОСІЇ В КІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ	161
Разумна Н.М.	ОРГАНІЗАЦІЯ БОРОТЬБИ З ЕПІДЕМІЯМИ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (др. пол. XIX – початок XX ст.)	167
Ратников В.Ю., Інджигєвська О.М.	ЕТНІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИКИ У РОЗВИТКУ ДОНБАСУ В КІНЦІ 18 – НА ПОЧАТКУ 19 СТ.	174
Сапицька О.М.	ГЕНДЕР У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	181
Сиволапов В.О.	ДИНАМІКА ЗМІН НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 20-30-Х РОКАХ XX СТ.	186
Симоненко І.В.	ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД	191
Скіба В.М.	С. О. ПЛЕТНЬОВА ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ ХАЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ	195
Сухенко І.І.	ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ В ЛУГАНСЬКУ ПАРОВОЗА СЕРІЇ «ФЕЛІКС ДЗЕРЖИНСЬКИЙ» (ФД)	200
Фомін А.В.	СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ТА ВИЩА ОСВІТА НА СХОДІ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943)	209

ПОВІДОМЛЕННЯ

Петренко А.Е.	ПРОФЕСОР КРАМАРЕНКО Л.П. – ІНЖЕНЕР И УЧЕНЫЙ	218
Відомості про авторів		221
Оголошення		223

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 26

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 26.02.2010 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,6
Обл. друк. арк. 16,98
Наклад 300 прим. Вид. № 74. Замовлення № 63. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2